

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ

JOHN B. BURY

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο τόμος τούτος περιλαμβάνει μία σειρά διαλέξεις πού είχα την τιμή νά δώσω στο *Harvard University*, τήν άνοιξη τοῦ 1908 στή πλαίσια τοῦ προγράμματος τοῦ Τμήματος Κλασσικῶν Σπουδῶν. Τυπώθηκαν σχεδόν, ὅπως είχαν γραφή ἀρχικά· ὁμως μερικοὶ ἀπό τοὺς καλοὺς ἀκροατές μου, ἄν ρίξουν μιὰ ματιά στοῦ βιβλίου εἶναι δυνατό νά ἀνακαλύψουν ἀρκετά σημεία πού τὰ είχα παραλείψει στήν Αἴθουσα τῶν Διαλέξεων.

Τό βιβλίο ἀποτελεῖ μιάν ἱστορική θεώρηση τῆς Ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας (ἀπό τίς ἀρχές της) ὡς τοῦ τελευταῖο προχριστιανικοῦ αἰῶνα. Τό ἀφιερώνω στοῦ *Gardiner M. Lane*, πού καθιέρωσε τὸ θεσμό τῶν διαλέξεων πρὶν ἀπό λίγα χρόνια γιὰ τήν προώθηση τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν.

Ἡ διάλεξη γιὰ τοῦ Ἡρόδοτο θά είχε κερδίσει πολλά, ἄν είχε κυκλοφορήσει ἔγκαιρα, ὥστε νά τὸ χρησιμοποιοῦν ἐγώ, τὸ θαυμάσιο ἔργο τοῦ *Macan*, σχετικὸ μὲ τὰ τρία τελευταῖα βιβλία τοῦ Ἡροδότου. Ἦταν ἱκανοποιητικὸ πού βρήκα ὅτι είχε ὑποστηρίξει τήν προτεραιότητα αὐτῶν τῶν τριῶν βιβλίων μὲ μιὰ σειρά πειστικὰ ἐπιχειρήματα. Παραβαίνοντας τήν ἐπιστημονική συνέπεια στή βιβλιογραφία σημείωσα καὶ τήν ἔκδοση τῶν τριῶν τελευταίων βιβλίων τοῦ Ἡροδότου (7-9) ἀπό τὸν *Macan*· τὸ ἔκανα, γιατί σκοπὸς τοῦ καταλόγου εἶναι νά ἐκφράση γενικά τίς ἐπιστημονικές ὀφειλές μου, τίς ὁποῖες δὲν μποροῦσα νά τονίσω, ὅσο ἔπρεπε, στή πλαίσια διαλέξεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Δὲν ὑπάρχουν πολλὰ προβλήματα σχετικά μὲ τοὺς Ἕλληνες ἱστορικούς, πού νά μὴν τὰ ἔχω συζητήσει διεξοδικὰ σὲ κάποια εὐκαιρία μὲ τὸ φίλο μου *Mahaffy* καὶ εἶμαι ὑποχρεωμένος νά σημειώσω ὅτι ὀφείλω πολλά σ' αὐτόν· κανέναν ἀπό τοὺς δύο μας δὲ θά μποροῦσε τώρα νά καθορίσει ποιά εἶναι αὐτά.

5 Σεπτεμβρίου 1908.

Ἡ ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΩΝΙΑ

Στή σειρά τούτων τῶν διαλέξεών μου σκοπὸ ἔχω νά ἀναζητήσω τίς ρίζες καὶ νά παρακολουθήσω τήν ἀνάπτυξη τῆς ἱστοριογραφίας τῶν Ἑλλήνων. Θά προσπαθήσω νά ἐξετάσω ἀπό μία γενική σκοπιά τίς ἀρχές, τίς κατευθυντήριες ιδέες καὶ τίς μεθόδους τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν καὶ νά τίς συσχετίσω μὲ τὰ γενικότερα ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Δὲ χρειάζεται νά δικαιολογήσω τὸ γιατί ἀφιερώνω μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου (τῶν διαλέξεών μας) στον Ἡρόδοτο καὶ τὸ Θουκυδίδη· αὐτοί, ὅσο γνώριμοι

κι ἂν εἶναι σὲ μᾶς ἀπὸ τὴν παιδική μας ἡλικία, ἔχουν πάντα τὴ μυστικὴ δύναμη νὰ διεγείρουν τὸ διαφέρον μας, πὺ ποτὲ δὲν ἐξαντλεῖται καὶ ποτὲ δὲν παλιώνει. Σὰν ἑλληνιστὴς θὰ εἶμαι εὐτυχής, ἂν μπορέσω νὰ δείξω μὲ πειστικότητα τὸ γεγονός ὅτι, ὅπως στὴν ποίηση καὶ στὰ γράμματα γενικά, ὅπως στὴν τέχνη, ὅπως στὴ φιλοσοφία καὶ στὰ μαθηματικά, ἔτσι καὶ στὴν ἱστορία ἡ ὀφειλὴ μας πρὸς τοὺς Ἑλλήνες ξεπερνᾷ ἐκὰ θε μέτρο. Αὐτοὶ δὲν ἦταν οἱ πρῶτοι πὺ χρονολόγησαν τὰ γεγονότα, ἀλλὰ ἦταν οἱ πρῶτοι πὺ χρησιμοποίησαν τὴν κριτικὴ στὰ γεγονότα. Καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτοὶ θεμελίωσαν τὴν ἱστοριογραφία.

1. Ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐπικῆς ποιήσεως.

Πολὺ πρὶν ἡ ἱστορία — μὲ τὴν κυριολεξία τοῦ ὅρου — φθάσῃ στὸ σημεῖο νὰ γράφεται, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν μιὰ λογοτεχνικὴ παραγωγή, πὺ γι' αὐτοὺς ἦταν ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν παραδέχονταν μὲ ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη· πρόκειται γιὰ τὰ ἐπικά ποιήματά τους. Τὰ ὁμηρικὰ ἄσματα ὄχι μόνο διασκέδαζαν τὴ φαντασία, ἀλλὰ καὶ ἱκανοποιοῦσαν αὐτὸ πὺ λέμε ἐμεῖς ἱστορικὴ περιέργεια τῶν ἀκροατῶν, πὺ παρακολουθοῦσαν τὴν ἀπαγγελία τους. Αὐτὸ τὸ διαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία ὑπηρετοῦσε πρακτικὸ σκοπὸ, δὲν ἦταν ἄσκοπη παρελθοντολογία. Ὁ μύθος τοῦ παρελθόντος στήριζε ἄμεσα τὴν περηφάνειά τους, ἀφοῦ συνδεόταν μὲ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία πὺ εἶχαν γιὰ τοὺς προγόνους τους. Κάθε πολιτεία μὲ αὐτοσεβασμὸ ζητοῦσε νὰ συνδεθῇ διὰ μέσου τῶν παλιῶν οἰκογενειῶν τῆς μὲ Ὀμηρικοὺς ἥρωες καὶ αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸν πῶ μεγάλο τίτλο τιμῆς μέσα στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο. Τὰ ποιήματα πὺ μπορούσαν νὰ προσφέρουν ἕναν τέτοιο τίτλο τὰ ἀντικρουζαν σὰ γνήσια ἱστορικὰ τεκμήρια. Σὲ περιπτώσεις ἐδαφικῶν διαφορῶν ἐπικαλοῦνταν τὴν Ἰλιάδα σὰν ἀδιαφιλονίκητη μαρτυρία. Τὸ τεράστιο γόητρο τοῦ Ὀμήρου, ἡ βαθιὰ ἐκτίμηση πὺ εἶχαν κερδίσει τὰ Τρωϊκὰ ἔπη στὸ νοῦ καὶ τὶς καρδιές τῶν Ἑλλήνων μπορούν κατὰ ἕνα μέρος νὰ ἐξηγήσουν τὸ αἰνίγμα, γιὰτί τόσο πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸ ἔπος γεννήθηκε (στοὺς Ἕλληνες) ἡ ἀνάγκη νὰ καταγράψουν πρόσφατα ἢ σύγχρονά τους γεγονότα. Γιὰτί ἡ πενιχρότητα ἱστορικῶν κειμένων πρέπει νὰ μᾶς προκαλῇ κατὰπληξη, ὅταν ἐξετάζουμε τὴν πρῶϊμη ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς σοφίας τους. Τὸν ἔβδομο αἰῶνα ἡ πολιτικὴ ἐμπειρία τους ἦταν πολὺ ἀναπτυγμένη. Ἡ Σπάρτη π.χ. εἶχε ἕνα περίπλοκο διοικητικὸ σύστημα· ἡ Ἀθήνα εἶχε καθιερώσει τὸ θεσμὸ τῶν ἀρχόντων μὲ ἐτήσια θητεία. Ὁ (μεγάλος) ἀριθμὸς τῶν μικρῶν ἀνεξάρτητων πολιτειῶν, πὺ ἔπρεπε νὰ ζοῦν μὲ συνεργασία καὶ πὺ μερικὲς εἶχαν εἰδικὲς σχέσεις μεταξύ τους, συνετέλεσε στὸ νὰ καλλιεργηθῇ τὸ πολιτικὸ αἶσθημα.

Ὁ θεσμὸς Πόλη - Κράτος εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἔνταση τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἔγινε σκηνὴ γιὰ πολυάριθμα καὶ ποικιλόμορφα πειράματα διακυβερνήσεως. Μέσα ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ξεπήδησε ἡ πολιτικὴ φιλολογία. Ὁ Ἀρχίλοχος, ὁ Τυρταῖος, ὁ Σόλωνας, ὁ θέογνης ἦταν οἱ ἐπιφανέστε-

ροὶ ἀπὸ τους παλιούς στιχουργοὺς ποὺ πραγματεύθηκαν τὴν τρέχουσα πολιτικὴ σὲ ἔμμετρα κείμενα. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν αἰσθάνονταν νὰ τοὺς ὠθῇ κανένα κίνητρο νὰ καταγράφουν τὴν ἐμπειρία τους σὲ κείμενα ἱστορικά. Τὸ μόνο ἱστορικὸ διαφέρον τους — ἡ γενεαλογία — εὗρισκε ἱκανοποίηση στὰ ἔπη. Πολὺ νωρίτερα ἢ Αἴγυπτος καὶ ἡ Ἀσσυρία εἶχαν πληθὸς ἀπὸ ἀφηγήσεις γραπτὲς γιὰ σύγχρονα γεγονότα, ἀφηγήσεις κατακτήσεων καὶ κατορθωμάτων, ποὺ γράφονταν, γιὰ νὰ δοξάσουν κάποιο δυνατὸ μονάρχη. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ οἱ τύραννοι, ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κεῖνο τὸ εἶδος τῆς ἀλαζονείας ποὺ ἔκανε ἕναν Ἀσσυρμπανιπάλ (Σαρδανάπαλο) νὰ φροντίζει γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν προσωπικῶν κατορθωμάτων του. Ὁ Περίανδρος καὶ ὁ Πεισίστρατος δὲ σκέφθηκαν νὰ ἐξασφαλίσουν ὑστεροφημία μὲ τέτοια μνημεῖα ἀπευθυνόμενα στοὺς μεταγενέστερους. Ἄν ὁ Πεισίστρατος ἦταν ἀνατολίτης μονάρχης, θὰ εἶχε παρακινήσει τοὺς φίλους του συγγραφεῖς νὰ ἐξυμνήσουν τὴν προσωπικὴ σταδιοδρομία του. Ἐπειδὴ ὅμως ἦταν Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς του (6ης ἑκατονταετίας π.Χ.) συγκρότησε μία ἐπιτροπὴ ἀπὸ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, γιὰ νὰ συγκεντρώσουν καὶ νὰ καταγράψουν τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα. Ὑπῆρχαν πράγματι μερικὰ γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τοῦ 7ο αἰῶνα, ἴσως καὶ νωρίτερα, τὰ ὁποῖα σὲ κατοπινὴ ἐποχὴ ἀποδείχτηκαν χρήσιμα. Αὐτὰ ὅμως ἦταν ἀπλοὶ κατάλογοι ὀνομάτων, π.χ. κατάλογοι ἀρχόντων καὶ ἱερέων.

Σημασία γιὰ μᾶς ἔχει νὰ κατανοήσωμε ὅτι τὸ ἱστορικὸ διαφέρον τῶν Ἑλλήνων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καθὼς συγκεντρωνόταν στὶς ἐπικὲς παραδόσεις, ἦταν ζωηρὸ καὶ δημιουργικόν. Ἡ ἐπικὴ ποίηση ἦταν ἀκόμη στὴν ἀκμὴ τῆς τὸν ἑβδομὸ αἰῶνα, ἂν καὶ ἔμελλε νὰ τερματισθῇ γρήγορα ἢ ἀνάπτυξή της. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὡς ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια δὲν πῆραν τὴ μορφὴν, μὲ τὴν ὁποία σῶζονται σήμερον, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 600 π.Χ. Εἶναι ἀνάγκη μόνον νὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ θυμηθῆτε τὶς διαλέξεις ποὺ ἔδωσε σὲ τοῦτο τὸ Πανεπιστήμιον τὸν περασμένον χρόνον ὁ G. Murray· μερικὰ πράγματα ποὺ εἶπε συμβαίνει νὰ προετοιμάζουν τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν τῆς ἱστοριογραφίας. Ἐκεῖνος ἐπέμεινε — σωστὰ κατὰ τὴ γνώμη μου — ὅτι τὸ ἀρχικὸ κίνητρο καὶ τὸ θεμέλιον τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν ἦταν ἱστορικόν. Καὶ ἔδειξε μὲ θαυμαστὴν ὀξυδέρκεια ὡς ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπῶν στὶς διαδοχικὰς τὰς φάσεις ἀνταποκρινόταν στὶς ἰδέας καὶ ἀντανάκλουσε τὴν ἰδεολογίαν, τὰ ἥθη, τὶς προτιμήσεις τῶν διαδοχικῶν ἐποχῶν. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κριτικὴν τῶν ἡθῶν, ποὺ ἔκαμε ὁ G. Murray, ὑπῆρχε κί' ἕνα ἄλλο εἶδος κριτικῆς ποὺ ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ ἱστορικῆς συνειδήσεως μέσα σ' αὐτὰ. Τὰ ἔπη ποὺ ἀναφέρονται στὸν Τρωικὸν πόλεμον καὶ ποὺ ὑπῆρχαν τὸ 800 π.Χ. ἃς ποῦμε — γιὰ νὰ συνδέσωμε τὶς ἰδέας μας μὲ μιὰ χρονικὴν περιόδον — θὰ προκαλοῦσαν σ' ἕνα ἐρευνητικὸ πνεῦμα πολλὰ ἐρωτήματα γιὰ τὴν πορεία τοῦ πολέμου, γιὰ τὸ ἀποτέλεσμά του, γιὰ τὶς τύχες πολλῶν ἡρώων ποὺ πῆραν μέρος σ' αὐτόν, ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν ἔδωσε καμιάν ἀπάντησιν ὁ Ὀμηρος. Νὰ καταπραύνουν τὴ δίψαν γιὰ τέτοιαις πληροφορίαις ἦταν ἔργον μεταγενέστερων ποιητῶν· αὐτοὶ ἀνέφεραν γεγονότα ποὺ οἱ παλιότεροι ραψῶδοι τὰ ἀγνοοῦσαν ἢ τὰ θεωροῦσαν γνωστὰ (στὸ ἀκροατήριόν τους). Αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ συμπληρώσουν κενὰ,

νὰ ἐξηγήσουν ἀσυνέπειες· καὶ αὐτὴ ἡ πορεία ἀπαιτοῦσε ἀναγκαστικὰ μιὰν ὀρισμένη τακτοποίηση τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς, δηλ. ἐνὸς στοιχείου ποὺ οἱ πρῶτοι δημιουργοὶ τοῦ μύθου δὲν ἔλαβαν σοβαρὰ ὑπόψη τους. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε ὡς ποιοὶ σημεῖο αὐτοὶ οἱ μεταγενέστεροι ποιητὲς τῆς Ὀμηρικῆς σχολῆς βασίστηκαν σὲ τοπικὲς παραδόσεις τους καὶ ἀπὸ ποιοὶ σημεῖο σὲ προσωπικὲς ἐπινοήσεις τους. Ὅπως δὴ ποτε στὰ χέρια τους οἱ παραδόσεις γιὰ τὴν Τρωικὴ ἐκστρατεία καὶ τοὺς ἥρωές της διαμορφώθηκαν σ' ἓνα σῶμα Ὀμηρικῶν ποιημάτων μὲ χρονολογικὴ συνοχή· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια εἶχαν τὴ θέση τους.

Ἡ νέα αὐτὴ τάση γιὰ συστηματοποίηση τῶν παραδόσεων ἔδωσε τὸν ἴδιο καιρὸ ὥθηση, γιὰ νὰ γεννηθῇ ἡ σχολὴ γενεαλόγων ποιητῶν, ἀπ' τοὺς ὁποίους ὁ καλύτερος καὶ ἴσως ὁ πρῶτος ἦταν ὁ Ἡσίοδος. Σκοπὸς τους ἦταν νὰ ἐπεξεργασθοῦν σὲ ἐνιαῖο σύστημα τὶς σχέσεις (συγγένειας) τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων, συνδέοντάς τους μὲ ἀρχέγονα ὄντα ποὺ ἔπλασαν τὸν κόσμον, καὶ νὰ ἀνιχνεύσῃ ἔτσι στὴν πιὸ μακρινὴ ἀρχὴ τῶν γεγονότων τὴ γενεαλογία τῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν ποὺ κυβερνοῦσαν τότε τὶς Ἑλληνικὲς πόλεις.¹ Τὸ διαφέρον γιὰ τὶς γενεαλογίες — καθὼς συσχέτιζε πραγματικὲς (ἱστορικὲς) οἰκογένειες μὲ μυθικοὺς ἥρωες² — ἦταν στενὰ δεμένο μὲ τὸ διαφέρον γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν πόλεων καὶ σχετίζε τὴ θεμελίωσή τους μὲ τὴν ἡρωϊκὴ ἐποχὴ. Αὐτὸ τὸ διαφέρον ἔδωσε τὴν παρόρμηση σὲ μιὰν ὁμάδα ποιητῶν, ποὺ μποροῦμε νὰ τοὺς ὀνομάσωμε τοπικοὺς ἐπικούς· αὐτοὶ στὸ ὕφος καὶ τὸ χαρακτήρα πλησιάζουν τὴν ἡσιόδεια σχολή, ἀναφέρουν μυθικὲς θεμελιώσεις πόλεων καὶ γενεαλογίες ἰδρυτῶν. Γνωρίζομε π.χ. τὰ «Κορινθιακά» ποὺ ἀποδίδονται στοῦ Εὐμήλου καὶ ἴσως ἀποτελέσαν πηγὴ γιὰ κάποια μεταγενέστερα κομμάτια τῆς Ἰλιάδας. Γνωρίζομε τὸ ποίημα «Ναύπακτος», τὸ ποίημα «Φορωνίδα», ποὺ πῆρε τ' ὄνομά του ἀπὸ τὸ Φορωνέα, θεωρούμενο πρῶτο βασιλιά στὸ Ἄργος.

Σ' ὅλην αὐτὴν τὴν πνευματικὴ κίνηση διακρίνομε σὲ πρωτόγονη ἀκόμη μορφή τὴν ὁρμὴν γιὰ ἱστορικὴ ἔρευνα, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὶς ιδέες τῆς συνοχῆς καὶ τῆς χρονολογικῆς τάξεως. Οἱ γενεαλογίες ἔφεραν κατ' ἀνάγκη στὸ προσκήνιο τὶς χρονολογίες. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ διαπιστώσωμε ὅτι οἱ ποιητὲς εἶχαν κάποια ἱστορικὴ ἀντίληψη (ἓνα εἶδος ἱστορικοῦ αἰσθητηρίου). Καταλάβαιναν ὡς ἓνα σημεῖο τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς τους καὶ στὸν πολιτισμὸ τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς· αὐτὴ ἡ γνώση τους ἐκφράσθηκε μὲ τὸν ἀρχαϊσμὸ τους (π.χ. μίμηση ἀρχαιοτέρων γλωσσικῶν τύπων), ποὺ μποροῦμε νὰ τοῦ παρατηρήσωμε στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια. Οἱ ποιητὲς διατήρησαν πάντα τὴν ξεπερασμένη ὀρειχάλκινη πανοπλία τῆς παλιότερης ἐποχῆς.

Ἐνα ἐπικὸ ποίημα ποὺ ἀνήκει στὸν 7ο αἰῶνα ἢ ἴσως στὸν 6ο εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ μνημονεύσωμε ἰδιαίτερα· πρόκειται γιὰ τὰ Ἀριμάσπεια ἔπη, ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀριστέα ἀπὸ τὴν Προκόνησο. Τὸ θέμα τοῦ ἔργου εἶναι ἡ Σκυθία, τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι εἶχε ἐπισκεφθῇ ὁ ποιητής. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ γιὰ τὸν τωρινὸ σκοπὸ μας βρίσκεται στὸ ὅτι ὁ ποιητὴς ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὴν Γεωγραφία καὶ τὴν Ἐθνογραφία (τῆς Σκυθίας)· τέτοια ὅμως διαφέροντα, ὅπως θὰ δοῦμε, συνδέθηκαν μὲ τὴν αὐγὴ τῆς ἱστοριογραφίας κατὰ κύριο

λόγο. Φαίνεται ακόμη πώς ο Άριστέας μνημόνευε ένα σύγχρονο για κείνον γεγονός, δηλαδή τη μετανάστευση των Κιμμερίων, που την έξηγεϊ σαν αποτέλεσμα πίεσεως από άλλους γειτονικούς λαούς.³ Τα Αριμάσπεια έπη δέν ήταν βέβαια το μοναδικό παράδειγμα. Γεωγραφικό ενδιαφέρον ευδιάκριτα παρουσιάζεται στην Όδύσσεια. Ο V. Berard έχει εκθέσει παραστατικά και τη σημασία που έχει και το ιστορικό υπόβαθρο, απ' όπου πηγάζει, το γεωγραφικό αυτό ενδιαφέρον. Αλλά μάλλον στα παλιά Αργοναυτικά ποιήματα, τα όποια σχετίζονται με τις περιοχές που επισκέφθηκε ο Άριστέας, μπορούμε να αναζητήσωμε τις πηγές, απ' όπου έμπνεύσθηκε ο ποιητής των Αριμασπειών έπων.

Μέχρι τα μέσα λοιπόν ή το τέλος του βου αιώνα ή έπική ποίηση των Έλλήνων ίκανοποιούσε και το ιστορικό διαφέρον τους. Για μās είναι μυθολογική, για κείνους ιστορική. Και κάτι άλλο: στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων της αναπτύξεως της ή έπική ποίηση γινόταν μισοϊστορική στη μορφή της. Όλες τις παραδόσεις τις υπέβαλλαν σε μία στοιχειώδη και χονδροειδή εξήγηση, που μπορούμε να την πούμε ιστορική αναζήτηση. Οί μεταγενέστεροι ποιητές της Όμηρικης και της Ήσιόδειας σχολής εργάσθηκαν υπομονητικά, για ν' ανταποκριθούν στην ανάγκη συστηματικής ταξινομήσεως και χρονολογικής τάξεως. Δέν υπήρχε κανένα γενικά καθιερωμένο χρονολογικό σύστημα, ούτε καμιά χρονολογία. Αλλά ή χρονική σειρά έπαιξε αποφασιστικό ρόλο για τη συμπλήρωση του Τρωϊκού κύκλου και για το συσχετισμό του με άλλους (π.χ. το Θηβαϊκό κύκλο). Και ήταν πολύ εύλογο να προσαρμόζονται και τα γενεαλογικά ποιήματα προς τον Τρωϊκό κύκλο. Με την εργασία διαφόρων ποιητών οί σκόρπιες και αντιφατικές παραδόσεις πήραν μορφή λίγο πολύ άρμονική και με έπιφανειακή συνέπεια.

Το έργο των ποιητών αυτών πρέπει να θεωρηθή σπουδαίο από δυο απόψεις: και ίκανοποίησε και παραπέρα υποδαύλισε την αυτοσυνείδηση των Έλλήνων.

2. Η θεμελίωση της ιστοριογραφίας από του Έκαταΐο.

Ήταν έπόμενο ένας τέτοιος έλεγχος της παλιότερης ποιητικής παραγωγής και των παραδόσεων, μολονότι γινόταν χωρίς κανένα μεθοδολογικό όπλισμό, για την ανεύρεση της αλήθειας που υπήρχε πίσω απ' όλα αυτά, να ρίξη το σπόρο της κριτικής και να προετοιμάση το δρόμο της δυσπιστίας. Είναι δύσκολο να παρακολουθήσωμε την εξέλιξη αυτή, γιατί οί γνώσεις μας γύρω από τη λογοτεχνία της έποχης εκείνης είναι πολύ αποσπασματικές. Μπορούμε τουλάχιστο ν' αναφέρωμε τον πασίγνωστο σκεπτικισμό του Στησίχορου σχετικά με το μύθο της Ελένης. Αλλά μπορούμε να προχωρήσωμε και περισσότερο. Είναι αλήθεια ότι κατά το τέλος της έποχης που γέννησε τα έπη αναπτύχθηκε στην Ίωνία ένα πνευματικό κίνημα, που θα ήταν πολύ βέβαια να το πούμε κίνημα δυσπιστίας, αλλά που έκρυβε ασφαλώς μιάν αλαζονεία και ένα σκεπτικισμό και που

θα μπορούσε οποιαδήποτε στιγμή να εκδηλωθῇ σὰ δημιουργικὴ ἀμφιβολία. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ φανερώνεται, ὅπως ὠραῖα ἀπέδειξε ὁ G. Murray, σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ τελευταῖα μέρη τῆς Ἰλιάδας, ιδιαίτερα στὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀπάτης τοῦ Δία. Φανερώνεται καὶ στὴν Ὀδύσεια, στὸ τραγούδι τοῦ Δημόδοκου, ποὺ διηγεῖται τὴν τιμωρία τοῦ Ἄρη καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

Τέτοιες τάσεις πρὸς τὸ σκεπτικισμό, γεννημένες ἀπὸ τοῦ Ἰωνικὸ χαρακτήρα, ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἰωνικῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας. Ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία σημαίνουν κριτικὴ διάθεση καὶ δὲν μπορούσε νὰ περᾶσῃ πολὺς καιρὸς χωρὶς ἡ ἴδια αὐτὴ κριτικὴ, τὴν ὁποία οἱ πρῶτοι στοχαστὲς ἐφαρμοζαν στὸν ὑλικὸ κόσμο, νὰ ἐφαρμοσθῇ συστηματικὰ καὶ στὶς ἀνθρώπινες παραδόσεις καὶ νὰ ὀδηγήσῃ στὴ διάκριση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ μῦθο μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ μυθοπλαστικὴ ὁρμὴ τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἀκόμη δυνατὴ καὶ χαρούμενη στὴ δημιουργικότητά της. Ἀλλὰ ὁ μῦθος πῆρε καινούρια μορφή. Ὑπερφυσικὰ ὄντα δὲν ἐμφανίζονται πιά στὴ σκηνή. Κι ἡ ἀνάμειξη ὑπερφυσικῶν δυνάμεων στὰ ἀνθρώπινα πράγματα ἀπομακρύνθηκε—μὲ ἐξαίρεση τὰ μαντεῖα, τοὺς οἰωνοσκόπους καὶ τὰ ὄραματα. Τὰ φανταστικὰ δημιουργήματα συγκεντρώθηκαν γύρω ἀπὸ ἱστορικὰ πρόσωπα σύγχρονα ἢ πρόσφατα, ἀλλὰ ὅλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες, ὅπως ἡ σωτηρία τοῦ Κύπελου, οἱ ἔρωτες τῆς Ἀγαρίστης, τὸ δαχτυλίδι τοῦ Πολυκράτη, κρατήθηκαν αὐστηρὰ μέσα στὰ πλαίσια τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπίστευτα γιὰ τὸ κοινὸ αἶσθημα, «ἄπιστα τῷ καθ' ἡμᾶς βίῳ». Ἡ νέα αὐτὴ κατηγορία μύθων ἀνταποκρίνεται στὸ καινούριο διαφέρον, ποὺ μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε φιλοσοφία τῆς ζωῆς. Τὴν ἀντανάκλασή του τὴ συναντᾶμε στὴ διδακτικὴ ποίηση τῆς ἐποχῆς. Οἱ σοφοὶ ἔχουν πᾶρει τὴ θέσιν τῶν ἡρώων. Ἡ ἐπτανδρία τῶν Σοφῶν ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς νέες μυθικὲς δημιουργίες. Ἡ αὐθεντία τῶν Δελφῶν (τοῦ Μαντείου) καθιερώνεται πλᾶι στὴν αὐθεντία τοῦ Ὀμήρου· οἱ Δελφοὶ φαίνεται ἦταν τὸ ἐπίκεντρό της νέας μυθολογικῆς δημιουργίας.

Ἄς ὑποθέσωμε τώρα πῶς πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα ἓνας ἄνθρωπος στοχαστικὸς ἄρχισε νὰ σκέπτεται τὶς τύχες τῶν Ἑλλήνων στὸ παρελθόν. Θὰ ἔμενε κατάπληκτος ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς ἱστορίας τοὺς εἶχε ἀλλάξει ὁλότελα. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἡρώων, ὅπως εἰκονίζεται στὰ ἐπικὰ ποιήματα, εἶχε γιὰ γνωρίσματα τῆς τὶς θεϊκὲς ἐπεμβάσεις στ' ἀνθρώπινα, συχνὲς ἐπικοινωνίες θεῶν καὶ ἀνθρώπων, καταπληκτικὲς μεταμορφώσεις, ὅλα τὰ εἶδη θαυμάτων. Πῶς συνέβαινε νὰ ἔχῃ ἀλλάξει ὁ χαρακτήρας τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας καὶ νὰ ἔχουν σταματήσει νὰ γίνονται τέτοια θαύματα; Ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ γεννηθῇ ἡ ἀπορία: μπορούμε νὰ πιστεύωμε τοὺς ἐπικοὺς ποιητὲς καὶ νὰ δεχθοῦμε ὅλα ὅσα λένε σὰν πραγματικὰ γεγονότα; Καὶ βρίσκομε πῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 500 π.Χ. ἓνας φιλόσοφος ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ὁ Ξενοφάνης, εἶχε κατακρίνει τὴν εὐπιστία τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου.⁴

Ἀπέρριψε τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῆς λαϊκῆς θεολογίας καὶ καταδίκασε τοὺς ἐλληνικοὺς μύθους σὰν πλάσματα φανταστικὰ τῶν παλαιότερων

(«πλάσματα τῶν προτέρων»). Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ στρεφόταν πρὸς τὸν κοσμικὸ νόμο (πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους). Ἐφάρμοζε, εἴτε ρητὰ εἴτε ὄχι, ἀδιάφορο, τὴν ἀρχὴν ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ μεταγενέστερους ὀρθολογιστές, ὅτι δηλ. «αὐτὸ ποὺ ἦταν κάποτε δυνατό εἶναι καὶ τώρα», κι ἀντίστροφα «ὅ,τι εἶναι ἀπίστευτο σήμερον εἶναι ἀπίστευτο πάντα» (καὶ γιὰ τὸ παρελθόν). Ἐπίσης στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐπικρίνῃ τὸ ὅτι ἀπέδιδαν στοὺς Θεοὺς συμπεριφορὰ ποὺ καταδικαζόταν ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἠθικὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων.⁵

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς προσπάθειες τῶν Ἰώνων ἐπιστημόνων νὰ ἐξηγήσουν τὴ φύση μὲ τὸ Λόγο —παράλληλα μὲ τὴν αὐγὴ τῆς Φιλοσοφίας— κι ἓνα ἄλλο γεγονός βοήθησε νὰ διευρυνθοῦν οἱ ὀρίζοντες τῆς διανοήσεως στὴν Ἰωνία κατὰ τὸ δεύτερο μισό τοῦ 6ου αἰῶνα. Ἡ Περσικὴ κυριαρχία εἶχε ἐπεκταθῇ ὡς τὸ Αἰγαῖο καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Μ. Ἀσίας εἶχαν ἐνσωματωθῇ στὸ Περσικὸ κράτος. Λογικὴ συνέπεια ἦταν νὰ ξυπνήσῃ τὸ διαφέρον καὶ ἡ περιέργεια ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων γιὰ τίς ἄλλες χῶρες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Βασιλείου, στὸ ὁποῖο ἦταν προσαρτημένοι πλέον κι αὐτοί. Καὶ ἡ νέα θέση τοὺς παρείχε εὐκολίες γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν αὐτὴν τὴν περιέργεια. Ἡ ἀνατολικὴ γεωγραφία καὶ ἱστορία παρουσίαζε στοὺς Ἕλληνες νέο πεδίο μελέτης καὶ εἶχε, ὅπως θὰ δοῦμε σημαντικὴ ἐπίδραση γιὰ τὴ γένεση τῆς ἱστοριογραφίας.

Ἡ γένεσή της συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑκαταῖου ἀπὸ τὴ Μίλητο. Αὐτὸς ἦταν κατὰ πρῶτο καὶ κύριο λόγο γεωγράφος. Δὲν ἀμφισβητῶ τὸν τίτλο τοῦ Ἀναξίμανδρου νὰ λέγεται «πατέρας τῆς Γεωγραφίας», ἀλλὰ ὁ Ἑκαταῖος μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς ἐπιστημονικῆς γεωγραφίας. Ἡ κύρια συμβολὴ τοῦ γιὰ τὴ διεύρυνση τῶν ἀνθρώπινων γνώσεων βρίσκεται στὸν τομέα αὐτόν. Γεννημένος πιθανὸν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ταξίδεψε ὄχι μόνο στὶς ἐλληνικὲς χῶρες καὶ στὶς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσας, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Περσικοῦ κράτους καὶ στὴν Αἴγυπτο, τὴν ὁποίαν εἶχε προσαρτήσῃ ὁ Καμβύσης. Ἴσως τὰ ταξίδια τοῦ νὰ ἔφτασαν ὡς τὴ Νότια Ἰσπανία. Παντοῦ συγκέντρωνε στοιχεῖα γιὰ ἓνα γεωγραφικὸ ἔργο ποὺ δημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο «Χάρτης τοῦ Κόσμου». Ἀλλὰ τὸ ἔργο αὐτὸ προχωροῦσε πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς καθαρῆς γεωγραφίας. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸ παράλληλα μὲ περιγραφὲς γιὰ διάφορες χῶρες καὶ τόπους περιεῖχε πολλὰ στοιχεῖα ἐθνογραφίας καὶ ἱστορίας· αὐτὸ ἰδιαίτερα ἔφερε τοὺς Ἕλληνες σὲ γνωριμία μὲ τὴν ἀνατολικὴ ἱστορία καὶ γιὰ πρώτη φορὰ σκιαγράφησε τίς διαδοχικὲς μοναρχίες Ἀσσυρίας, Μηδίας, Περσίας. Ὁ συγγραφέας — εἶναι σχεδὸν βέβαιον — ἄγγιξε καὶ τὴν ἰωνικὴ ἱστορία ὡς τίς μέρες τοῦ, στὴν ὁποίαν ἔπαιξε κι αὐτὸς ρόλο. Ὁ Ἡρόδοτος —θυμάστε— ἀναφέρει συμβουλὲς ποὺ ἔδωσε ὁ Ἑκαταῖος στοὺς Ἴωνες σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ περιπτώσεις, συμβουλὲς ποὺ ἐκεῖνοι δὲν ἀκολούθησαν. Τὸ πιὸ πιθανὸ πρόσωπο, γιὰ νὰ διηγηθῇ μιὰ συμβουλὴ ποὺ δὲν υἱοθετήθηκε, εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ τὴν εἶχε διατυπώσει· καὶ μπορούμε νὰ ὑποθέσωμε μὲ πολλὴ πιθανότητα πὼς ἡ πηγὴ γιὰ τὸν Ἡρόδοτο ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ἑκαταῖος.

Ἔτσι ὁ Ἑκαταῖος ἐγκαινίασε τὴ συγγραφὴ «σύγχρονης» ἱστορίας, ἔστω καὶ μ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ ἦταν γεωγραφικὸ στὸν τίτλο καὶ στὸ κύριο περιεχόμενό του. Ἐγραψε ἀκόμη ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἦταν ἓνα ἀπάνθισμα σὲ πεζὸ λόγο ἀπὸ τὰ γενεαλογικὰ ἔπη. Ἀλλά, ἐνῶ ὁ τίτλος του, «Γενεαλογία», δείχνει πόσο ἰσχυρὴ ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν ἐπικῶν ποιημάτων, αὐτὸ ἦταν μία κριτικὴ ἔρευνα. Οἱ πρῶτες λέξεις προκαλοῦν κατάπληξη καὶ θὰ μπορούσαν νὰ γεννήσουν στὴν ψυχὴ τοῦ μελετητῆ τὴν προσδοκία μίας βαθιᾶς καὶ ριζικῆς ἀναθεωρήσεως ὅλων τῶν πληροφοριῶν καὶ γεγονότων ποὺ συνήθως ἀναφέρονται σὰν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. «Ὅτι γράφω ἐδῶ» λέει ὁ Ἑκαταῖος, «εἶναι ὅ,τι ἔκρινα πὼς εἶναι ἀληθινὸ· γιατί οἱ διηγήσεις τῶν Ἑλλήνων εἶναι πολυάριθμες καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου γελοῖες». Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ ἔργο του δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε ὡς ποὺ ἔφθανε ὁ σκεπτικισμὸς του. Τὰ λίγα παραδείγματα ὀρθολογιστικῆς ἐρμηνείας, ποὺ μπορούμε νὰ σημειώσουμε, εἶναι ἀρκετὰ ἀθῶα, ἀλλὰ μᾶς δείχνουν πὼς ἐφάρμοζε ἓνα κανόνα «ἐσωτερικῆς πιθανότητος» ἂν καὶ δὲν υἰοθετοῦσε τὸ ἀξίωμα τοῦ Ξενοφάνη, ὅτι οἱ μῦθοι εἶναι πλάσματα φαντασίας. Γιὰ τὸν Κέρβερο π.χ., τὸ σκύλο ποὺ φύλαγε τοῦ Ἄδη καὶ ποὺ ὁ Ἡρακλῆς τὸν εἶχε σύρει μὲ τὴ βία ἀπὸ τοῦ Κάτω Κόσμο, ἔλεγε πὼς ἦταν ἓνα τρομερὸ ἔρπετό ποὺ ζοῦσε στὸ Ταίναρο. Ἐπίσης τὴν κατοικία τοῦ Γηρυόνη καὶ τῶν ζώων τοῦ τῆ μετέφερε ἀπὸ τὴ μακρινὴ Ἰσπανία στὰ περισσότερα προσετὰ λειβάδια τῆς Ἡπείρου.⁶

Ἀλλὰ σαφέστερη ἀντίληψη γιὰ τοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ Ἑκαταίου μπορούμε νὰ ἀποκομίσουμε ἀπὸ μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡροδότου, στὰ ὁποῖα θὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή σας μὲ τὴν ἐπόμενη διάλεξη. Τότε θὰ δοῦμε πὼς ὁ σκεπτικισμὸς του σχετικὰ μὲ τὴν παλιὰ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων εἶχε ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὶς ἱστορικὲς παραδόσεις τῶν Αἰγυπτίων, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὴ χώρα τους. Ἐκεῖ ἀνακάλυψε πὼς τὸν ἴδιο καιρὸ ποὺ, ὅπως οἱ Ἕλληνες πίστευαν, οἱ θεοὶ ἔβγαιναν περίπατο στοὺς λόφους καὶ στὶς κοιλάδες τῆς Ἑλλάδος, ἡ Αἴγυπτος (σὲ ἀπόσταση ταξιδίου λίγων ἡμερῶν) κυβερνιόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κοινὰ ἀνθρώπινα ὄντα. Ἦταν ὀλοφάνερο τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ἐποχὴ τῶν θεῶν στὴν Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ μετατεθῇ σὲ τόσο μακρινὸ παρελθόν, ὅσο καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν θεῶν στὴν Αἴγυπτο, καὶ πὼς ἡ ἡρωϊκὴ ἐποχὴ τῶν ὄχι πολὺ μακρινῶν προγόνων τῶν τότε Ἑλλήνων (τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἑκαταίου) ἔπρεπε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ὑπερφυσικὴ ἀτμόσφαιρα μὲ τὴν ὁποία τὴν εἶχαν καλύψει οἱ μῦθοι. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ εἰσαγωγικὴ προειδοποίησις τοῦ Ἑκαταίου δὲν ἦταν ὑπερβολικὴ καὶ ὅτι ὁ ὀρθολογισμὸς του ἦταν πιὸ πλήρης ἀπ' ὅ,τι τὰ πενιχρὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν νὰ ὑποθέσουμε.

Ὁ Ἑκαταῖος, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω, ἔγραψε σὲ πεζὸ λόγο. Ἡ προτίμησή του γιὰ τοῦ πεζοῦ λόγου ἦταν ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἱκανότητά του καὶ ὄρος γιὰ τὴν ἐπιτυχία του. Ἀλλὰ ὁ πεζὸς λόγος εἶχε χρησιμοποιηθῇ πιθανότατα στὴ Μίλητο γιὰ τὴ πραγμάτευση θέματος ἱστορικοῦ. Βέβαια κι αὐτὴ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Κάδμου ἀπὸ τὴ Μίλητο ἔχει ἀμφισβητηθῇ ἀπὸ μερικοὺς νεώτερους κριτικοὺς καὶ

θεωρεῖται μορφή κρυμμένη στην όμιχλη του μύθου. Ἡ μαρτυρία μου φαίνεται — μολονότι δὲ μιλῶ μὲ πεποίθηση — πῶς ὁδηγεῖ στοὺς συμπεράσματα ὅτι πράγματι ὑπῆρξε καὶ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους πεζογράφους στὴν Ἰωνία.⁷

Ἡ γνώμη μου γιὰ τὸν Κάδμο εἶναι ὅτι ἔζησε στὸ α' μισό του 6ου αἰ., ἦταν σύγχρονος μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸ Φερεκύδη ἀπὸ τὴ Σύρο καὶ ἔγραψε ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν κτίση τῆς Μιλήτου καὶ ἄλλων Ἰωνικῶν πόλεων, βιβλίο ἀξιοσημείωτο μόνο γιατί ἦταν γραμμένο σὲ πεζὸ λόγο καὶ ὄχι γιατί στοὺς χειρισμὸ τοῦ θέματος ἢ στοὺς χαρακτήρα ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἔπη, ὅπως τὰ Κορινθιακὰ καὶ ἡ Φορωνίδα. Αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ καλὸ ἴσως ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κάδμου· ὑπῆρξε πολὺ πρόωμος πεζογράφος ἢ λογογράφος, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ υποθέσωμε πῶς ὑπῆρξε ἱστορικὸς περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁ Εὐμηλος ἢ ὁ Εὐγάμονας. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Ἑκαταῖος ὑπῆρξε ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἱστοριογραφίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ ὑπὲρ τοῦ Κάδμου.

Λογογράφος, ὅπως ξέρετε, σημαίνει πεζογράφος, ὄχι εἰδικὰ ἱστορικὸς. Ἡ πρόωμη ἱστοριογραφικὴ γραμματεία τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε κανένα ξεχωριστὸ ὄνομα. Ἀποτελοῦσε μέρος τῆς γενικῆς πεζογραφίας ποὺ ἀναπτυσσόταν τότε στὴν Ἰωνία καὶ περιλάβαινε ἔργα φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ καὶ ἀκόμη τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου. Στὴν ὀνοματολογία τοὺς οἱ Ἕλληνες λάβαιναν ὑπόψη τοὺς μόνο τὴ μορφή. Οἱ ἐποποιοὶ ἔπρεπε τώρα νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς λογοποιοὺς, οἱ ἐπικοὶ ποιητὲς ποὺ συνέθεταν στίχους ἀπὸ τοὺς λογοποιοὺς ποὺ ἔγραφαν πεζά. Οἱ λογοποιοὶ λέγονταν καὶ λογογράφοι, ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πράγμα, μόνο ποὺ τονίζει τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποιοῦσαν τὴν πένα. Ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Σώφρωνας ἦταν λογογράφοι τόσο ὅσο καὶ ὁ Ἑκαταῖος.

Ἡ Ἱστορία στὴν ἀρχὴ δὲν εἶχε κανένα διακριτικὸ ὄνομα. Ὁ ὅρος ἱστορίη δὲν εἶχε τότε τὴ σημασία ποὺ ἔφθασε νὰ πάρῃ ἀργότερα. Ὅπως τὸν χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἴωνες, μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς δήλωνε τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ διέκρινε τοὺς λόγους τοῦ Ἑκαταίου ἀπὸ τοὺς ἐπικοὺς (καὶ ἀπὸ τὸν Κάδμο, ὅπως ἐγὼ ὑποστηρίζω). Θυμάστε πῶς στὸν Ὅμηρο μία νομικὴ διαφορὰ τὴν ἔφεραν μπροστὰ στὸν ἱστορὸν, ἄνθρωπο ἐπιδέξιο νὰ ἐρευνᾷ τὰ ἀμφισβητούμενα γεγονότα καὶ νὰ ἀποφασίζει ποῖο ἦταν τὸ ἀληθινό. Ἱστορίη σημαίνει μιὰν ἐρευνα αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Εἶδαμε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐπικοὶ ποιητὲς ἔκαναν σὲ κάποιον βαθμὸ ἐρευνα καὶ σύγκριση καὶ ἐνεργώντας ἔτσι ὁδηγοῦσαν τὴν ἱστορία. Ἀλλὰ στὸν πρόλογο τῶν Γενεαλογιών τοῦ Ἑκαταίου ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας εἶναι ἔκδηλη. Προσπάθεισε νὰ πραγματευθῇ τὰ δεδομένα λίγο πολὺ σὰν ἓνας ἱστορὸς καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν ἀλήθεια ἐφαρμόζοντας κανόνες τοῦ κοινοῦ νοῦ. Βέβαια ἡ μεθοδολογία του ἦταν σαθρὴ· ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ του καὶ τὴν προσπάθειά του ἦταν σκαπανέας καὶ ὁ πεζὸς λόγος, ὅπως ἐκεῖνος τὸν εἶδε, ἦταν τὸ κατάλληλο ὄχημα, γιὰ νὰ κινηθῇ στοὺς καινούριους δρόμους ποὺ ἐκεῖνος ἀνοιξε.

Ἡ γένεση τῆς πεζογραφίας ἦταν πιθανῶς ἓνας ὅρος γιὰ τὴν ἀνατολὴ τῆς ἱστοριογραφίας. Εἶναι σχεδὸν ἀδιανόητο τὸ πῶς ἡ ἱστορία θὰ μπορούσε νὰ προβάλῃ ἀπὸ τὸ κέλυφος τῆς, ἂν τὸ καινούριο ἄρμα τῆς κριτικῆς σκέψεως δὲν ἦταν

έτοιμο εκεί να την οδηγήσει. Δεν ήταν πράγματι ένα προαποφασισμένο συμπέρασμα ότι ο Έκαταϊος έπρεπε να προτιμήσει την πεζογραφία. Ο στίχος και η πρόζα ήταν ακόμη αντίπαλοι και δεν είχαν ακόμη ξεκαθαρίσει τις περιοχές επιρροής. Αν ο Κάδμος είχε αφηγηθεί τη θεμελίωση της Μιλήτου σε πρόζα, ο Ξενοφάνης ιστορούσε την κτίση της Κολοφώνας με στίχους. Ο Παρμενίδης έγραφε στίχους, ενώ ο Ηρόκλειτος εξέφραζε τους βαθύτερους στοχασμούς του σε πρόζα· δεν είναι χωρίς σημασία το ότι ο Ηρόκλειτος ήταν ο ασύγκριτα μεγαλύτερος στοχαστής. Ο θεμελιωτής της ιστοριογραφίας με την προτίμησή του για το πεζό λόγο εξέφρασε την όξυνσή του.⁸

Και οι δύο πλευρές της δραστηριότητας του Έκαταίου, η γενεαλογική, όπου αυτός είναι μυθογράφος, και η γεωγραφική, όπου είναι επίσης ιστορικός, είχαν μία μακρόπνοη επίδραση στην ανάπτυξη της Ελληνικής ιστοριογραφίας και αναγγέλλουν από το πρώτο βήμα της την αδυναμία και τη δύναμή της. Όταν πραγματεύονταν την «ἀρχαία» ιστορία τους οι Έλληνες, έμεναν πάντα κάτω από την επίδραση των επικών· το σκήπτρο δεν ξέφυγε ποτέ από τα χέρια του Όμηρου και του Ησιόδου· και η ιστορική έρευνα των πρώτων χρόνων της Ελλάδος στην πιο καλή περίπτωση δεν πρόκειτο να είναι τίποτε άλλο από μία λιγότερο ή περισσότερο ξεκαθαρισμένη και αυθαίρετα ορθολογιστική μυθογραφία. Από την άλλη μεριά η πραγμάτευση της Περσίας και της Ανατολής από τον Έκαταίο ήταν που εγκαίνιασε τη «ν έ α» κ α ι σ ύ γ χ ρ ο ν η ιστορία, στην οποία οι Έλληνες πέτυχαν τόσο λαμπρή επίδοση.

3. Οι πρώτοι μυθογράφοι.

Μπορώ να καταπιαστώ με την «ἀρχαία» ιστορία πρώτα. Οι Γενεαλογίες του Έκαταίου οδήγησαν σε καινούρια έργα πάνω στο ίδιο θέμα. Στην άμεσως επόμενη γενιά ο Φερεκύδης από τη Λέρο, εγκατεστημένος στην Αθήνα, και ο Ακουσίλαος από το Άργος —φαίνεται πως και οι δύο ακμάσανε πριν από τα μέσα του 5ου αι.— ξαναδούλεψαν τους επικούς μύθους σε πεζό λόγο. Αυτοί οι συγγραφείς δεν είχαν καμιά αξίωση να λέγονται ιστορικοί. Ήταν απλώς μυθογράφοι και καλό είναι σαν τέτοιοι πάντα ν' αναφέρονται.

Το έργο του Φερεκύδη διακρινόταν για την περιεκτικότητά του. Αυτός τροποποιούσε τις παραδόσεις για διάφορους λόγους, αλλά όχι με μια συστηματική αρχή: π.χ. με βάση χρονολογικά στοιχεία παρουσίαζε το Φιλάμωνα συνοδό των Αργοναυτών αντί του Όρφέα. Με σκοπό να συνδέσει τον Όμηρο με τον Όρφέα πλάθει γενεαλογίες ενδιάμεσες. Η παρεμβολή συνδετικών κρίκων στις γενεαλογίες είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα στη μέθοδό του. Και εδώ δουλεύει πάνω στις γραμμές και με το ίδιο πνεύμα των κατοπινών επικών ποιητών. Εάν τροποποιή ένα μύθο, δεν το κάνει για να του δώσει λογική εξήγηση, αλλά για να τον προσαρμόσει στα ενδιαφέροντα της λαϊκής δεισιδαιμονίας. Ο αρχαίος μύθος παρουσίαζε τον Απόλλωνα να σκοτώνει τους Κύκλωπες, επειδή

προμήθευσαν στὸ Δία τοὺς κεραυνοὺς ποὺ σκότωσαν τὸν Ἀσκληπιό. Ὁ Φερεκύδης τὸν παρουσιάζει νὰ σκοτώνῃ ὄχι τοὺς Κύκλωπες, ἀλλὰ τοὺς γιούς τους, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ, ὅπως φαίνεται, τὴ λαϊκὴ πίστη, ὅτι οἱ Κύκλωπες ἐξακολουθοῦν νὰ καταγίνονται μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ κεραυνοῦ.⁹

Μποροῦμε νὰ ποῦμε λοιπὸν πὼς ὁ Φερεκύδης ἦταν ἓνας ταξινομητὴς τῶν ἐπικῶν παραδόσεων μὲ ἀρχὲς συντηρητικὲς, ἀντίθετες ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ μέθοδο τοῦ Ἑκαταίου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἐλευθεριότερο χειρισμὸ ποὺ ἔκαναν στοὺς μύθους οἱ τραγικοὶ ποιητές.

Στὸν Ἀκουσίλαο μποροῦμε ν' ἀποκαλύψωμε τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἑκαταίου. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθῇ στὸν πειρασμὸ νὰ δώσῃ ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση ὡς ἓνα σημεῖο. Δὲ θὰ παραδεχθῇ π.χ. ὅτι ὁ Δίας μποροῦσε νὰ μεταμορφώνεται σὲ ταῦρο καὶ γι' αὐτὸ ἐπιμένει ὅτι τὸ ζῶο ποὺ ἔκαμε τὴν ἀπαγωγὴ τῆς Εὐρώπης ἦταν ἓνας κοινὸς ταῦρος σταλμένος ἀπὸ τὸ Δία, ὅχι ὁ μεταμορφωμένος θεός. Περιγράφει τὸ δέρμα τῆς Κολχίδας (τὸ χρυσόμαλλο) ὅχι σὰ χρυσὸ ἀλλὰ σὰν πορφυρένιο καὶ ἐξηγεῖ ὅτι εἶχε πορφυρωθῇ ἀπὸ τὸ θαλάσσιο νερό. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀνασχετικὲς παραχωρήσεις του στὴν ἀπίθανη πιθανότητα ἔχει ἡ ἀναθεώρηση τῶν αἰτίων τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ἀναρωτιέται γιατί ἡ θεὰ Ἀφροδίτη ἔπρεπε νὰ ἐνωθῇ μὲ τοῦ Ἀγχίση τῆς Τροίας. Ἐνα τέτοιο περιστατικὸ ἐνώσεως μιᾶς θεᾶς μ' ἓνα θνητὸ ἀπαιτοῦσε κάποιον κίνητρο. Τὸ βρῆκε σ' ἓνα χρησμό, πὼς οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀγχίση ἐπρόκειτο νὰ βασιλεύσουν, ὅταν θὰ ἔπεφτε τὸ βασίλειο τοῦ Πριάμου. Ὅταν ὁ γιὸς της ὁ Αἰνείας ἔφτασε σὲ ὥριμη ἡλικία, στόχος τῆς Ἀφροδίτης ἦταν νὰ προκαλέσῃ τὴν πτώση τῆς δυναστείας τοῦ Πριάμου καὶ γι' αὐτὸ γέννησε στὸν Πάρη ἔρωτα γιὰ τὴν Ἑλένη. Ὅταν ἔπειτα εἶχε γίνει ἡ ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης, ἡ Ἀφροδίτη βοήθησε τοὺς Τρῶες μὲ τὴ σκέψη νὰ μὴ φοβηθοῦν τὸν πόλεμο καὶ παραδώσουν τὴν Ἑλένη καὶ σωθῇ ὁ θρόνος τοῦ Πριάμου. Ὁ μύθος γιὰ τὴν κρίση τοῦ Πάρη, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ «Κύπρια ἔπη» ἦταν ἡ ἀρχικὴ αἰτία τοῦ πολέμου τοῦ Τρωικοῦ, ἀπορρίπτεται καὶ ὁ πόλεμος ἀποδίδεται στὰ φιλόδοξα σχέδια καὶ τὴ Μακιαβελλικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀφροδίτης. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ὀρθολογισμὸς κάποιου εἶδους. Ἡ ἄποψη ποὺ γινόταν δεκτὴ ἀπέδιδε τὰ αἴτια ἑνὸς μεγάλου κινήματος στὴν κενοδοξία μιᾶς θεᾶς. Ὁ Ἀκουσίλαος διατηρώντας τὴν ἀνάμειξη τῆς θεᾶς ἐξηγοῦσε τὸ κίνητρό της σὰν πολιτικὴ φιλοδοξία καὶ ἔτσι ὑψώνοντας τὴν ὅλη δράση σὲ ἐπίπεδο πιὸ ψηλὸ φαντάστηκε πὼς τὴν ἔκανε καὶ περισσότερο πιστευτή.

Μεταγενέστερος συγγραφέας, ὁ Ἡρόδοτος ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, προώθησε τὴ μέθοδο τοῦ Ἑκαταίου πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Ἀκουσίλαο. θὰ εἶναι ἀρκετὸ νὰ παρουσιάσωμε τὸ χαρακτήρα τῆς μυθογραφίας του μὲ ἓνα περιστατικόν. Ὁ μύθος ἔλεγε ὅτι ὁ Ἀπόλλωνας καὶ ὁ Ποσειδῶνας ἔχτισαν τὰ τεῖχη τῆς Τροίας, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ βασιλιᾶ Λαομέδοντα. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Ἡροδότου ὅ,τι πραγματικὰ συνέβη ἦταν τὸ ἐξῆς: Ὁ Λαομέδοντας ἔχτισε τὰ τεῖχη μὲ τὸν κανονικὸ τρόπο, ἀλλὰ τὰ ἔξοδα τὰ πλήρωσε ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς θησαυροὺς ποὺ εἶχαν συσσωρευθῇ στὰ ἱερὰ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα. Αὐτὸ εἶναι τὸ παράδειγμα

για την έρμηνευτική μέθοδο, με την οποία ζητούσε ο Ηρόδοτος να εξηγήσει το θαῦμα.¹⁰

Τὸ ἔργο τοῦ Φερεκύδη λοιπὸν ἀντιπροσωπεύει μιὰ συντηρητικὴ ἀντίδραση κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ Ἑκαταίου. Οἱ συνδυασμοὶ τοῦ Ἀκουσίλαου ἀντιπροσωπεύουν ἓνα συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὸ συντηρητισμό, ἀποκλίνουν ὅμως ἔντονα πρὸς τὴ συντηρητικὴ πλευρά. Ὁ Ηρόδοτος ἄδραξε τὴν ὀρθολογιστικὴ μέθοδο τοῦ Ἑκαταίου καὶ τὴν ἀνέπτυξε περισσότερο. Ὁ Λόγος ἦταν ὁ νικητὴς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἑκαταίου· αὐτὸ εἶναι ὀρόσημο στὴν προοδευτικὴ πορεία τῆς κριτικῆς. Ἀλλὰ ἡ μέθοδος τοῦ Ἑκαταίου δὲν μπορούσε νὰ προχωρήσει σὲ θετικὴ γνώση. Πέρα ἀπ' τὸν Ηρόδοτο ὁδήγησε στὸν Παλαίφατο καὶ τὸν Εὐήμερο· τελικὰ δὲν ὁδήγησε πουθενὰ καὶ δὲ θὰ τὴν παρακολουθήσω. Δὲν ἦταν οἱ μυθογράφοι, ἀλλὰ οἱ Ἀττικοὶ τραγωδοί, πού ἡ κριτικὴ τους πάνω στὴ μυθολογία ἦταν καὶ ἐνδιαφέρουσα καὶ διαφωτιστικὴ. Ὁ Αἰσχύλος ἠθικολογοῦσε πάνω σ' αὐτὴ κι ὁ Εὐριπίδης δυσπιστοῦσε.

4. Οἱ πρῶτοι ἱστορικοί.

Ὁ Ἑκαταῖος, ὁ Ἱστορικὸς — γιὰ νὰ τοῦ διακρίνωμε ἀπὸ τοῦ μυθογράφου — εἶχε δυὸ ἄμεσους συνεχιστές, οἱ ὁποῖοι παρέλαβαν τὸ θέμα τῆς ἀνατολικῆς ἱστορίας, ὅπου ἐκεῖνος εἶχε δείξει τὸ δρόμο. Ὁ Χάρωνας ὁ Λαμφακηνός¹¹ συνέγραψε μιὰν ἱστορίαν τῆς Περσίας, ἡ ὁποία ἔφτανε τουλάχιστο ὡς τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου τοῦ Μαρδονίου ἀπὸ τρικυμία κοντὰ στὶς ἀκτὲς τοῦ ὅρους Ἄθω τὸ 492 π.Χ. καὶ πιθανὸν νὰ περιλάβαινε καὶ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη (480)· μετὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἦταν μετὰ ὅλη τὴ σημασίαν σύγχρονος.¹² Ἡ ἀφήγησή του πιθανὸν νὰ ἦταν σύντομη, ἀλλὰ, σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἱστορικὰ ἔργα πού ἔφταναν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα τους, ἀπέκτησεν ἀξιοσημεῖωτη σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς συνθέσεως.

Ὑπῆρχε κι ἓνας ἄλλος συγγραφέας τῆς ἰδίας ἐποχῆς πού ἦταν ἴσως ἐξ ἴσου σπουδαῖος καὶ πραγματεύθηκε τὸ ἴδιο θέμα, μετὰ τὸ Χάρωνα. Ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴ Μίλητο ἔγραψε ἐπίσης Ἱστορίαν τῆς Περσίας· ἡ ἀφήγησή του ἔφθανε μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Δαρείου καὶ περιλάβαινε τὴν ἡττὰ στὸ Μαραθῶνα (490 π.Χ.). Ἀλλὰ αὐτὸς ὁλοκλήρωσε τὸ ἔργο του μετὰ μιὰ συνέχεια πού εἶχε ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία. Ἐγραψε μετὰ τίτλο «Τὰ μετὰ τὴ βασιλείαν τοῦ Δαρείου» καὶ ἀφηγήθηκε τὰ γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων.¹³

Ἐνῶ τὰ ἔργα αὐτὰ τοῦ Χάρωνα καὶ τοῦ Διονυσίου ἀφηγοῦνταν πολὺ σπουδαῖα ἐπεισόδια τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ἦταν κατὰ κύριο λόγο καὶ τίτλο Ἱστορίαι τῆς Περσίας. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες συγγραφεῖς πού ἔγραψαν σύγχρονη ἱστορία, ἔγραψαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα μόνο εὐκαιριακά. Τὸ θέμα τους ἦταν ἡ μεγάλη αὐτοκρατορία, πού εἶχε ὑποτάξει ἓνα μέρος τῶν Ἑλλήνων καὶ προσπαθοῦσε νὰ τοὺς ὑποδουλώσει ὅλους. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συγγραφεῖς πού ἀνέλαβαν νὰ ἱστορήσουν τίς σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Περσίας τίς εἶδαν σὰν ἓνα μέρος τῆς ἱστορίας

του Περσικού Κράτους, έχει μεγάλη σημασία για την ένότητα του θέματος. Τò νὰ γράψῃ κανεὶς Ἱστορία τῆς (Ἀρχαίας) Ἑλλάδος, γιὰ ὁποιαδήποτε σχεδὸν περιόδο, χωρὶς νὰ διασπᾶται τὸ ἐνδιαφέρον, εἶναι ἔργο πολὺ δύσκολο, ὅπως γνωρίζει ὁποιοσδήποτε πού ἐπεχείρησε νὰ γράψῃ, γιατί δὲν ὑπάρχει καμιὰ σταθερὴ ένότητα, οὔτε ἓνα ὀρσμένο κέντρο, μὲ τὸ ὁποῖο νὰ συνδεθοῦν ἢ στὸ ὁποῖο νὰ ἀναφερθοῦν οἱ ἐνέργειες καὶ οἱ σκοποὶ τῶν πολυαρίθμων Ἑλληνικῶν κρατιδίων (κρατῶν - πόλεων) .

Ἀκόμη καὶ τὴν Περσικὴ εἰσβολή, ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα περιστατικά, πού ἀντιμετώπισαν οἱ πιὸ πολλές Ἑλληνικὲς πόλεις, ἂν καὶ ἐνεργοῦσαν μὲ διαφορετικούς τρόπους καὶ ἀπὸ διαφορετικὰ κίνητρα, ἦταν εὐκολώτερο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νὰ τὴν ἀφηγηθῇ σὰν ἓνα μέρος τῆς Περσικῆς Ἱστορίας, καὶ μὲ συμπάθεια βέβαια γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἀκολουθώντας ὅμως τὴν πορεία τῶν εἰσβολέων καὶ ταξινομώντας ἀνάλογα τὰ γεγονότα τῶν εἰσβολῶν. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ τρόπος χειρισμοῦ ἦταν κληρονομία ἀπὸ τοῦ Ἑκαταῖο. Ἡ παρακίνηση, πού ἔφερε στὰ «Περσικά» βιβλία τοῦ Χάρωνα καὶ τοῦ Διονυσίου, ἦρθε ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ Ἑκαταίου καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα αὐτὸς ἦταν ὁ κύριος ὁδηγὸς τους γιὰ τὴν ἀνατολικὴ ἱστορία μέχρι τὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση (499 π.Χ.).

Ὑπάρχει μία ἀκόμη παρατήρηση πού ἐπιθυμῶ νὰ κάμω γιὰ τὴ χαμένη Ἱστορία τοῦ Διονυσίου. Ἦταν ἀπὸ τὴν Ἰωνία καὶ ἔγραφε ὅταν ἡ Ἰωνία εἶχε ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τοῦ Περσικοῦ ζυγοῦ καὶ εἶχε προσχωρήσει στὴ Συμμαχία τῆς Δήλου μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἡ ἱστορία τῆς Ἰωνίας δὲν ἦταν πολιτικὰ ἐνδοξη κατὰ τὰ τελευταία ἑκατὸ χρόνια. Εἶχε ὑποταχθῇ στὴ Λυδία πρῶτα, στὴν Περσία ἔπειτα. Εἶχε ἐπαναστατήσῃ κατὰ τῶν Περσῶν καὶ ἀπέτυχῃ ἄδοξα. Εἶχε ἀναγκασθῇ νὰ βοηθήσῃ τὸν κυρίαρχό της στὴν προσπάθειά του νὰ ὑποδουλώσῃ τοὺς ἐλεύθερους Ἕλληνες. Κρατοῦσε μιὰν ὄχι σημαντικὴ θέση ἀνάμεσα στὴν Περσία καὶ στὴν Ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἐπομένως ἡ Ἰωνικὴ ἀποψη ἦταν κατ' ἀνάγκη διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ Σπαρτιατικὴ ἢ τὴν Ἀθηναϊκὴ ἀποψη. Καὶ οἱ Ἴωνες εἶχαν κάποιον λόγο νὰ αἰσθάνωνται ὅτι οἱ πράξεις τους ἦταν πάντα ἐκτεθειμένες σὲ παρερμηνεία καὶ ὅτι ἓνας ρόλος ὄχι πολὺ ἥρωικὸς μποροῦσε νὰ κερδίσῃ, ἐφόσον θὰ τοῦ ἀφηγοῦνταν αὐτοί.

Ὅπωςδήποτε ἡ ἱστορία τῆς Μεγάλῃς Εἰσβολῆς λεγόμενη στὴ Μίλητο θὰ εἶχε σημαντικὰ διαφορετικὸ χρωματισμὸ ἀπὸ κείνον πού θὰ εἶχε, ἂν ἡ ἴδια ἱστορία λεγόταν στὰ Σοῦσα ἢ στὴν Ἀθήνα. Μποροῦμε εὐλόγα νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ πολέμου γραμμένη ἀπὸ τὸ Διονύσιο εἶχε μιὰν ἀξία γιὰ τὴν φιλοτιμία τῶν Ἰώνων, ὅτι στοὺς νικητὲς Ἕλληνες ἔδινε κάτι λιγότερο ἀπὸ ὅτι τοὺς ἄξιζε, ὅτι πιθανῶς ἔδινε στὴν Περσία περισσότερὸ δίκιο ἀπὸ ὅσο θὰ ἔπαιρνε ἀπὸ Ἀθηναῖο ἱστορικὸ. Αὐτὴ ἡ Ἰωνικὴ ἐξιστόρηση τοῦ Περσικοῦ πολέμου ἦταν— ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ὑποθέσωμε — μιὰ πρόκληση γιὰ τοὺς ἀνεπιφύλακτους θαυμαστές της Ἀθήνας. Θὰ δοῦμε στὴν ἐπόμενη διάλεξη πῶς ἀντιμετωπίσθηκε μιὰ τέτοια πρόκληση.

Ὑπάρχει ἓνας ἀκόμη συγγραφέας αὐτῆς τῆς πρώιμης σχολῆς ἱστορικῶν, πού τ' ὀνομά του δὲν μπορῶ νὰ τὸ προσπεράσω, ὁ Σ κ ὕ λ α κ α ς, Ἕλληνας

ἀπὸ τὴν Καρία. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Δαρεῖο νὰ ἐξερευνήσῃ τὸ ροῦ τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ καὶ δημοσίευσε ἕναν ἀπολογισμό ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐξερεύνηση. Ἀλλὰ αὐτὸς ἔγραψε ἀκόμη ἕνα ἔργο γιὰ τὴ σύγχρονή του ἱστορία μὲ κεντρικὴ μορφή τοῦ συμπατριώτη του Ἡρακλείδη, πὺν ἦταν ἡγεμόνας στὰ Μύλασα τῆς Καρίας καὶ ἐγκατέλειψε τοὺς Πέρσες καὶ βοήθησε τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη. Μιὰ τυχαία διαφωτιστικὴ πληροφορία γιὰ τὸν Ἡρακλείδη μᾶς ἦρθε πρόσφατα ἀπὸ ἕναν αἰγυπτιακὸ πάπυρο, πὺν περιέχει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ Σώσουλου γιὰ τὸ δεῦτερο Καρχηδονικὸ πόλεμο.¹⁴

Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται σὲ ναυτικὴ δράση, ἴσως στὴ ναυμαχία πὺν ἐγένετο τὸ 217 στὴν ἐκβολὴ τοῦ ποταμοῦ Ἐβρου (Ἰσπανία). Ὁ συγγραφέας περιγράφει ἕνα σημεῖο ναυτικῆς τακτικῆς συγκρίνοντάς το μὲ συγκεκριμένη ἐνέργεια τοῦ Ἡρακλείδη, πὺν ματαίωσε ἀντίστοιχη κίνηση φοινικικὴ στὴ ναυμαχία κοντὰ στὸ Ἀρτεμίσιο (480 π.Χ.). Τὸ ἐπεισόδιο δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο (μολονότι σὲ ἄλλο μέρος μνημονεύει τοῦ Ἡρακλείδη) καὶ ἴσως ἡ πληροφορία νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σκύλακα.¹⁵ Κατὰ πόσο τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῇ βιογραφικὸ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε, ἀλλὰ εἶναι τουλάχιστο ἀξιόμνημόνευτο σὰν τὸ ἀρχαιότερο ἐλληνικὸ βιβλίον, ἀπ' ὅσα ξέρομε, πὺν παίρνει ἕνα ἄτομο σὰν ἐπίκεντρο ἱστορικῆς ἀφηγήσεως.

Δὲ θὰ ἀδικήσουμε τοὺς πρῶτους αὐτοὺς ἱστορικοὺς, ἂν τοὺς χαρακτηρίσωμε εὐπιστους καὶ ἄκριτους. Ὁ ἱκανὸς φιλολογικὸς κριτικὸς Διονύσιος ἀπ' τὴν Ἀλικαρνασσό, πὺν ὡς τὴν ἐποχὴ του σώζονταν πολλὰ ἀπ' τὰ ἔργα τους, λέγει ὅτι σκοπὸς τους ἦταν ἀπλῶς νὰ συναρμολογήσουν καὶ νὰ δημοσιεύσουν παραδόσεις καὶ πληροφορίες, χωρὶς νὰ προσθέσουν ἢ νὰ ἀφαιρέσουν τίποτε· καὶ χαρακτηρίζει τὸ ὕφος τους καθαρὸ, σύντομο, κατάλληλο γιὰ τὸ θέμα τους, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τεχνικὰ στολίδια, ὅχι ὅμως ἀφρόντιστο καὶ ἄχαρο.¹⁶

Ἡ ἱστορικὴ κίνηση πὺν ἐγκαινιάσθηκε ἀπὸ τοῦ Ἑκαταῖο ἀπλώθηκε ὕστερα ἀπὸ λίγο πέρα ἀπὸ τὴν Ἰωνία στὴ γειτονικὴ Λυδία, ἡ ὁποία εἶχε διαποτισθῇ ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ στὰ χρόνια τῶν τελευταίων Λυδῶν βασιλέων. Ὁ Λυδὸς Ξάνθος ἔγραψε στὰ Ἑλληνικὰ μιὰν ἱστορίαν τῆς χώρας του· γιὰ τὴ σύνθεσιν αὐτὴ χρησιμοποίησε τοπικὲς παραδόσεις καὶ ἴσως συμβουλευτήκε ἐπιγραφὰς πὺν ὑπῆρχαν στὰ ἀνάκτορα τῶν Σάρδεων.¹⁷ Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἱστοριογραφίας αὐτὸς εἶναι λιγότερο σημαντικὸς ἀπὸ δύο ἄλλους συγγραφεῖς πὺν, ὅπως αὐτὸς, ἔγραψαν κατὰ τὸ δεῦτερον μιστὸ τοῦ 6ου αἰ· αὐτοὶ εἶναι ὁ Ἀντίοχος ἀπὸ τὴν Συρακοῦσαν καὶ ὁ Ἑλλάνικος ἀπὸ τὴν Λέσβον. Ὁ Ἀντίοχος συνέγραψε ἕνα ἔργο γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Δύσεως. Ἐρεῦνῃσε τὴν πρῶτὴν (παλιότερη) ἱστορίαν τῆς Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ τὴν ἰδρυσιν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν σὲ τὰς χώρας αὐτέας. Μέχρι ἐδῶ πραγματευόταν τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς (καταγωγῆς), γιὰ τὸ ὅποῖον οἱ πρῶτοι ἱστορικοὶ κληρονόμησαν διαφέρον ἀπὸ τοὺς ἐπικοὺς προδρόμους τους· τῶν ἐπικῶν τοὺς μύθους συμπλήρωσαν καὶ τροποποίησαν οἱ ἱστορικοὶ σύμφωνα μὲ τοπικὲς παραδόσεις. (Ἀλλὰ ἡ ἐπικὴ ποίησις εἶχε ἐδῶ ἕνα τελευταῖον ἀπόγονον, τὸ ποίημα πὺν ἔγραψε ὁ Πανυάσης ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσό κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα μὲ θέμα τὸν Ἰωνικὸ ἀποικισμό). Ἡ

μεγάλη σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ἀντίοχου βρίσκεται στὸ ὅτι αὐτὸς ἔγραψε τὴ νεώτερη καὶ σύγχρονη (του) Ἱστορία γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου. Μία συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος (τῶν ἀποικιῶν) ἦταν ἓνα βῆμα γιὰ μία συνοπτικὴ Ἱστορία ὅλης τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ σύγχρονός του Ἑλλάνικος ὁ Λέσβιος ἔδειξε καὶ προετοίμασε τὸ δρόμο γιὰ μιὰν ἀκόμη πρόοδο. Καὶ εἶναι σπουδαῖο νὰ συλλάβωμε τὴ σπουδαιότητά του γιὰ τὴ δική μας ἀνάπτυξη. Εἶναι συνήθεια νὰ τὸν κατατάσσουν μὲ τοὺς παλιότερους συνεχιστὲς τοῦ Ἑκαταίου, γιατί ἔγραψε στὴν Ἰωνικὴ Ἑλληνικὴ (διάλεκτο) καὶ πραγματικὰ κάλυψε ὅλους τοὺς τομεῖς ποὺ καὶ ἐκεῖνοι εἶχαν καλύψει. Ἀλλὰ αὐτὸς ἀνοίξε νέο δρόμο κι ἔγινε, ὅπως δηλώθηκε, ὁ «ἀκρογωνιαίος λίθος» γιὰ τὴν ἱστοριογραφικὴ παράδοση τῶν Ἑλλήνων. Τὸ πεδίο τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος του ἦταν μεγάλο. Ἐγραψε γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Περσίας, γιὰ τὰ ἥθη τῶν Βαρβάρων, γιὰ τὴν Μυθικὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὴν ἰδρυση τῶν ἑλληνικῶν πόλεων στὴν Ἀσία, γιὰ τὴν μεταγενέστερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἰδιαίτερα τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ κύριο ἐπίτευγμά του ἦταν ἡ συγκρότηση συστηματικῆς χρονολογικῆς σειρᾶς, ποὺ ἀποτελέσσε τὸ θεμέλιο γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἔρευνα.

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας πρέπει νὰ εἶχε ἀπασχολήσει (πιεστικὰ) τὴν προσοχὴ τοῦ Ἑκαταίου, ὅχι μόνον ὅταν ἐρευνοῦσε τὶς Ἑλληνικὲς Γενεαλογίες, ἀλλὰ καὶ στὴ σπουδὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἱστορίας. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἀνακαλύψει ἀκόμη σύστημα χρονολογήσεως τῶν γεγονότων. Ὅπως εἶδαμε, δὲν εἶχαν χρονολογικοὺς καταλόγους, ἐκτὸς ἀπὸ καταλόγους ὀνομάτων ὅπως, οἱ κατάλογοι γιὰ τὶς Ἱέρειες τῆς Ἥρας στὸ Ἄργος, γιὰ τοὺς Ἀρχοντες στὴν Ἀθήνα,¹⁸ γιὰ τοὺς Ἱερεῖς τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Ἀλικαρνασσό. Καὶ ἦταν σπάνιο στοὺς καταλόγους ἐκείνους ἓνα ὄνομα νὰ δίνει καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση κάποιου γεγονότος, ὅπως π.χ. ἡ θητεία τοῦ Σόλωνα (ἄρχοντα τῆς Ἀθήνας) ποὺ αὐτομάτως πρόσφερε καὶ τὴ χρονολογία τῶν μεταρρυθμίσεών του. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς τὶς πολὺ πενιχρὲς καταγραφὰς τὰ μόνον χρονολογικὰ (στοιχεῖα) δεδομένα ἦταν οἱ Γενεαλογίες. Πρέπει νὰ ἦταν ὅμως πολὺ περίπλοκη περιπλοκὴ τὸ πῶς οἱ γενεαλογικὲς μονάδες θὰ μπορούσαν νὰ ὑπολογισθοῦν σὲ χρόνια. Στὸ τέλος καθιερώθηκε νὰ ὑπολογίζονται τρεῖς γενεὲς 100 χρόνια, ὥστε ἡ γενεαλογικὴ μονάδα ἦταν — περίπου 33 χρόνια. Ἀλλὰ ὑπάρχουν ἴχνη ἄλλου συστήματος ποὺ ἐξίσωνε τὴ γενεὰ μὲ 23 χρόνια· τέτοια ἀρχὴ μπορούσε νὰ δώσῃ πολὺ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα¹⁹ ὑπῆρχε κι ἄλλο σύστημα βασισμένο στὰ 40 χρόνια γιὰ τὴν κάθε γενιά. Εἶναι πιθανὸ πῶς ὁ Ἑκαταῖος γιὰ τὸ πιὸ μακρινὸ παρελθὸν ὑπολόγιζε γενικὰ μὲ γενιές, ὅχι μὲ χρόνια (σὰ μονάδες). Ἀλλὰ γιὰ τὴ σύγχρονη ἱστορία εἶχε πολὺτιμα βοηθητικὰ στοιχεῖα μὲ ἀκριβολογικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἀνατολικὲς μοναρχίαι εἶχαν ἀκριβῆ μέθοδο ὑπολογισμοῦ, τὰ χρόνια βασιλείας τῶν βασιλέων· καὶ εἶχαν σωθῇ καταγραφὰς γεγονότων χρονολογημένες μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Αὐτὲς οἱ χρονολογίαι παραλληλίζονταν συγχρονιστικὰ μὲ γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας· ἔτσι καθορίστηκε ἓνας ἀριθμὸς χρονολογιῶν, ποὺ ἔγιναν ὁρόσημα, ὅπως π.χ. ἡ κατάληψη τῶν Σάρδεων. Ἀλλὰ δὲν

είναι πιθανό πώς ο Έκαταῖος χειρίστηκε το ζήτημα τῶν χρονολογιῶν πιὸ προσεκτικὰ ἀπὸ τοῦ Ἡρόδοτο· ἡ θεμελιακὴ σημασία τοῦ ζητήματος δὲν εἶχε κατανοηθῇ κι ἀργότερα ἀκόμη.

Τὸ πρόβλημα ποὺ ἀνέλαβε νὰ λύσῃ ὁ Ἑλλάνικος ἦταν νὰ συγκροτήσῃ πλήρες χρονικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας μὲ τὴ βοήθεια τῶν γενεαλογιῶν, καταλόγων σὰν ἐκεῖνο τὸν κατάλογο τῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων στὴν Ἀθήνα. Εἶναι δυνατό νὰ εἶχαν γίνεῖ ἤδη προσπάθειες, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὰ θεωρητικὸ πρόβλημα. Ὁ Χάρωνας εἶχε συρράψῃ ἓνα βιβλίον μὲ τὸν τίτλον «Ὡροι». Γενικὰ εἰκάζουν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ τοπικὴ ἱστορία ἢ ἓνα χρονικὸ τῆς γενέτειράς του. Ἀλλὰ τὰ ἀποσπάσματα (ποὺ σώθηκαν) ὑποδηλώνουν μιὰ σκοπιὰ εὐρύτερη ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Λαμψάκου. Ἴσως τὸ ἔργο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χρονικὰ χρονολογημένα μὲ βάση τοὺς ἐτήσιους ἀρχοντες τῆς Λαμψάκου, ἀλλὰ ἀνέφερε τόσο τοπικὰ γεγονότα ὅσο καὶ ἄλλα μὲ γενικότερο ἱστορικὸ διαφέρον. Ἐνα ἀντίστοιχο φαινόμενο ἔχομε στὰ πολυάριθμα μεσαιωνικὰ χρονικὰ ποὺ ὑπηρετοῦν ταυτόχρονα καὶ τοπικὴ καὶ γενικὴ ἱστορία. Τὰ χρονικὰ τοῦ Paderborn²⁰ π.χ. ἰδιαίτερα ἀφηγοῦνται τὰ ζητήματα τοῦ Paderborn ἀλλὰ καὶ ἀναφέρουν γενικὴ ἱστορία τῆς Δυτικῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ εἶναι μόνο μιὰ εἰκασία²¹ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔμεινε γιὰ τὸν Ἑλλάνικον, ἔστω καὶ ἂν βοηθήθηκε ἀπὸ προηγούμενες προσπάθειες, τὸ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ συγκρότησιν ἑνὸς χρονικοῦ, ποὺ βρῆκε ἀποδοχὴ στὶς γενικὲς γραμμὲς του καὶ μὲ τὴ σειρά του ἐπηρέασε τὴν παραπέρα χρονολογικὴ σπουδὴ. Τὸν κατάλογο τῶν Ἱερειῶν τῆς Ἦρας στὸ Ἄργος τὸν ἔκαμε πλαίσιον (χρονολογικὸ) γιὰ τὸ δικό του γενικὸ χρονικὸ τῆς Ἑλλάδος.²² Ὁ ἴδιος συνέγραψε ἐπίσης ἓνα χρονικὸ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀττικῆς, στὸ ὁποῖο τὰ γεγονότα χρονολογοῦνται εὐλόγα μὲ βάση τοὺς ἐτήσιους ἀρχοντες ἀπὸ τὸ ἔτος 683 - 2 καὶ ἀργότερα. Στὴν πρώτη του μορφή τὸ ἔργο αὐτὸ ἔφθανε ὡς τὸ 404 π.Χ.²³ Ἐπειτα ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ συγγραφέας συνέχιζε ὡς τὸ 404 π.Χ. Ὁ σχολιασμὸς τῶν γεγονότων ἦταν σύντομος, ἀλλὰ ὄχι χωρὶς κάποιο πολιτικὸ χρωματισμό, ποὺ προκαλοῦσε συμπάθεια γιὰ τὸν Ἀθηναϊκὸ δημοκρατικὸ ἐνθουσιασμό.

Χωρὶς νὰ προχωρήσωμε σὲ λεπτομερειακὴ κριτικὴ γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ Ἑλλάνικου, ἀρκετὸ εἶναι νὰ εἰπωθῇ τοῦτο: παραγνωρίζοντας τὸ χαρακτῆρα τῶν μυθικῶν παραδόσεων ὕψωσε ἓνα μεγαλοφυὲς οἰκοδόμημα πάνω σὲ θεμέλια, ποὺ δὲν εἶχαν καμιά σταθερότητα. Ἀκόμα, καὶ οἱ πιὸ ἀκριβεῖς γενεαλογίαι, δὲ μπορούσαν οὔτε κατὰ προσέγγισιν νὰ καθορίσουν ἀπόλυτες χρονολογίες· ἐπιπλέον οἱ γενεαλογίαι ἦταν γεμάτες ἀσυνέπειες, ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑπερπηδηθοῦν μὲ αὐθαίρετες προσθήκες καὶ τροποποιήσεις. Ἀκόμη καὶ ἐντελῶς πρόσφατα γεγονότα, ποὺ δὲν εἶχαν πρὸς στιγμὴ καταγραφῇ, μπορούσαν νὰ παρουσιάσουν ἀνυπέρβλητες σχεδὸν δυσκολίες στὸ χρονογράφο. Μία περίπτωση, ποὺ μπορούμε νὰ τὴν ἐλέγξωμε, θὰ δείξῃ παραστατικὰ πόσο ἐπικίνδυνη ἦταν ἡ πορεία τοῦ Ἑλλάνικου. Ἄν εἶχε συμβουλευθῇ μιὰν ὀρισμένη ἐπιγραφὴ, ποὺ ἐμεῖς εὐτυχῶς ἔχομε ἀνακαλύψει, θὰ μπορούσε νὰ διαπιστώσῃ πὼς μερικὰ στρατιωτικὰ γεγονότα ποὺ ἐκεῖνος περιέλαβε στὸ χρονικὸ του συνέβηκαν στὴν ἴδια ἐτήσια

θητεία ενός ἄρχοντα, πὺν ἀντιστοιχεῖ στὸ β' μισό του 459 καὶ τὸ α' μισό του 458 π.Χ. Ἐπειδὴ ἀγνοοῦσε τὴν ἐπίσημη αὐτὴ μαρτυρία, ἐκεῖνος διένειμε αὐτὰ τὰ γεγονότα σὲ τρεῖς θητεῖες ἀρχόντων.²⁴ Καὶ ὅμως αὐτὰ τὰ γεγονότα συνέβηκαν στὴ διάρκεια τῆς δικῆς του ζωῆς. Ὅλες οἱ χρονολογίες του γιὰ τὰ 35 χρόνια ἔπειτα ἀπὸ τὸν Περσικὸ πόλεμο ἦταν αὐθαίρετες, καὶ αὐτὸ φανερῶνει παραστατικὰ πόσο ἀβάσιμες εἶναι οἱ ἀκριβεῖς χρονολογίες, ὅταν λείπουν γραπτὰ μνημεῖα. Τὸ παράδειγμα πὺν ἔχω δώσει ὑποδηλώνει καὶ μιὰν ἄλλη παρατήρηση: ὑπῆρχαν πολυάριθμες πλάκες στὴν Ἀθήνα μὲ ἐπίσημες ἐπιγραφές καὶ χρονολογημένες ἀκριβῶς, ἀπὸ τις ὁποῖες, ἂν εἶχαν διασωθῇ ὅλες, ὁ σημερινὸς μελετητὴς θὰ μποροῦσε νὰ συγκροτήσῃ χωρὶς δυσκολία καὶ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ἓνα ἀκριβὲς χρονικὸ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ ὁ Ἑλλάνικος δὲ σκέφθηκε ποτὲ νὰ τις ἀναζητήσῃ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ ἔμοιαζε μὲ τοὺς πιὸ πολλοὺς Ἕλληνες ἱστορικούς. Οἱ Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν τέτοια μνημεῖα, ὅταν τὰ συναντοῦσαν μπροστὰ τους, ἀλλὰ κατὰ κανόνα δὲν τὰ ἀναζητοῦσαν συστηματικά. Ἦταν ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐργασία τους κοπιαστική; Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὺς ὁ Θουκυδίδης μιὰν ἐπιγραφή τοῦ 6ου αἰ., πὺν παραθέτει τὸ περιεχόμενό της, τὴν περιγράφει σὰ γραμμένη μὲ πολὺ ἀμυδρὰ στοιχεῖα.

Καὶ ὅμως ἓνα μέρος τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, τὸ ὁποῖο σώζεται, φαίνεται στὸ σημερινὸ ἐπιγραφολόγο πολὺ εὐανάγνωστο, ἔπειτα ἀπὸ 2.000 χρόνια καὶ πλέον. Ὅταν κατανοήσωμε τὴ φύση τῶν δεδομένων καὶ τις μεθόδους τῶν πρώτων «χρονολογιστῶν», πὺν τὰ μεγαλοφυῆ κατασκευάσματά τους καθόρισαν τὴν ὑπάρχουσα παράδοση, δύσκολα θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀμφισβητήσωμε τὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο κατέληξε ὁ Mahaffy πρὶν ἀπὸ 25 χρόνια, ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐξακριβωμένες χρονολογίες στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία πρὶν ἀπὸ τοῦ 7ο αἰ., π.Χ.²⁵ Γιὰ τὸν 7ο καὶ γιὰ τὸν 6ο αἰ. ὑπάρχουν λίγες μόνο. Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὺς ἓνα καθαρὸ καὶ ἀκριβὲς χρονικὸ ἀρχίζει πρὶν ἀπὸ τὸ 445 π.Χ., τὸ χρόνο πὺν συμφωνήθηκε ἡ Τριακονταετὴς Εἰρήνη.

Εἶναι λυπηρὸ τὸ ὅτι οἱ πρώιμοι ἱστορικοὶ δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν πόσο ἐπιθυμητὸ ἦταν νὰ ὑπολογίζουν τὸ χρόνο μὲ βάση μιὰν πάγια χρονολογικὴ ἀφετηρία. Οἱ πρακτικοὶ Ρωμαῖοι χρονολογοῦσαν τὰ γεγονότα παίρνοντας σὰν ἀφετηρία τὴν Κτίση τῆς Ρώμης (ἀπὸ Κτίσεως Ρώμης *ab urbe condita*). Οἱ Ἕλληνες θὰ μποροῦσαν νὰ υἱοθετήσουν π.χ. τὸ χρόνο εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξη. Καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ χρονολογοῦν πρὶν ἢ ἔπειτα, π ρ ὀ τ ῶ ν Μ η δ ι κ ῶ ν κ α ἰ μ ε τ ᾶ τ α Μ η δ ι κ ᾶ, ὅπως κάνομε μὲ τὸ δικό μας χρονολογικὸ σύστημα. Ἀλλὰ τὸ πιὸ εὐλόγο καὶ τὸ πιὸ καλὸ χρονολογικὸ σημεῖο ἀφετηρίας ἴσως μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Τρωϊκὸς Πόλεμος. Δὲ θὰ πείραζε στὸ ἐλάχιστο τὸ ὅτι ἡ πραγματικὴ χρονολογία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι γνωστὴ μὲ βεβαιότητα, ἐφ' ὅσον αὐτὴ θὰ ὑπολογιζόταν σὰν ἀφετηρία. Καὶ ἡ σημερινὴ χρονολογία ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἡ ἀληθινὴ χρονολογία δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθῇ ἀλλὰ αὐτὸ δὲ μειώνει τὴν ὠφελιμότητα τῆς συμβατικῆς χρονολογίας μας. Κάπου κάπου, εἶν' ἀλήθεια, ὁ Τρωϊκὸς Πόλεμος χρησίμευσε σὰν χρονολογία ἀναφορᾶς ἀπὸ τους ἱστορικούς του 5ου αἰῶνα.²⁶ καὶ εἶναι λυπηρὸ ὅτι ὁ

Ἑλλάνικος δὲν υἰοθετηρε συστηματικὰ αὐτὴν τὴ μέθοδο ὑπολογισμοῦ. Οἱ θη-
τεῖες τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἱερέων δὲν εἶναι μόνο χονδροειδὴς μέθοδος, ἀλλὰ
καὶ δὲ γεννᾷ στὴν ψυχὴ τὴν ἰδέα τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς. Γιατί εἶναι δυνατό
νὰ παρατηρηθῇ πῶς ὅταν οἱ χρονολογίες ἐκφράζονται μὲ τακτικούς ἀριθμούς
προχωρώντας ἀπὸ ἓνα ὁρσμένο χρόνο, ὅχι μόνο ὁ λογαριασμός ἀπλουστεύεται,
ἀλλὰ καὶ οἱ ἀριθμοὶ γεννοῦν μιὰν καθαρὴ ἱστορικὴ προοπτικὴ στὴν ψυχὴ.

Ἀλλὰ ἀναγνωρίζοντας τὰ ἐλαττώματα καὶ στὸ μηχανισμό καὶ στὴ μέ-
θοδο τοῦ Ἑλλάνικου, ποὺ ἐπιχείρησε τὸ ἀδύνατο, πρέπει νὰ τὸ πιστέψωμε ὅτι
ἔδωσε τὰ πλαίσια ἑνὸς ἰδεατοῦ χρονολογικοῦ συστήματος, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀγκα-
λιάσῃ ὅλα τὰ γνωστὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας. Καὶ ἂν αὐτὸς καθιέρωσε πολλές
σφαλερὲς χρονολογίες, εἶναι πιθανὸ ἐπίσης ὅτι διέσωσε ἀρκετές, ποὺ ἦταν σω-
στές.

5. Συμπέρασμα.

Νὰ ἀνακεφαλαιώσωμε:

1. Τὴν Ἱστορικὴ σπουδὴ τοῦ παρελθόντος τοὺς οἱ Ἕλληνες τὴν ἀρχισαν
ἀπὸ τὴν ἐπικὴ παράδοση καὶ ἦταν συνέχεια τοῦ ἔργου τῶν τελευταίων ἐπικῶν
ποιητῶν. Ἡ παράδοση τῶν Ὀμηρικῶν καὶ τῶν Ἡσιόδειων ποιητῶν διατήρησε
τὸν ἔλεγχο τῆς μέχρι τὸ τέλος. Ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσωμε μεταμυθικὴ
ἢ ἱστορικὴ περίοδο συγχέεται μὲ τὴ μυθικὴ περίοδο μὲσω τῶν γενεαλογιῶν· οἱ
ὑπάρχουσες οἰκογένειες τῆς Ἑλλάδος συνδέονταν σὲ συγγένεια αἵματος μὲ τοὺς
ἥρωες καὶ ἀπ' ἐκεῖ μὲ τοὺς θεοὺς. Ἡ γενεαλογικὴ γραμμὴ, ποὺ βρισκόταν στὴ
βάση τοῦ ἱστορικοῦ τοὺς οἰκοδομήματος, ἐμπόδισε τοὺς Ἕλληνες νὰ τραβήξουν
μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴ μυθικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ. Οἱ ἱστο-
ρικοί, ποὺ πλησίασαν τὸ πρόβλημα, ποτὲ δὲν πῆγαν πέρα ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῶν
λεπτομερειῶν καὶ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση τῶν θαυμάτων.

2. Ἀλλὰ τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἡ σπουδὴ τῆς μυθολογικῆς παραδόσεως
ἄρχισε νὰ παίρνῃ περισσότερὸ κριτικὸ χαρακτήρα, τὸ διαφέρον τῶν Ἑλλήνων
ἀπλώθηκε στὴ «νέα» ἱστορία καὶ στοὺς θεσμοὺς τῶν μὴ Ἑλληνικῶν πόλεων· ἐδῶ
πιά βρισκόταν σὲ περιοχὴ ὅχι μυθικὴ, ἀλλὰ ἱστορικὴ. Αὐτὸ τὸ πνευματικὸ κί-
νημα γεννήθηκε στὴν Ἰωνία· ἡ κύρια αἰτία τοῦ ἦταν ἡ Περσικὴ κατάκτηση καὶ ἡ
συνακόλουθη ἐπαφὴ τῶν Ἰωνίων στοχαστῶν μὲ τὴν ἀνατολικὴ ἱστορία. Ἡ γέν-
νηση τῆς Ἰωνικῆς ἐπιστήμης (φυσικῆς), ὅχι μόνο προώθησε τὸ πνεῦμα τῆς κρι-
τικῆς, ἀλλὰ, καὶ προκάλεσε διαφέρον γιὰ τὴ γεωγραφία, γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς
ὁποίας πρόσφερε εὐκαιρίες ἡ νέα πολιτικὴ κατάσταση τῆς Ἰωνίας· ἀλλὰ ἀρχικὰ
ἦταν τὸ νέο θέαμα τῆς ἀνατολικῆς ἱστορίας ποὺ ὀδήγησε στὴ γέννηση τῆς Ἑλλη-
νικῆς ἱστοριογραφίας. Ἀπὸ τὴ «νέα» ἱστορία τῆς Ἀνατολῆς ξεκίνησαν οἱ Ἕλλη-
νες, γιὰ νὰ φθάσουν στὴ σπουδὴ τῆς «νέας» ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἡ σύ-
γκρουση μὲ τὴν Περσίαν στὰ πρῶτα 20 χρόνια τοῦ 5ου αἰῶνα τοὺς ἐξώθησε ν',
ἀρχίσουν νὰ γράφουν ἱστορίες τῆς ἐποχῆς τοὺς. Ἀκόμη περισσότερὸ, ὅπως θὰ

προσπαθήσω να δείξω πληρέστερα στην επόμενη διάλεξη, ή επαφή τους με τις παραδόσεις των μη Έλληνικών χωρών μέσα στο Περσικό Κράτος υπέβαλε στους Έλληνες ένα καινούριο είδος κριτικής των δικών τους μυθικών παραδόσεων. Και στα τρία πεδία, της «ἀρχαίας», «νέας» και «σύγχρονης» ιστορίας, όπως και στο συγγενικό χώρο της γεωγραφίας, πρωτοπόρος ήταν ο Έκαταῖος· ή πρωτοτυπία του βρίσκεται στο ότι ανταποκρίθηκε στην παρακίνηση που ήρθε από το μη Έλληνικό κόσμο.

Το έργο του Έλλάνικου, ο οποίος συνέλαβε την ιδέα για μια γενική ιστορία της Ελλάδος και έθεσε τα θεμέλια της χρονολογήσεώς της, μάς έφερε σε μια χρονική στιγμή, από την οποία πρέπει να ξαναγυρίσουμε πίσω, για να εξετασώμε το έργο ενός συγγραφέα πιο μεγάλου από όλους εκείνους που σήμερα κίνησαν την προσοχή μας. Παρατηρήσαμε μόνο εκείνα τα φωτεινά σημεία — απομακρυσμένα μέσα στο χρόνο — που σχηματίζουν του Ίωνικὸ Ἀστερισμό. Τώρα έχουμε να μελετήσουμε ένα ἀστέρι πρώτου μεγέθους, που είναι ἀκόμη φωτεινὸ ὅπως πάντα. Ο Ἡρόδοτος (δὲν πρέπει να τὸν ὀνομάζουμε Ἴωνα) θὰ εἶναι τὸ θέμα μας στὴν επόμενη διάλεξη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ Θεογονία τοῦ Ἡσίοδου περιέχει τὴν πρώτη χονδροειδῆ ιδέα τῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ μετὰ τὸ μῦθο τῶν Πέντε Ἑποχῶν τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι φανερὸ πὼς συνεχίζει καὶ τροποποιεῖ μιὰ παλιότερη παραλλαγή πὺ μιλοῦσε γιὰ Τέσσερες Ἑποχές. Ἡ φανταστικὴ σύλληψη, πὺ χωρίζει τὴν ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητος σὲ τέσσερες ἐποχές μετὰ ὀνομασίες παρμένες ἀπὸ ἰσάριθμα μέταλλα, βελτιώνεται μετὰ τὴν παρεμβολὴ μιᾶς ἀκόμῃ ἐποχῆς, τῶν Ὀμηρικῶν Ἡρώων, πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία, τὴν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου.

2. Γιὰ αὐτὴ τὴ σύνδεση ὁ Mahaffy σημειώνει «ἀγωνιώδῃ προσπάθεια νὰ παρουσιάσουν κληρονομικὰ δικαιώματα ὅλων τῶν σφετεριστῶν ἐξουσίας σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαϊκῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας» (Prose Writers), 1, 10).

3. Ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὸν Ἀριστέα εἶναι ὁ Ἡρόδοτος (IV, 13 - 16). Ἡ χρονολογία πὺ μνημονεύεται ἐκεῖ (κέφ. 15) : «πρὶν 240 χρόνια» εἶναι βέβαια ἡ χρονολογία πὺ θεμελιώθηκε ἡ Κύζικος καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ γιὰ νὰ προσδιορισθῇ ἡ χρονολογία συγγραφῆς τοῦ 4ου βιβλίου τοῦ Ἡροδότου, 440 π.Χ.

4. Πιστεύεται ὅτι τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ἑνας ἄλλος Ἕλληνας στ Δύση, ὁ Θεαγένης ἀπὸ τὸ Ρήγιο, προσπαθοῦσε νὰ ἐρμηνεύσῃ τοῦ Ὀμηρο ἀλληγορικά. Σύμφωνα μετὰ τοῦ Τατιανὸ (Adv. Graecos, 31) αὐτὸς ἐξῆσε τὴν ἐποχὴ τοῦ Καμβύση καὶ ἦταν ὁ πρῶτος πὺ ἔγραφε γιὰ τοῦ Ὀμηρο καὶ χρησιμοποίησε πρῶτος τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Διονυσίου τοῦ Θράκα (Bekker, Anecd. Gr. 729) εἰκάζει ὅτι αὐτὸς ἀσχολήθηκε μετὰ τὴ γραμματικὴ.

5. Εἶναι ἀξιοσημεῖο ὅτι ὁ Ξενοφάνης ἔγραψε δύο ἐπικά ποιήματα μετὰ ὑποθέσεις ἱστορικῆς — γιὰ τὴν Κολοφῶνα, τὴ γενέτειρά του, καὶ γιὰ τὸν ἀποικισμό τῆς θετῆς πατρίδας του, τῆς Ἑλέας. Ἀλλὰ δὲ σώθηκε κανένα ἴχνος ἀπ' αὐτὰ τὰ ἐργα. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε πὼς χειριζόταν, ἐκεῖνος ὀρισμένες παραδόσεις.

6. Φαίνεται πιθανὸ πὼς ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ ἐργο τοῦ Ἑκαταίου δανείσθηκε ὁ Ἡρόδοτος τὴν ἐξήγηση τοῦ μύθου πὺ ἔλεγε πὼς τὸν Κύρο τὸν ἀνέθρεψε μιὰ σκύλα· αὐτὸς ὁ μῦθος ὑποδηλώνει — ἔγραψε ὁ Ἡρόδοτος — ὅτι τὸν βύζαξε κάποια γυναίκα πὺ λεγόταν Spako καὶ τὸ ἴδιο ὄνομα στὴ γλῶσσα τῶν Μήδων σημαίνει Σκύλα.

7. Κύριες πηγές για τοῦ Κάδμο : Διονύσιος ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσό, Περί Θουκ. 23. Στράβων, 1, 2, 6. Πλίνιος Ν. Η. V, 31, VII, 56. Ίωσηπος C. Ap. I, 2. Σουΐδας, στή λέξη Κάδμος. Τὰ χωρία τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Πλίνιου δείχνουν ὅτι ἡ δημιουργία τῆς πεζογραφίας συνδεόταν μὲ τὸ ὄνομα ἄλλοτε τοῦ Κάδμου καὶ ἄλλοτε τοῦ Φερεκύδη (ἀπὸ τῆ Σύρο). Αὐτὸ ἦταν βέβαια ἀποτέλεσμα Ἀλεξανδρινῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τὸ Διονύσιο μαθαίνομε ὅτι ἓνα μακρὸ ἔργο ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ Κάδμου, δὲν τὸ θεωροῦσαν γνήσιο. Μποροῦμε νὰ θεωρήσωμε ὅτι ἦταν νόθο ἔργο, ἀλλὰ φαίνεται πάρα πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ θέμα τοῦ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ κάποιον ἄλλο πολὺ φημισμένο ἔργο ποὺ εἶχε χαθῆ πρὶν ἀπὸ πολὺ καιρό. Ὡστε, νομίζω, μποροῦμε μὲ πολὺ βεβαιότητα νὰ δεχθοῦμε τὴν πληροφορία τοῦ Σουΐδα (εἴτε ἀπὸ τὸν ψευτο - Κάδμο προέρχεται εἴτε ἀπὸ Ἀλεξανδρινὲς πηγές) ὅτι ὁ Κάδμος συνέθεσε «Κτίση Μιλήτου καὶ τῆς ὅλης Ἰωνίας».

Ἀπὸ τὸ Διονύσιο ἀκόμη συμπεραίνομε ὅτι ὁ Κάδμος ἀνῆκε σὲ μία γενεὰ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο. Ἡ μεταθανάτια ἀντιδικία ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τοῦ Φερεκύδη γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς λογοτεχνικῆς πεζογραφίας παρουσιάζεται κατὰ τὸ α' μισό τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. γιὰ τοῦ Ἀναξίμανδρου τὸ πεζὸ δοκίμιο «Περὶ Φύσεως» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ 550 π.Χ. δὲς Gomperz Griechische Denker I. σ. 41.

8. Τὰ ἀποσπάσματα δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐκτιμήσωμε τὸ ὕφος τοῦ. Κατὰ τὸν Ἑρμογένη (De gen. die. II. 12) ἡ πρόζα τοῦ εἶχε χάρη, ἀλλὰ στὴ σύνθεσή τοῦ ἦταν λιγότερο προσεκτικὸς ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο.

9. Wilamowitz - Mollendorff, Isyllos, 65. Στὴ θέση τοῦ μύθου γιὰ τοῦ Κέφαλο καὶ τὴν Πρόκρη, ποὺ διηγοῦνται οἱ ἔπικοι, ὁ Φερεκύδης διηγεῖται ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται οἰκογενειακὴ παράδοση γιὰ τοὺς Κεφαλίδες. Bertsch, Pherekr. Studien, σ. 2.

10. Ὁ Murray ἔχει ἓνα ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα γιὰ τοῦ Ἡρόδοτο στὸ ἔργο τοῦ : History of Greek Literature, σελ. 127 κ.έ.

11. Οἱ Ὀροι τοῦ (βλέπε παρακάτω σελ. 29) φαίνεται πὼς εἶχαν δημοσιευθῇ μετὰ τὸ 465-4 π.Χ. Σύγκρινε τὸ ἀρθρο τοῦ Schwartz στὴν Pauly-Wissowa. Ἀδυνατῶ νὰ βρῶ ὅποιαδήποτε ἀπόδειξη πὼς τὰ «Περσικά» ἦταν ἀπλῶς ἓνα κομμάτι ἀπὸ τοὺς «Ὀρους».

12. Αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ λογικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν «Ἐπιστολὴ στὸν Πομπήιο» (τοῦ Διονυσίου 3, 7.): Ἑλλανίκου τε καὶ Χάρωνος τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν (ὡς ὁ Ἡρόδοτος) προεκδεδωκῶτων. (Τὰ Περσικά τοῦ Ἑλλανικοῦ δὲ μπορεῖ νὰ ἦταν προγενέστερα ἀπὸ τὴ σύνθεσιν τοῦ Ἡροδότου, βιβλ. VII -IX).

13. Ἐνα ἀπόσπασμα τοῦ Διονυσίου (Περσικά) ἔχει διασωθῇ στὰ σχόλια τοῦ Ἡροδότου : III. 61 (ὁ μάγος Πατιζειίθης) : Διονύσιος ὁ Μιλήσιος Πανξούθην ὀνομάζεσθαι τοῦτον λέγει. Βλ. Stein's, Herodotus (ed. 1869 - 71) τόμ. II, 6.438. Μνημονεύω τὸ μεμονωμένο αὐτὸ ἀπόσπασμα, ἐπειδὴ δὲ φαίνεται στὰ Fr. H. G. τοῦ Muller.

14. Ἐκδοσὴ, ἐρμηνεῖα, σχόλια τοῦ Wilcken (Hermes, XII σ. 103 κ.έ. 1906).

15. Γί' αὐτὸ τὸ ἔργο ἰδὲς Gutschmid, Kleine Schriften, iv σ. 144, ὁ ὁποῖος νόμισε ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι μέρος μεγάλου ἔργου. Ἐπίσης Wilcken ὅπ. παραπ. σ. 125-6.

16. De Thucydide, 5. Ὁ Διονύσιος διακρίνει χρονολογικὰ τρεῖς ομάδες ἱστορικούς : (1) Κάδμος, ποὺ ἐκεῖνος τὸν σχετίζει μὲ τοῦ Ἀριστέα. (2) Εὐδημος, Δημοκλῆς, Ἑκαταῖος, Ἀκουσίλαος, Χάρωνας, Μελησαγόρας (ἴσως ὁ Διονύσιος ὁ Μιλήσιος ἔχει παραλειφθῇ ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τοῦ Ἑκαταῖο). (3) Ἑλλάνικος, Ξενομήδης, Ξάνθος καὶ «ἄλλοι σύχνοι».

17. Gutschmid, Kleine Schriften IV σ. 307 κ.έ.

18. Βλ. Ἡρόδοτος, I, 7 : 22 γενεές = 505 χρόνια.

19. Ὁ θεσμός τῶν ἐννέα Ἀρχόντων ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ 683/2 π.Χ. Οἱ ἐννέα ἄρχοντες ὑποκατέστησαν τὸ παλιότερο πολίτευμα τῆς Βασιλείας. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς λεγόταν «Ἐπώνυμος Ἀρχων» καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ὀνόμαζαν καὶ τὸ ἔτος τῆς θητείας τοῦ (ὑπόψη ὅτι ἡ θητεία τοῦ, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ὀκτώ, διαρκοῦσε ἓνα χρόνον), π.χ. «ἐπὶ Ἀρχοντος τάδε» σήμαινε : τὴ χρονιά ποὺ Ἐπώνυμος Ἀρχων ἦταν ὁ τάδε. Βλ. καὶ J. B. Bury, History of Greece (ed. Macmillan, 1955), σ. 169.

20. Πόλη τῆς Δύτ. Γερμανίας στὴν ἐπαρχία τῆς Βεστφαλίας (Σ. τ. Μ.)

21. Τοῦ Seeck. KLIO , IV. σ. 288 - 290. Δὲν ἔχομε κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ εἰκάσωμε τὴν ἀποψη τοῦ ἔργου «ἽΩροι τῆς Σάμου» τοῦ Εὐγέωνα.

22. Ὁ Kullmer ἀναφέρει (σ. 52) τοῦ πόλεμο Ἀμπρακιωτῶν καὶ Ἀκαρνάνων τοῦ 429 π.Χ.

23. Βλέπε Lehmann - Haupt στὴν KLIO VI, σ. 127 κ.έ. Ὁ Ἀπολλόδωρος χρησιμοποίησε τὴν προηγούμενη ἔκδοση.

24. Μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀληθινὰ βέβαιοι ὅτι οἱ χρονολογίες τοῦ Ἐφορου καὶ τοῦ Διόδωρου γιὰ τὴν περίοδο τῆς 50/ετίας βασίζονταν στὸν Ἑλλάνικο, καθότι ὁ Ἐφορος δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ἔχη τροποποιήσει σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τοῦ Θουκυδίδη. Γιατί ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ἑλλάνικος φαίνεται πὺς ἦταν οἱ μόνοι ἱστορικοὶ τοῦ 5ου αἰ., πὺν πραγματεύθηκαν τὴν περίοδο ἐκείνη. Ὁ Διόδωρος κατανέμει σὲ τρία χρόνια 460 - 59, 459 - 58, 458 - 7 τὰ γεγονότα στὴν Αἴγυπτο, στὴν Ἡλεία, στὴν Αἴγινα καὶ στὰ Μέγαρα, τὰ ὁποῖα συνέβηκαν τοῦ ἴδιο πολιτικὸ χρόνου 459 - 8, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ πολὺ γνωστὴ Ἐρεχθίδα Πλάκα (C. I. A. I, 433).

25. Τὸ πρόβλημα τοῦ πρώτου καταλόγου Ὀλυμπιονικῶν πὺν κατέγραφε ὁ Ἰππίας ἀπὸ τὴν Ἡλεία χωρὶς ἀξιόπιστα δεδομένα ἔχει συζητηθῇ πρόσφατα ἀπὸ τοῦ A. Korte (Hermes, XXXIX, σ. 224 κ.έ., 1904), ὁ ὁποῖος ἐπιβεβαιώνει τὰ κύρια σημεῖα τῶν συμπερασμάτων τοῦ Mahaffy.

26. Ἡρόδοτος II 145 πρὸς τὸ τέλος τοῦ κεφ.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Στην προηγούμενη διάλεξη οί ανάγκες τοῦ θέματός μας μᾶς ὑποχρέωσαν νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἔργα ποὺ μόνον μικρὰ ἀποσπάσματά τους ἔχουν διασωθῇ καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα μόνον ἀμυδρὴ ἰδέα μποροῦμε νὰ σχηματίσωμε προχωρώντας ψηλαφητὰ, μολονότι μποροῦμε νὰ αἰσθανόμαστε ἀνεκτὰ βέβαιοι γιὰ τὸ γενικὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξία τῆς λογοτεχνίας, στὴν ὁποῖαν ἀνήκουν αὐτά. Τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τους εἶναι λησμονημένα ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ἡ κύρια ὑπηρεσία τους τώρα εἶναι νὰ ταλαιπωροῦν τὸν εἰδικὸ σπουδαστὴ τῆς φιλολογίας ἢ τῆς ἱστορίας. Σήμερα ἐρχόμαστε σὲ ἓνα ἔργο, ποὺ ὁ χρόνος δὲ μπόρεσε νὰ τὸ γκρεμίσει ἢ νὰ τὸ μειώσει.

Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἡροδότου ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ (ὁ πατέρας του λεγόταν Λύξης) πολὺ λίγα γνωρίζομε πέρα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἀνακαλυφθῇ μέσα ἀπὸ δικές του φράσεις. Γεννήθηκε ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα, ἀφῆκε τὴ γενέτειρά του πρὶν ἀπὸ τὸ 454 π.Χ. Ἐξορισμένος ἀπὸ τοῦ τύραννον Λύγδαμη, ὁ ὁποῖος θανάτωσε τὸν ἐξάδελφό του Πανύασση, τὸν ἐπικὸ ποιητὴ. Ἐμείνει προφανῶς λίγο χρόνο στὴ Σάμο καὶ ἔπειτα πῆγε στὴν Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου προχώρησε ἔπειτα στὴν Ἰταλία σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους πολίτες τῆς νέας ἀποικίας Θούριοι (443 π.Χ.). Ἐξῆςε μέχρι τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431 - 430 π.Χ.).¹

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ προσαρμόσωμε τὰ ταξίδια του, ποὺ περιέλαβαν τὶς ἀκτὲς τοῦ Εὐξεινίου Πόντου, τὴ Βαβυλώνα, τὴ Φοινίκη τὴν Αἴγυπτον καὶ ἴσως καὶ τὴν Κυρήνη. Δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συζητήσωμε τὸ ἀμφισβητούμενον πρόβλημα τῶν χρονολογιῶν τῶν ταξιδιῶν του. Χρειάζεται μόνον νὰ πῶ πῶς τὰ πιὸ σημαντικὰ ταξίδια του, στὴ Βαβυλώνα καὶ Αἴγυπτον, ἐπιχειρήθηκαν πιθανῶς στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του, ὅταν ἦταν πολίτης τῶν Θουρίων. Τὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἐξορία του ἀπὸ τὴ γενέτειρά πόλιν μέχρι τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴ νέα πατρίδα φαίνεται πῶς τὰ πέρασε στὴν Ἑλλάδα, τὰ περισσότερα ἴσως στὴν Ἀθήνα, καὶ τὰ ἀφιέρωσε στὴν ἔρευνα καὶ τὴ σύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς Εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξη. Μολονότι μπορεῖ εὐλόγα νὰ ἐπισκέφθηκε ξανὰ τὴν Ἀθήνα, ὅταν πῆγαινε ἢ γύριζε ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, καμιά μαρτυρία δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμε, ὅπως νόμισαν μερικοί, ὅτι ἐγκατέλειπε ὀριστικὰ τοὺς Θουρίους καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του.²

Θέμα τῆς ἱστορίας του εἶναι ἡ ἀφήγησις τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στὶς Ἀνατολικὰς δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἄνοδον τοῦ Κροίσου ὡς τὴν κατὰληψιν τῆς Σηστοῦ (478 π.Χ.) δηλ. μιὰ «νεώτατη» ἱστορία μὲ ὅλη τὴ σημασία τοῦ ὄρου. Ἡ διαίρεσις σὲ ἑννέα βιβλία δὲν ὀφείλεται στὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα, γιατί τέτοιες διαιρέσεις δὲν ἦταν ἀκόμη τοῦ συρμοῦ τοῦ καιροῦ του. Ἀλλὰ ὁ Ἀλεξανδρινὸς ἐκδότης, ποὺ ἦταν ὑπεύθυνος γι' αὐτό, ἦταν ἄνθρωπος μὲ ἐξαιρετικὴ διεισδυτικότητα. Ἡ διανομὴ του ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴ δομὴ τοῦ ἔργου καὶ δὲ θὰ

μπορούσε νὰ γίνη καλύτερη μὲ ὁποιαδήποτε ἀλλαγὴ. Αὐτὸ θὰ φανῇ πιὸ καθαρὰ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι καθένα ἀπὸ τὰ 9 βιβλία εἶναι πραγματικὰ μιὰ ὑποδιαίρεση καὶ ὅτι ἡ πρώτη διαίρεση εἶναι μὲ τρία μέλη.³ Τὸ ἔργο φυσικὰ κατανέμεται σὲ τρεῖς τομεῖς, πὺν ὁ καθένας ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη. Ὁ πρῶτος τομέας ἡ τριάδα βιβλίων περιλαμβάνει τὴ βασιλεία τοῦ Κύρου, τοῦ Καμβύση, τὴν ἀνάγερση τοῦ Δαρείου. Ὁ δεῦτερος πραγματεύεται τὴ βασιλεία τοῦ Δαρείου, ὁ τρίτος τὴ βασιλεία τοῦ Ξέρξη. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στὴν Ἀσία περιλαμβάνοντας καὶ τὴν Αἴγυπτο, ὁ δεῦτερος στὴν Εὐρώπη, ὁ τρίτος στὴν Ἑλλάδα. Ὁ πρῶτος ἐκθέτει τὴ γένεση καὶ τοὺς θριάμβους τοῦ Περσικοῦ Κράτους, ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στὴν ἥττα τῆς Περσίας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὁ μεσαῖος ἀντιπροσωπεύει μιὰν ἀνάμεικτη εἰκόνα, τὴν Περσικὴ ἀποτυχία στὴ Σκυθία καὶ τὸ Μαραθῶνα, τὴν Ἑλληνικὴ ἀποτυχία στὴν Ἰωνία. Καὶ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐννέα ὑποδιαίρεσεις ἔχει ἓνα κύριο θέμα πὺν ἀποτελεῖ μιὰ μικρότερη ἐνότητα.

Ὁ Κύρος εἶναι τὸ θέμα τοῦ πρῶτου βιβλίου, ἡ Αἴγυπτος τοῦ δευτέρου, ἡ Σκυθία τοῦ τετάρτου, ἡ Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ πέμπτου, ὁ Μαραθῶνας τοῦ ἕκτου. Τὸ ἕβδομο ἱστορεῖ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη ὡς τὴν ἐπιτυχία του στὶς Θερμοπύλες, τὸ ὄγδοο ἀναφέρει τὴν ἀντιστροφή τῆς τύχης στὴ Σαλαμίνα. Οἱ τελικοὶ θρίαμβοι τῶν Ἑλλήνων στὶς Πλαταιὲς καὶ στὴ Μυκάλῃ καταλαμβάνουν τὸ ἕνατο βιβλίο. Στὸ τρίτο μόνο ἡ ἐνότητα εἶναι λιγότερο φανερὴ. Κι ἐκεῖ τὸ κεντρικὸ διαφέρον στρέφεται στὴ δυναστικὴ ἐπανάσταση πὺν ἔφερε τὸ Ἀχρεῖο στὸ θρόνο. Ἔτσι ἡ ἐνότητα τῆς ὅλης συνθέσεως διαφαίνεται καθαρὰ σὲ τρεῖς τομεῖς, πὺν ὁ καθένας πάλι εἶναι τριμελής.⁴ Ἡ ἀπλότητα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ συμμετρία ἔχει πλασθῇ, χωρὶς καμιὰν ἐμφανῆ βία, πίεση ἢ τυπικότητα ἦταν ἓνα κατόρθωμα ἐξαιρετικῆς ἱκανότητος.

Ἡ ἱκανότητα τοῦ συγγραφέα γιὰ παρεκβάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες αὐτὸς ἦταν φημισμένος, δὲν εἶναι λιγότερο ἐκπληκτικὴ· ἀποδεικνύει σπάνια δεξιότητες στὴν ἐκλογὴ τῆς πιὸ καλῆς θέσεως γιὰ τὴν παράθεση ὑλικοῦ χαλαροῦ, πὺν ἐκεῖνος ὅμως ἤθελε νὰ τὸ χρησιμοποίησῃ.

Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Ἡροδότου εἶναι τέλεια, μπορεῖ νὰ φανῇ ὅτι τὸ σχέδιο τοῦ ἔργου, ὅπως τελικὰ πραγματοποιήθηκε, δὲν εἶχε καταστρωθῇ, ὅταν ἀρχισε ἐκεῖνος νὰ γράφῃ, καὶ ὅτι ἡ ἐνότητα κατορθώθηκε ὅχι σύμφωνα μὲ σχέδιο καταστρωμένο ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλλὰ μὲ μιὰ διαδικασία ἐπεκτάσεως τοῦ ἔργου, πὺν ὀφείλεται σὲ ἀπόφαση ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὑπάρχει ποικιλία ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων πὺν ὀδηγοῦν πειστικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι τῶν τριῶν τελευταίων βιβλίων ἡ σύνθεση ἐγίνε πρὶν ἀπὸ τὰ ἄλλα ἕξι καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη ἐνδείξεις ὅτι αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ ἔργου τὸ ἔγραφε ὁ Ἡρόδοτος ἀνάμεσα στὰ 456 καὶ 446 π.Χ., πρὶν ἀρχίσῃ τὰ ταξίδια του.⁵ Τὸ λογικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἀρχικὰ ἐκεῖνος δὲ σχεδίαζε τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἱστορία τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξη καὶ ὅτι ὁ κύκλος τῶν ταξιδιῶν του ἦταν πὺν τὸν ὀδήγησε νὰ συλλάβῃ τὴν ἰδέα ἐνὸς εὐρύτερου ἔργου, στὸ ὁποῖο ἡ «Εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη» θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ τὸ φινάλε. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀναμφίβολα γεννήθηκε βαθμιαῖα. Καὶ ἡ συγγραφὴ τῶν ἕξι πρῶτων βιβλίων δὲν ἐγίνε μὲ τὴ σειρὰ πὺν κατέχουν

τώρα, αλλά ο συγγραφέας δούλεψε με τόση δεξιότητα, ώστε μόνο μια αναλυτική έρευνα αποκάλυψε μία σειρά γεγονότα που αποδεικνύουν ότι τα τρία τελευταία⁶ βιβλία γράφηκαν πρώτα και ότι ο Περσικός πόλεμος ήταν η αρχική έμπνευση.

Σ' οποιαδήποτε στιγμή κι αν γεννήθηκε στη σκέψη του ή ιδέα να διευρύνει την αρχική ιστορία σ' ένα εκτενέστερο όριζοντα, είτε παρακινήθηκε από τα ταξίδια του να διευρύνει το έργο είτε η ιδέα της διευρύνσεως του έργου τον παρεκίνησε να γίνει περιηγητής, βέβαιο είναι ότι το έργο συνδέεται στενά με τα ταξίδια του και ότι η προσφορά τόσο μεγάλης γεωγραφικής εμπειρίας είναι ένα από τα πιο έντυπωσιακά γνωρίσματα του έργου στην εκτενέστερη μορφή του.

Πράγματι το γεωγραφικό στοιχείο παρουσιάζεται τόσο έντονο, τα γεωγραφικά τμήματα είναι τόσο μακροσκελή στο έργο του Ηρόδοτου, ώστε μερικοί κριτικοί έφτασαν να σκεφθούν ότι σημαντικά τμήματά του αρχικά προορίζονταν να αποτελέσουν μέρος μιας γεωγραφίας και ότι αργότερα ενσωματώθηκαν στην ιστορία του. Δεν υπάρχει τίποτε που να μας υποχρεώνει να υιοθετήσουμε υπόθεση τέτοιου είδους. Η μεγάλη σχέση με την γεωγραφία ήταν ένα χαρακτηριστικό της πρώιμης ιστοριογραφικής φιλολογίας των Ελλήνων και τέτοιες παρεκβάσεις στον Ηρόδοτο επιβεβαιώνουν την επίδραση της σχολής του Έκταίου· άλλωστε ήταν πολύ εύλογες στο έργο ενός ιστορικού, που ο ίδιος ήταν ταξιδιώτης. Και είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση πώς, όταν έγραφε, και η Αίγυπτος και η Σκυθία, θέματα των πιο μακρών ιστορικο-γεωγραφικών παρεκβάσεών του, είχαν ειδικό πρακτικό διαφέρον για τους Αθηναίους. Και από το ελληνικό κοινό οι Αθηναίοι ήταν αναντίρρητα εκείνοι, στους οποίους ο ιστορικός σχεδίαζε κατ' έσοχή να απευθύνει το έργο του.

Χρειάζεται μόνο να σās θυμίσω την περιπέτεια των Αθηναίων στην Αίγυπτο κατά τα μέσα του 5ου αιώνα και το ταξίδι του Περικλή στον Εύξεινο Πόντο. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η εικασία πώς αυτή η εκστρατεία του Περικλή (444 π.Χ.) ήταν η ευκαιρία για τον Ηρόδοτο να επισκεφθεί την περιοχή του Πόντου. Όπως κι αν έχη το πράγμα, δεν είναι χωρίς σημασία, όταν κρίνουμε αυτές τις παρεκβάσεις, το ότι η Αίγυπτος και η Σκυθία τον καιρό που έγραφε ο Ηρόδοτος συγκέντρωναν διαφέρον πολιτικό κατώτερο πράγματι από την Περσία, αλλά ευδιάκριτα πραγματικό.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί πώς οι παρεκβάσεις είχαν γενικά και καλλιτεχνική δικαιολόγηση. Είναι γνώρισμα έπικό, σκόπιμα σχεδιασμένο,⁷ ένα από τα έπικά σημεία του έργου. Ο Όμηρος ήταν ο λογοτεχνικός οδηγός για τον Ηρόδοτο· χωρίς να τον μιμηθεί με οποιοδήποτε εμφανή τρόπο, ο πρώτος μεγάλος τεχνίτης της πεζογραφίας σπούδασε και υιοθέτησε τα μυστικά της τέχνης του Όμηρου. Με τις παρεκβάσεις πέτυχε έπική ποικιλία. Δε βρίσκομε τίποτε καλύτερο από το να διαβάσουμε τις παρατηρήσεις του καλλιεργημένου φιλολογικού κριτικού Διονυσίου⁸: «ο Ηρόδοτος ήξερε πώς κάθε αφήγηση μεγάλου μήκους κουράζει τ' αυτιά τον ακροατή, αν συνεχίζεται χωρίς ανάπαυλα πάνω στο ίδιο θέμα αν όμως εισάγονται παύσεις κατά διαστήματα, αυτό ικανοποιεί το

πνεῦμα. Ἔτσι ἐπιθυμοῦσε νὰ δώσῃ ποικιλία στὸ ἔργο του καὶ μιμήθηκε τὸν Ὅμηρο. Ἄν ἀρχίσωμε τὸ ἔργο του, τὸ θαυμάζομε μέχρι τὴν τελευταία συλλαβὴ καὶ πάντα ζητοῦμε περισσότερο».

Παράλληλα μὲ τὴ διάνθισή τοῦ ἔργου του μὲ παρεκβάσεις καὶ ἐπεισόδια ὁ Ἡρόδοτος υἱοθέτησε καὶ ἄλλο ἐπικὸ γνῶρισμα, ὄχι λιγότερο χαρακτηριστικό. Ὅπως ὁ Ὅμηρος, ὁ ἱστορικὸς βάζει τοὺς ἥρωές του νὰ μιλοῦν. Εἰσάγει ὄχι μόνο σύντομες καὶ ζωηρὲς συζητήσεις, ἀλλὰ καὶ διαλόγους καὶ ὁμιλίες μεγάλου μήκους. Ὁ Ξέρξης π.χ., ὁ Μαρδόνιος καὶ ὁ Ἀρτάβανος ἐκφωνοῦν ἕνα λόγο ὁ καθένας τοὺς σὲ Συμβούλιο προτοῦ ν' ἀποφασίσῃ αὐτὸ τὴν εἰσβολὴ στὴν Ἑλλάδα. Μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ θυμίσω τὴν συνομιλία Κροίσου — Σόλωνα, τοῦ Ξέρξη μὲ τὸν Ἀρτάβανο καὶ τὸ Δημάρατο· καὶ τὸ λόγο ποὺ ἀπηύθυνε ἡ Κορινθιακὴ ἀντιπροσωπεία, ὅταν οἱ Σπαρτιάτες μελετοῦσαν τὴν πολιτικὴ νὰ ἀναγκάσουν τὴν Ἀθήνα νὰ παλινορθώσῃ τοὺς Πεισιστρατίδες.⁹ Ἄν τὸν ἱστορικὸ τὸν κατηγοροῦσαν ὅτι ἔκανε κατάχρησιν τοῦ τεχνάσματος αὐτοῦ, παρεμβάλλοντας στὴ δημηγορίᾳ τοῦ Κορίνθιου ἀπεσταλμένου ἕνα μακρὸ ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν κορινθιακὴ ἱστορία πραγματικὰ ἐντελῶς ἄσχετο, θὰ μπορούσε κι ἐκεῖνος νὰ ἐπικαλεσθῇ τὶς ὁμιλίες τοῦ Φοίνικα καὶ τοῦ Νέστορα στὸν Ὅμηρο· καὶ ἡ περίπτωσις αὐτὴ ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι στὸ νὰ παρεμβάλῃ δημηγορίες ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν Ἰωνικὴ ἐπικὴ ποίησιν καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ἀθηναϊκὸ θέατρο. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ποῦμε, ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς παλιότερους πεζογράφους υἱοθέτησε αὐτὴν τὴν πρακτικὴ μέθοδο, ποὺ κάνει τὶς σκηνὲς ζωηρὲς καὶ τὸ ἔργο ζωντανό. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἑκαταίου ποὺ κατέχομε εἶναι πολὺ μικρὰ γιὰ νὰ κρίνωμε, ἀλλὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι σὲ μιὰ περίπτωσις τουλάχιστο βάζει λόγια στὸ στόμα ἑνὸς ἀπὸ τὰ δρῶντα πρόσωπα.¹⁰

Οἱ ὁμηρικὲς ιδιότητες τοῦ Ἡρόδοτου, οἱ ὁποῖες χαρίζουν στὴν ἱστορίᾳ του ἕνα θέλητρο ἐπικόν, συμφωνοῦν μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ του νὰ δημιουργήσῃ ἔργο ποῦ, ὅπως καὶ τὸ ὁμηρικόν, νὰ τέρπῃ τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων. Σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ κρατῇ τὸ ἀκροατήριόν του ἢ τοὺς ἀναγνῶστες του προσφέροντάς τοὺς ψυχαγωγία· νὰ κάμῃ γιὰ τὸ σύγχρονόν του κόσμον στὴν πεζογραφία ὅ,τι ὁ Ὅμηρος εἶχε κάμει γιὰ τὸν ἀρχαιότερον κόσμον σὲ στίχους. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε ὡς ποῖόν σημεῖον κάποιος ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ πεζογράφου εἶχε ἐπιδιώξει νὰ κάμῃ τὸ ἔργο τοῦ ἑλκυστικόν καὶ διασκεδαστικόν¹¹ ἢ ἂν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ἐπηρέασε τὸν τρόπο τῆς ἐκφράσεώς τοὺς. Ἀλλὰ μὲ βεβαιότητα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ διέκρινε ὅτι ἡ «νεώτερη ἱστορία μπορούσε νὰ ἐκτεθῇ μὲ τρόπο ἐπικόν καὶ μάλιστα ὄχι Ἡσιόδειον ἀλλὰ Ὀμηρικόν, στὸ περιεχόμενον καὶ στὸ ὕφος.

Τὸ θέμα του, σύγκρουσις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Ἀνατολήν, εἶχε γι' αὐτὸν μιὰ βαθύτερη σημασία ἀπὸ τὸ πολιτικόν ἀποτέλεσμα τοῦ Περσικοῦ Πολέμου. Ἦταν ἐπαφὴ καὶ σύγκρουσις δύο διαφορετικῶν τύπων πολιτισμοῦ, λαῶν μὲ διαφορετικοὺς χαρακτῆρες καὶ διαφορετικοὺς πολιτικοὺς θεσμούς. Στὸ τελευταῖον μέρος τοῦ ἔργου του, ὅπου ἐκτίθεται ἡ τελικὴ

σύγκρουση Περσίας και Ελλάδος, αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δουλεία τοῦ βάρβαρου καὶ τὴν ἐλευθεροφροσύνη τοῦ Ἑλλήνα, ἀνάμεσα στὸν Ἀνατολικὸ δεσποτισμὸ καὶ τὸ Ἑλληνικὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα, κάνει παντοῦ τὴν παρουσία της καὶ περιγράφεται ἔντονα.

Ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση Ἑλληνικῆς καὶ Ἀνατολικῆς κουλτούρας διαποτίζει τὸ ὅλο ἔργο· πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ θέματος μὲ τὴ βαθύτερη ἐνότητα τῆς ἐσωτερικῆς σημασίας του. Αὐτὸ εἶναι τὸ κλειδί τοῦ ἱστορικοῦ Ἡροδότου. Οἱ παρεκβάσεις καὶ οἱ μῦθοι ποὺ ἐπιβραδύνουν τὴ δράση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πραγματικὸ διαφέρον (ποὺ κινοῦν) καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπικὴ ἀξία ποὺ ἔχουν σὰν εὐχάριστες παύσεις, ἔχουν τὴν πρόσθετη ἀξία ὅτι ἀπηχοῦν αὐτὴ τὴ μυστικὴ μουσικὴ καὶ συμβάλλουν διακριτικά, χωρὶς ἔμφαση καὶ ἐπανάληψη, γιὰ νὰ ἐντυπωθῇ ἡ ἀντίθεση ἐκείνη μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ συνέντευξη π.χ. τοῦ Κροίσου μὲ τὸ Σόλωνα, τοῦ ὑπερφιάλου ἀνατολίτη δυνάστη μὲ τὸ συνετὸ καὶ αὐτοελεγχόμενο Ἑλληνα, χτυπάει δυνατὰ αὐτὴ τὴ χορδή. Καὶ οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνικοὺς καὶ Ἀνατολικοὺς μῦθους ἔχουν διαλεχτὴ σκόπιμα, γιὰ νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ἀντίθεση αὐτή, ποὺ βρίσκει τὴν πιὸ μεγαλειώδη ἔκφρασή της καὶ τὴν πιὸ καλοδουλεμένη διατύπωσή της στὴν τελικὴ σύγκρουση τῶν Περσικῶν Πολέμων.

Γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς συλλήψεως τὸ Ἡροδότειο ἔργο ἔχει προσλάβει τὸ χαρακτήρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ. Ὅπως ἀκριβῶς τὰ Ὀμηρικὰ Ἔπη ἀναπαριστοῦν μιὰ πλατεῖα καὶ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς κουλτούρας τῆς Ἀρχαίας Ελλάδος, ἔτσι καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ Ἡροδότου μᾶς προσφέρει μιὰ πανοραμικὴ ἄποψη τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τὸν 6ο αἰῶνα καὶ περιγράφει τοὺς πολιτισμοὺς ὅλων τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ (μὲ τοῦ Ἑλληνικό).

Καί, ἂν τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι μιὰ Ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ἔχει ὀρισμένα γνωρίσματα Παγκόσμιας Ἱστορίας.

Δὲν εἶναι παγκόσμιο οὔτε σὲ χῶρο οὔτε σὲ χρόνο. Ὅχι σὲ χρόνο, γιατί δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐρευνήσῃ τὸ μακρινὸ παρελθὸν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ μόνο συμπτωματικὰ θίγει τὴν ἀρχαία περίοδο. Ὅχι σὲ χῶρο, γιατί μόλις μόλις ἐγγίζει τοὺς Ἕλληνες τῆς Δύσεως καὶ δὲν περιλαμβάνει ὅ,τι μπορούσε νὰ τοῦ προμηθεύσῃ ὁ Ἑκαταῖος γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Δυτικῆς Μεσογείου. Ἀλλὰ ἔχει τὴν ἀνώτερη ποιότητα ἐκείνου ποὺ ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὅρο Παγκόσμια Ἱστορία ἢ Weltgeschichte σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο: συγκεντρώνει, κάτω ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ καὶ προσαρμόζει σὲ μιὰ συνεκτικὴ ἀφήγηση τὶς ἱστορίες διαφόρων λαῶν, ποὺ ἦρθαν σὲ σχέση μεταξύ τους μέσα σὲ ἓνα δοσμένο χῶρο· ὥστε ἀνασύρονται ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσή τους καὶ τοὺς ἀναγνωρίζεται ἓνας ρόλος μεγαλύτερος ἢ μικρότερος στὴν κοινὴ Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιθώριο, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ θέμα του, ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἄψογα συνοπτικὸς καὶ τὸ βιβλίον του, μολοντί ὁ ἴδιος ποτὲ δὲν ἐκφράζει τὴν ιδέα, εἶναι ἓνα μάθημα γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ἱστορίας.

Μολονότι ο Ἡρόδοτος δὲν μπαίνει στὴν Ἱστορία τῆς Ἡρωικῆς ἐποχῆς, συχνὰ ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφερθῇ στὴ μυθικὴ παράδοση καὶ ἐδῶ δείχνεται διακριτικὰ σκεπτικιστής. Ὅχι πὼς ἦταν ὀρθολογιστής σχετικὰ μὲ τὴ θεολογία γενικὰ ἢ πὼς εἶχε ὁποιαδήποτε ξεκαθαρισμένη καὶ συνεπῆ φιλοσοφικὴ ἄποψη. Ἐβλεπε τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον ὑπερανθρώπων δυνάμεων, ποὺ ἀσκοῦσαν τὴν ἀπεριόριστη ἐξουσία τους καὶ ποὺ τὰ κίνητρά τους ἦταν μίσος καὶ ἐκδίκηση ἢ δίκαιη ὀργή· ἐνεργοῦσαν ὥς ἓνα σημεῖο πάνω σὲ ἀρχεὲς δικαιοσύνης καὶ ἀνταποδόσεως καὶ μποροῦσαν νὰ διαβιβάζουν στοὺς ἀνθρώπους τὴ γνώση μὲ μαντεῖα, οἰωνοὺς ἢ ὄνειρα.

Ἀλλὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη συναναστροφή θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ὁποιαδήποτε ἄλλη θεϊκὴ ἐμφάνιση, ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι συνέβηκε σὲ πρόσφατους χρόνους, ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἦταν πρόθυμος νὰ τὴ δεχθῇ, μολονότι δὲν ἦταν ποτὲ δογματικός. Ἡ φιλοσοφία του δὲν ἦταν ἀρκετὰ δυνατὴ, ὥστε νὰ ἀρνηθῇ ὅτι οἱ θεοὶ εἶχαν κάποτε συναναστροφὲς μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως περιγράφονται στὰ ἔπη, ἢ ὅτι δὲν εἶχαν δημιουργήσει οἱ θεοὶ ἀπογόνους μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων· ἢ διαχωριστικὴ γραμμὴ τοῦ ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους δὲν ἦταν αὐστηρή! Ἀλλὰ ἦταν μεγάλη ἱκανοποίηση γιὰ τὸ κοινὸ αἶσθημα καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία νὰ ἀπωθοῦν, ὅσο μποροῦσαν πιὸ μακριὰ στὸ παρελθόν, τὴν ἐποχὴ, στὴν ὁποία μποροῦσαν νὰ συμβοῦν τέτοια πράγματα. Ὁ Ἡρόδοτος ἀποκαλύπτει ἀλάθητα τὴ δυσπιστία του γιὰ ὅλα τὰ μυθικὰ θαύματα, στὰ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, οἱ πρόγονοι τῶν συγχρόνων του, κάπου 15 γενεὲς πίσω, εἶχαν παίξει λαμπρὸ ἢ σκοτεινὸ ρόλο. Παραδεχόταν τὶς γενεαλογίες ἀλλὰ, ὅταν ἔφθανε στὸν Περσέα ἢ στὸν Ἡρακλῆ, δὲν τοὺς θεωροῦσε γιόους θεοῦ. Ὁ Ἡρακλῆς εἶναι γιὸς τοῦ Ἀμφιτρύωνα, ἢ Ἑλένη εἶναι κόρη τοῦ Τυνδάρεω. Κάποτε ἀναφέρει μύθους ἢ διηγεῖται παραδόσεις μὲ ὑπερανθρώπινες ἐπεμβάσεις, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἀναλαμβάνει ὁποιαδήποτε εὐθύνη γιὰ τὴν ἀκρίβειά τους καὶ κατὰ τὶς περιστάσεις τὰ μεταχειρίζεται μὲ λεπτὴ εἰρωνεία. Μνημονεύει ἓνα μῦθο τῶν θεσσαλῶν, ὅτι ἡ χαράδρα, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία διανοίγει κοίτη ὁ Πηνειὸς πρὸς τὴ θάλασσα, ἦταν ἔργο τοῦ Ποσειδῶνα. «Ὁ μῦθος τους εἶναι ἀξιέπαινος καὶ καθένας, ποὺ παραδέχεται ὅτι ὁ Ποσειδῶνας κινεῖ τὴ γῆ καὶ ὅτι τὰ σεισμογενῆ χάσματα εἶναι ἔργα τοῦ θεοῦ ἐκείνου, θὰ τὴν ἀποδώσῃ στὸν Ποσειδῶνα ἀντικρύζοντας τὴν χαράδρα ἐκείνη ἀνάμεσα στὰ βουνὰ». Ὁ Γίββων¹² θὰ μποροῦσε νὰ πάρῃ μαθήματα γιὰ τὴν τέχνη τῆς εἰρωνείας ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Πασκάλ.

Προσέξτε πάλι τὴν ἀξιοθαύμαστη περίσκεψη, μὲ τὴν ὁποία μιλάει γιὰ τὸ θεϊκὸ φίδι, ποὺ λεγόταν ὅτι ζοῦσε πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηναίων. «Οἱ Ἀθηναῖοι λένε πὼς ἓνα μεγάλο φίδι ζῇ στὸ Ἱερὸ σὰν φρουρὸς τῆς Ἀκροπόλεως. Καὶ δωρίζουν κάθε μῆνα μία μελόπιττα, σὰν νὰ ὑπῆρχε τὸ πλάσμα αὐτὸ» (ὡς ἐόντι). Ἔτσι τὸ θεωρεῖ σὰν τίποτα.

Ἀλλὰ, ἐνῶ εἶχε τὴ διάθεση νὰ δέχεται μόνο ὅσα ἢ ἐμπειρία του τὸν ὡδήγοῦσε νὰ θεωρῇ δυνατά, σὲ κάθε περίπτωση ποὺ παρουσιαζόταν, ὁ Ἡρόδοτος, ὅπως ἔχω σημειώσει, δὲν ἔσυρε θεωρητικὰ μιὰν ἄκαμπτη καὶ αὐστηρὴ γραμμὴ

ανάμεσα στο ανθρώπινο και το θεϊκό! Και δεν απέριπτε σὰ γελοία τὴ γνώμη ὅτι κάποιον καιρὸ οἱ θεοὶ κυκλοφοροῦσαν ὁρατοὶ πάνω στὴ γῆ καὶ εἶχαν καὶ γάμους μὲ ἀνθρώπους. Τότε λοιπόν, γιατί ἀρνιόταν τὴ θεϊκὴ πατρότητα ἡρώων σὰν τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Περσέα; Εἶναι σπουδαῖο νὰ κατανοήσουμε τὴν αἰτία τοῦ σκεπτικισμοῦ αὐτοῦ ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο. Ἔθιξα τὸ σημεῖο αὐτὸ στὴν πρώτη διάλεξη. Δὲν ὀφειλόταν στοὺς κανόνες τῆς Ἰωνικῆς ἐπιστήμης ἢ στὴν ἐπίδραση τῆς Ἰωνικῆς Φιλοσοφίας. Ὀφειλόταν στὴ σπουδὴ τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας, ποὺ εἶχε ἀνοίξει γιὰ τὸν Ἑκαταῖο μιὰ καινούρια προοπτικὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Κόσμου. Οἱ Αἰγυπτιακὲς σπουδὲς ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ἐπιδίωξε ἀκολουθώντας τὰ χνάρια τοῦ Μιλήσιου ταξιδευτῆ, τὸν δίδαξαν πὼς ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία σὲ κείνη τὴ χώρα εἶχε ἡλικία χιλιάδες χρόνια, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν θεῶν. Οἱ Αἰγύπτιοι π.χ. εἶχαν ἓνα θεὸ ἀντίστοιχο μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ ὑπολόγιζαν ὅτι 17.000 χρόνια εἶχαν περάσει, ἀφ’ ὅτου εἶχε ἐμφανισθῇ αὐτὸς στὴν Αἴγυπτο. Ἀπὸ δὴ τὸ συμπέρασμα ποὺ δέχεται ὁ Ἡρόδοτος, ὅτι ὑπῆρξε ἓνας ἀρχαῖος θεὸς Ἡρακλῆς ποὺ πρέπει ὅμως νὰ διακρίνεται σαφέστατα ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπινου γιὸ τοῦ Ἀμφιτρύωνα, τὸν πρόγονο τῶν Ἡρακλειδῶν.¹³ Ἡ Ἑλληνικὴ παράδοση, ὅτι ἡ ἐποχὴ ποὺ οἱ θεοὶ ἔκαναν περίπατο πάνω στὴ γῆ ἦταν ζωντανὴ ὀκτῶ ἢ ἑννιά αἰῶνες παλιότερα, δὲν μπορούσε ν’ ἀληθεύῃ. Γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συμπέρασμα τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας, ἦταν ἀπαράδεκτη ὑπόθεση ὅτι τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀλώνιζαν οἱ θεότητες καὶ τὴν κατέκλυζαν τὰ θαύματα τὴν ἴδια περίοδο ποὺ ἡ Αἴγυπτος ζοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ κοινοῦ, πεζοῦ ἀνθρώπου· καὶ τὴν αἰγυπτιακὴ παράδοση ἔκαναν γνωστὴ γραπτὲς μαρτυρίες. Τὸ ἐπιχείρημα γκρέμιζε τὴν καθιερωμένη μυθολογία γιὰ τὴν ἡρωϊκὴ ἐποχὴ σὲ ὅσο βαθμὸ ἐκείνη ἦταν ὑπερανθρώπινη. Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἀξιόπιστος ὅτι εἶχε υἱοθετήσῃ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ, στὸ ὁποῖο κῶφευαν ἄλλοι σύγχρονοί του συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Φερεκύδης· κι ἂν ζητᾶ ἡ συγγνώμη ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες γιὰ τὸ θάρρος του, αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἐνιωθε δισταγμὸ ἢ ἀντίσταση· ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἀνειλικρινὴς καὶ χαριτωμένη γονυκλισία. Ἐκανε ὅ,τι κάνει κι ἓνας χριστιανὸς ἱεροκῆρυκας κάποτε, ὅταν ἐπιστρέφῃ μὲ μιὰ ὑποκριτικὴ τυπικὴ ὑπόκλιση στὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ἀφοῦ ἔχει ἐκφωνήσῃ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐτερόδοξο κήρυγμα. Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἐξαιρετικά, εὐγενικός, ἴσως εἰρωνικὰ εὐγενικός, καὶ πρὸς τὶς δύο πλευρές. Λέει στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωες: «παρακαλῶ μὴν ὀργίζεστε μαζί μου — ποὺ ὑποθέτω τὴν ὑπαρξή σας. Ἀλλὰ τοῦτο τὸν καιρὸ πρέπει κανεῖς ἀλήθεια κάπου νὰ τραβήξῃ τὴ γραμμή». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά λέει στοὺς ἄπιστους ποὺ δὲν παραδέχονται τὴν προφητεία (τὸ χρησμὸ) τοῦ μαντείου: «γνωρίζω πὼς μὲ θεωρεῖτε εὐπίστο (ἀγαθούλη). Ἀλλὰ ἀκόμη σὲ τούτῃ τὴν περίπτωσιν ἡ μαρτυρία εἶναι τόσο φανερὴ, ποὺ δὲ βλέπω διέξοδο νὰ ἀντισταθῶ ὁ αὐτὴν».¹⁴ Τὸ μυθολογικὸ ἐπιχείρημα πάντως, γιὰ τὸ ὁποῖο τώρα μιᾶ, δὲν ὀφειλόταν στὸν Ἡρόδοτο τὸν ἴδιο. Μπορεῖ νὰ τὸ χρησιμοποίησῃ μὲ τὸν τρόπο τὸ δικό του καὶ νὰ πρόσθεσε καὶ μερικὰ σημεία, ἀλλὰ τὸ χρωστοῦσε ὅπως ἔχω πεῖ, στὸν Ἑκαταῖο. Ἀπὸ καιρὸ ἔχει γίνῃ δεκτὸ πὼς ἡ περιγραφή του γιὰ τὴν Αἴγυπτο δὲν εἶναι ἔργο πρωτογενές, βγαλμένο

ἀποκλειστικά ἀπὸ τὶς δικές του παρατηρήσεις καὶ ἔρευνες, ἀλλὰ σὲ μεγάλη ἔκταση ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες ποὺ εἶχε δώσει ὁ Ἑκαταῖος στὸ δικό του «Χάριτο Ὑκόσμου». Ὅταν ὁ Ἡρόδοτος ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτο, ἀναμφίβολα εἶχε μαζί του τὸ βιβλίον τοῦ Ἑκαταίου καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσε, ὅπως ὁ δικηγόρος τὸ σημειωματάριον, γιὰ νὰ διασταυρώσῃ τὶς πληροφορίες τῶν Ἱερέων καὶ γιὰ νὰ τὸν ὀδηγῇ στὶς ἀναζητήσεις του. Ὁ Ἡρόδοτος πρόσθεσε διορθώσεις καὶ νέες πληροφορίες, ἀλλὰ ὁ μέγας ἐκεῖνος Ἴωνας τοῦ προμήθευσε τὸ θεμελιακὸ ἔργο. Δὲν τὸ λέει, δὲν ἀναγνωρίζει τὸ χρέος του στὸν Ἑκαταῖο, γιατί οἱ ἀρχαῖοι, ὅπως ξέρετε, εἶχαν πολὺ διαφορετικὲς ἀπόψεις ἀπὸ τοὺς νεώτερους γιὰ τὶς φιλολογικὲς ὀφειλές. Δὲν ἦταν συρμός οὔτε φιλοφροσύνη νὰ κατονομάζῃς τὶς πηγές σου,—ἐκτὸς γιὰ ἓνα εἰδικὸ λόγο— π.χ. γιὰ νὰ τὶς ἐπικρίνῃς ἢ γιὰ νὰ κάνῃς γνωστὴ τὴ δική σου μάθησι· καὶ δὲ θὰ σὲ θεωροῦσαν λογοκλόπο, ἂν λεηλατοῦσες τὸ ἔργο κάποιου ἄλλου, χωρὶς νὰ μνημονεύσῃς τὸ ὄνομά του. Ὁ Ἑκαταῖος διατύπωσε τὴ σημασία τοῦ Νείλου μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ φράση ὅτι ἡ Αἴγυπτος ἦταν δῶρο τοῦ ποταμοῦ· ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιεῖ τὴ φράση σὰ νὰ ἦταν δική του. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πειστικὲς δοκιμές, μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ὑπόνοια λογοκλοπῆς, εἶναι ἡ παρουσία ἰδίων σφαλμάτων. Κάπου ὁ Ἡρόδοτος ἐπαναλαμβάνει τὶς πλάνες τοῦ Ἑκαταίου σχετικὰ μὲ τὸν ἵπποπόταμο. Ἀλλὰ ὑπάρχει σειρὰ ὁλόκληρη ἀπὸ σημεῖα, μὲ τὰ ὁποία μπορούμε νὰ παρακολουθήσωμε βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἐπαφὴ τῶν δυὸ συγγραφέων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Αἴγυπτο. Ὅσο γιὰ τὴ μυθολογία δὲ μᾶς μένει καμιά ἀμφιβολία, γιατί ὁ Ἡρόδοτος ὀνομάζει τὸν Ἑκαταῖο σ' αὐτὴν τὴ σχέσιν. Ὅταν ὁ Ἑκαταῖος ἦταν στὴ Θήβα, εἶπε τὴ γενεαλογία τοῦ στοὺς ἱερεῖς καὶ συνέδεσε τὸν ἑαυτό του μὲ ἓνα θεὸ στὴ 16 γενεά· καὶ οἱ ἱερεῖς ἔκαναν καὶ σὲ κεῖνον ὅ,τι καὶ σὲ μένα, χωρὶς ἐγὼ νὰ τοὺς πῶ τὴ γενεαλογία μου. Τὸν πῆραν μέσα στὴν αἶθουσα καὶ τοῦ ἔδειξαν ξύλινα ἀγάλματα (ξόανα) τῶν ἀνώτερων ἱερέων. Τὸ ἀνώτερο ἱερατικὸ ἀξίωμα μεταβιβάζεται ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ καὶ κάθε ἀνώτερος ἱερέας τοποθετεῖ τὸ ἀγάλματά του ἐνὸς ζῆ ὁ ἴδιος. Ἐκεῖνοι ἀριθμοῦσαν 345 ἀγάλματα καὶ ἀντιπαράθεσαν τὴ γενεαλογία αὐτὴ σὲ κείνη τοῦ Ἑκαταίου, ἀλλὰ ἐκεῖνοι δὲν συνέδεαν τὴν γενεαλογία τοὺς μὲ κανένα θεὸ ἢ ἥρωα».¹⁵

Τὸ κίνητρο τοῦ συγγραφέα νὰ ὀνομάσῃ ἐδῶ τὸν πρόδρομό του εἶναι ὀλοφάνερο: νὰ τὸν περιγελάσῃ γιὰ τὸ ὅτι γελοιοποιήθηκε μὲ τὸ νὰ ἐπιδείξῃ τὴ γενεαλογία καὶ τὴν (ὕψηλὴ) καταγωγή του στοὺς ἱερεῖς. «Ἐγὼ δὲν ἤμουν τόσο ἀπερίσκεπτος» εἶναι τὸ συμπέρασμα. Ἀλλὰ δὲν ἔχομε κανένα συμπέρασμα νὰ συμπεράνωμε πῶς ὁ Ἑκαταῖος δὲν εἶχε καταλήξει ἤδη στὰ σκεπτικιστικὰ συμπεράσματα ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ἐξηγεῖ. Οἱ σκεπτικιστικὲς λέξεις, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Ἑκαταῖος ἀρχίζει τὴν εἰσαγωγή στὶς Γενεαλογίες του, δείχνουν πῶς δὲν ἦταν κουφὸς στὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας ποὺ ἔμαθε στοὺς αἰγυπτιακοὺς ναοὺς. Ἡ ἴδια ἡ ἔκφρασή του, ὅταν λέῃ ὅτι «οἱ λόγοι τῶν Ἑλλήνων εἶναι σκοτεινοί», ὅχι «οἱ μῦθοι τῶν ποιητῶν» ὑποδηλώνει τὴν ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς μὴ Ἑλληνες, τῶν ὁποίων τοὺς λόγους εἶχε συγκρίνει.

Ἡ διάκριση ἐκείνου πού λένε οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἐκεῖνο πού λένε οἱ Πέρσες, οἱ Φοίνικες, οἱ Αἰγύπτιοι ἐπανέρχεται συχνὰ στοῦ Ἡρόδοτο καὶ εἶναι μιὰ ἀπλήρη, πιστεύω ἀπὸ τοῦ Ἑκαταῖο.¹⁶

Ἀλλὰ ἔχομε μιὰν ἄλλη ἀπόδειξη. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει πὼς οἱ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς χρονολογοῦσαν τὴν ἡλικία τῶν θεῶν σὲ σχέση μετὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἄμαση. Καθὼς ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Ἑκαταίου στὴν Αἴγυπτο πρέπει νὰ συνέπεσε λίγα χρόνια ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἄμαση, ἡ χρονολογία δείχνει ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἀντέγραψε τὴ φράση τοῦ Ἑκαταίου.

Τὸ σημεῖο τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἴσως μπορούμε νὰ ποῦμε τὸ χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ Ἰωνικοῦ σκεπτικισμοῦ, εἶναι ἔκδηλο στὶς πρώτες παραγράφους τοῦ Ἡροδότειου ἔργου. Ἀνοίγει μετὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς θεωρίας ὅτι οἱ πόλεμοι Ἑλλήνων καὶ Περσῶν ἦταν ἡ ἔκφραση αἰώνιου ἀνταγωνισμοῦ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης — πού ὁ Ἀγγλος ἱστορικὸς Freeman εἶχε τὴν ἀδυναμία νὰ τὸ ὀνομάζῃ Αἰ ὠ ν ι ο π ρ ὀ β λ η μ α. Αὐτὴ τουλάχιστο εἶναι ἡ ἀφηρημένη διατύπωση πού πρέπει νὰ δώσωμε στὸ νόημα τοῦ ἰσχυρισμοῦ, τὸν ὁποῖο συνοψίζω ὡς ἑξῆς: Ἡ σύγκρουση ἄρχισε ἔτσι: Φοίνικες ἔμποροι ἄρπαξαν ἀπὸ τὸ Ἄργος τὴν Ἰώ, τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ. Ἀργότερα Ἕλληνες ταξιδιωτὲς ἀπὸ τὴν Κρήτη ἄρπαξαν τὴν πριγκήπισσα Εὐρώπη ἀπὸ τὴν Τύρο. Ἡ ἐπόμενη ἐπίθεση ἦρθε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, ὅταν οἱ Ἀργοναῦτες βίασαν τὴ Μήδεια ἀπὸ τὴν Κολχίδα. Ἡ Ἀσιατικὴ ἀπάντησις σ' αὐτὸ τὸ ἀνοσιούργημα ἦταν ἡ ἄρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τοῦ Πάρι. Ὁ Τρωικὸς πόλεμος πού ἀκολούθησε γέννησε στὴν Ἀσία αἰσθήματα ἐχθρότητας ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ Περσικὸς Πόλεμος (τὰ Μηδικὰ) ἦταν ἡ τελικὴ ἔκφρασις τῶν αἰσθημάτων αὐτῶν». Ἀλλὰ ἡ θεωρία δὲν εἶχε θεμελιωθῇ ἀπὸ τοῦ Ἡρόδοτο. Αὐτὸς ἀρνεῖται κάθε εὐθύνη. Ἦταν θεωρία τῶν Περσῶν, μᾶς λέει, καὶ αὐτὸς τὴν ἀναφέρει μόνο, γιὰ νὰ τὴν παραμερίσῃ μετὰ τὸν εἰρωνικὸ τοῦ τρόπου.

Τὸ ὅλο ἀπόσπασμα ἡχεῖ σὰ νὰ ἦταν συμπύκνωση φιλικῆς συνομιλίας ἀνάμεσα σ' ἓνα Ἕλληνα καὶ ἓνα Πέρση γιὰ τὴν εὐθύνη τοῦ Περσικοῦ Πολέμου. Ἦταν ἀναντίρρητο ὅτι οἱ Πέρσες, ὄχι οἱ Ἕλληνες, ἦταν οἱ ἐπιδρομεῖς (ἐπιτιθέμενοι). Ἡ κατάκτησις τῆς Ἰωνίας ἀπὸ τοῦ Κύρου ἦταν ἡ ἀρχή. Ὁ Πέρσης συνήγορος μπορούσε ν' ἀπομακρύνῃ τὴ μομφὴ ἀπὸ τὴν Ἀσία μόνο πηγαίνοντας μακριὰ στὸ παρελθόν. Ἡ σύνοψη τοῦ ἐπιχειρήματος, ὅπως τὴν ἔδωσα, δὲ διατηρεῖ τὸ γοῦστο του καὶ θὰ πάρῃ τὸ θάρρος νὰ τὸ δώσω σὲ μορφὴ διαλόγου:

Π έ ρ σ η ς : Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν καμιά δουλειὰ στὴν Ἀσία. Ἀνήκουν στὴν Εὐρώπη καὶ ἔπρεπε νὰ εἶχαν σταματήσει ἐκεῖ. Ἡ ἐκστρατεία ἐκείνη τῆς Τροίας ἦταν ἡ πρώτη παράβασις. Αὐτὸ ἦταν ὁ πρῶτος σφετερισμὸς εἰς βάρος τῆς μιᾶς ἡπείρου, πού ἀνήκει στοὺς Ἀσιατικούς λαούς, τῶν ὁποίων κληρονόμοι εἶναι οἱ Πέρσες.

Ἑ λ λ η ν α ς : Ναί, ἀλλὰ λησμονεῖτε ὅτι σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν οἱ Τρῶες ἦταν οἱ πρῶτοι πού ἐνόχλησαν· ὁ Πάρις ἄρπαξε τὴν Ἑλένη.

Π έ ρ σ η ς : Ἐκεῖνος δὲν ἦταν λόγος ἀρκετός, ἀλλά, κι ἂν ἦταν, ἡ πράξις τοῦ Πάρι ἦταν μόνο ἀνταπόδοσις γιὰ τὰ ἐγκλήματα τῶν Ἑλλήνων, πού

ἄρπαξαν τὴ Μήδεια καὶ τὴν Εὐρώπη. Καὶ οἱ Ἀσιάτες ἦταν πιὸ πολὺ εὐαίσθητοι, ὥστε νὰ θεωρήσουν *causam belli*¹⁷ τέτοιες ἀνόητες ἀπαγωγές.

Ἑ λ λ η ν α ς : Ὡραῖα, ἂν πηγαίνης τόσο μακριά, τότε πρέπει νὰ πᾶς καὶ μακρύτερα (στὸ παρελθόν). Τί ἔχεις νὰ πῆς γιὰ τὴν ἄρπαγὴ τῆς Ἰῶς ἀπὸ τὸ Ἄργος;

Π έ ρ σ η ς : Ναί, τὸ παραδέχομαι. Ἦταν μιὰ φοινικικὴ ἐπιχείρηση· ἐμεῖς οἱ Πέρσες πρέπει νὰ τὸ δεχθοῦμε πῶς οἱ Φοίνικες ἄρχισαν τὴν ἀδικία, μολονότι ἐπιμένομε ὅτι ἐσεῖς εἴστε πραγματικὰ ὑπεύθυνοι, μὲ τὴν ἀνοησία σας νὰ πάρετε στὰ σοβαρὰ ἓνα τέτοιο (τιποτένιο) ζήτημα. Μόνο τρελλοὶ θὰ ἔκαναν πόλεμο γιὰ τέτοιες ἀρπαγές. Ὁ κόσμος ξέρεي ὅτι, ἂν αὐτὲς οἱ γυναῖκες κλέφτηκαν, πάντως δὲν ἦταν περισσότερο ἀπρόθυμες ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε νὰ εἶναι.¹⁸

Προφανῶς ἐδῶ ἔχομε ἓνα εὖρημα τοῦ Ἰωνικοῦ πνεύματος. Ἡ φύση τοῦ ἐπιχειρήματος, πού ἐξαντλεῖ ὁλότελα τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους, δείχνει πῶς ὁ Πέρσης ἦταν ἓνας φανταστικὸς συζητητὴς· καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς θεωρίας σ' ἓναν Πέρση εἶναι ἀποτέλεσμα φιλολογικῆς ἀβροφροσύνης μὲ μορφὴ ἐντελῶς Βολταιρικὴ. Μολονότι ὁ Ἡρόδοτος ἔλαβε ὑπόψη τοῦ λίγο αὐτὴν τὴν ἀποψη γιὰ παλιὰς διαφορές, ὅμως, φαίνεται ὅτι τὴν πρόσεξε σοβαρά. «Ὅτιδῆποτε κι ἂν νομίζωμε γιὰ ὅλα αὐτὰ, γράφει, θ' ἀρχίσω μὲ τὸν πρῶτο μονάρχη πού ἀναμφίβολα ἀδίκησε τοὺς Ἕλληνες, τὸν Κροῖσο, πού ὑποδούλωσε τὴν Ἰωνία χωρὶς καμιά δικαιολογία». Ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ ὅτι τοποθέτησε στὰ πρόθυρα τοῦ ἔργου του μιὰν ἀποψη πού ἔβαζε τὴ μυθικὴ παράδοση κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς γελοιοποιήσεως.

Τὸ χωρίο πού ἔχω ἀναλύσει εἶναι ἓνα ἀπὸ πολλὰ πού καταδεικνύουν ἐκεῖνες τὶς λεπτές ἐκδηλώσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος, οἱ ὁποῖες ἔφθασαν στὴν ἀποκορύφωσή τους μὲ τὸ κίνημα τῶν σοφιστῶν. Π.χ. ὁ μύθος γιὰ τὴν γυναῖκα τοῦ Ἰνταφέρνη. Αὐτὴ προτίμησε νὰ σώσῃ τὸν ἀδερφό της παρὰ τὸν ἄνδρα της ἢ τὰ παιδιὰ της μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἄνδρας καὶ παιδιὰ μπορούσαν νὰ ἀντικατασταθοῦν, ἀλλὰ ἄλλον ἀδελφὸ ἦταν ἀδύνατο ν' ἀποκτήσῃ. Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἔξυπνη Ἰωνικὴ λεπτότητα. Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ὑποθέσωμε ὅτι γεννήθηκε τὴν ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν. Ἄς πάρωμε τὴν ἐπίδειξη τοῦ Δαρείου γιὰ τὴ δύναμη τῶν ἐθίμων. Ἐτρομοκρατήσε μερικοὺς Ἕλληνες μὲ τὸ ἐρώτημα τί θὰ ἤθελαν νὰ πάρουν γιὰ νὰ φᾶνε τοὺς νεκροὺς γονεῖς τους κι ἔπειτα ἄλλο τόσο τρομοκράτησε μερικοὺς Ἰνδοὺς ἀπὸ μιὰ φυλὴ πού ἔτρωγε τοὺς νεκροὺς γονεῖς, ρωτώντας τους πόσο θὰ ἤθελαν νὰ πάρουν, γιὰ νὰ κάψουν τοὺς δικούς τους. Ἡ τεράστια δύναμη, τῶν ἐθίμων ἦταν μιὰ παρατήρηση πολὺ ζωντανὴ τὴν ἐποχὴ τῶν Σοφῶν Ἀνδρῶν. Ὁ Πίνδαρος, πού ὁ Ἡρόδοτος τὸν ἀναφέρει, παρέστησε τὸ ἔθιμο σὰ βασιλιά τοῦ κόσμου· καὶ ἡ ἰδέα αὐτὴ ἔγινε ἀργότερα ἡ βάση τῶν σοφιστικῶν θεωριῶν. Ὁ μύθος πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος εἶναι μιὰ δραστικὴ Ἰωνικὴ παράσταση.

Ἡ περίφημη συζήτηση ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἑπτὰ Περσῶν συνωμοστῶν, πού ἀνέτρεψαν τοῦ ψεύτικο Σμέρδη, γιὰ τὴν σχετικὴ ἀξία τῆς δημοκρατίας, ἀριστοκρατίας, μοναρχίας, ἀνήκει σὲ προσοφιστικὴ θεώρηση. Εἶναι προφανῶς

φανταστική, γιατί ή συζήτηση ήταν πολὺ συνηθισμένη στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο, ἀλλὰ ήταν ἐντελῶς ἐκτὸς τόπου γιὰ τὴν Περσία. Ἀλλὰ δὲν ήταν φανταστικὸ δημιούργημα τοῦ Ἡροδότου, ἀφοῦ αὐτὸς τὸ λέει ρητὰ (μολονότι εἶναι γενικὰ προσεκτικὸς νὰ μὴν ἐκτίθεται) ὅτι οἱ γνῶμες ἐκεῖνες ἐκφράζονταν ἀληθινὰ ἀπὸ τοὺς Πέρσες εὐγενεῖς, ἐνῶ μερικοὶ Ἕλληνες τὶς θεωροῦν ἀπίστευτες. Ὁ ἱστορικὸς κράτησε στάση ἐφεκτική, ὅπως τὸ ἔκανε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἐμπαιγμοῦ γιὰ τὶς ἀρπαγές τῶν περιφήμων γυναικῶν τοῦ μύθου. Δὲν μπορεῖ νὰ χωρέσει πολλή ἀμφιβολία, ὅτι κάποιος δημοσιολόγος ἔριξε τοὺς στοχασμούς του γιὰ τὴ σχετικὴ ἀξία τῶν πολιτευμάτων μὲ τὴ μορφή τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς συζητήσεως. Ἡ διάκριση τῶν τριῶν θεμελιακῶν πολιτευμάτων εἶναι παλιότερη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν· ἀναγνωρίζεται σὲ μιὰ ὠδή τοῦ Πινδάρου, ποὺ δὲν εἶναι γραμμένη μετὰ τὸ 473 π.Χ. καὶ τότε πιθανῶς ήταν κοινοτοπία.¹⁹ Εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ ὑπόνοια πὼς ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ κάποιο δημοσίευμα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ πέμπτου αἰῶνα.

Ὑπάρχει ἓνα γνώρισμα κοινὸ σ' αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα· Ἑλληνικὲς ιδέες καὶ σκέψεις μεταφέρονται σὲ μιὰν Ἀνατολίτικη προσαρμογὴ ἢ συνδέονται μὲ τὴν Περσικὴ Ἱστορία. Ἡ προέλευσή τους ήταν ἀσφαλῶς Ἰωνικὴ.²⁰ Προδίδουν τὸ ἀπλοϊκὸ διαφέρον τῶν Ἰόνων γιὰ τοὺς κυριάρχους τους καὶ δείχνουν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα νὰ ἐκπέμπη τὸ φῶς του σ' ἓναν κόσμον μισο-γνωστὸ μὲ τὴν ἐνστικτώδη διάθεση νὰ τοῦ κάμη πιὸ ἐνδιαφέροντα καὶ συμπαθητικό.²¹

Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπανέλθω στὸ σκεπτικισμὸ τοῦ Ἡροδότου. Ἐχῶ ἤδη σημειώσει ὅτι στὴν Ἱστορικὴ μεταομηρικὴ περίοδο ἡ μυθοπλαστικὴ ἱκανότητα τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀδρανοῦσε, ἀλλὰ τώρα ὁ μύθος παρουσιάζεται σὰν ἱστορικὸ ἀνέκδοτο ἢ, ὅπως τὸ λένε οἱ Γερμανοὶ σὰν *historische Novelle* (ἱστορικὴ νουβέλλα). Ἐδῶ ἔδειξαν τέλεια εὐτυχία στὴν κατασκευὴ ἀφηγήσεων μὲ ἱστορικὸ φόντο, ἱστορικὰ πρόσωπα, ἱστορικὰ κίνητρα· μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ δημιουργήματα κατέχουν αἰῶνια ἀξία, γιατί ἔχουν ἐνσωματώσει τὴ σοφία τοῦ κόσμου καὶ γιατί κρύβουν κάποια κριτικὴ τῆς ζωῆς. Αὐτοὶ οἱ μύθοι διαφέρουν ἀπ' τοὺς παλιούς ὅχι μόνο στὴν τάση νὰ δείξουν κάποιο ἠθικὸ δίδαγμα, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι οἱ πιὸ πολλοὶ δὲν ἀναμειγνύουν περιστατικὰ ἀπ' τὴ φύση ἀδύνατα, μολονότι ἴσως συνεπάγονται συμπτώσεις ἐξαιρετικὰ ἀπίθανες ἢ αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ψυχικὴ ἢ πολιτικὴ ἀπιθανότητα. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου εἶναι πλούσια ἐφοδιασμένον μὲ τέτοιους μύθους· εἶχε μιὰ θαυμάσια ὁσφρηση γιὰ μιὰν ὠραία ἱστορία καὶ ἡ χαρούμενη φλυαρία, μὲ τὴν ὁποία ἐκθέτει ἓνα ἱστορικὸ ἀνέκδοτο εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς ἀπολαύσεις ποὺ θὰ προσφέρει πάντα στοὺς ἀναγνώστες του ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου.

Ὁ Gibbon παρατήρησε μὲ χαρὰ πὼς ὁ Ἡρόδοτος «ἄλλοτε γράφει γιὰ παιδιὰ καὶ ἄλλοτε γιὰ φιλοσόφους». Τὰ ἀνέκδοτα ποὺ διηγεῖται ἀπευθύνονται καὶ στοὺς μὲν καὶ στοὺς δέ. Τὰ δέχεται γενικὰ μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ ἀξία τους καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν θεωρηθῇ λιγότερο ἢ περισσότερο ἀληθινὰ στὴν κυριολεξία τους ὡς τοὺς πρόσφατους καιροὺς. Ἡ ἀφήγησή του

για τὴ συνέντευξη Κροίσου καὶ Σόλωνα ἔχει ἀποριφθῇ σὰ φανταστική, ἐπεὶδὴ φάνηκε ἀδύνατο νὰ συμβιβασθοῦν οἱ χρονολογίες.²² Ἀλλὰ τώρα εἴμαστε τιὸ προσεκτικοὶ προκειμένου γιὰ καλὲς ἱστορίες αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ ἔχομε φθάσει νὰ ἀναζητᾶμε πόσο συχνὰ ἔχουν δουλευτῇ πάνω σὲ παλιὰ μοτίβα ἢ ἔχουν ὑφανθῇ μέσα σ' αὐτὰ, τὰ ὁποῖα προσαρμόζονται σ' ἓνα ἱστορικὸ περιστατικόν. Ὁ μύθος γιὰ τὴν πυρά, ὅπου θὰ θανατωνόταν ὁ Κροῖσος, προήλθε ἀπὸ τὸ κάψιμο τοῦ Ἀσσυριακοῦ θεοῦ Sandan ἦταν μία ἐκσυγχρονισμένη παραλλαγή τοῦ μύθου τοῦ Σαρδανάπαλου. Ὁ μύθος γιὰ τὸ δαχτυλίδι τοῦ Πολυκράτη θυμίζει ἓνα παλιὸ μοτίβο, τὴν ἀνέυρεση κάποιου χαμένου ἀντικειμένου στὴν κοιλιὰ τοῦ ψαριοῦ, ἀλλὰ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν Πολυκράτη ἦταν πολὺ πρόσφατη προσθήκη. Τὸ ρίζιμο δαχτυλιδίου στὴ θάλασσα ἦταν συμβολικὸ γιὰ τὴ θαλασσοκρατία. Ἦταν τὸ ἴδιο μυθικὸ δαχτυλίδι σὰν ἐκεῖνο τοῦ Μίνωα, τὸ ὁποῖο (στὸ ποίημα τοῦ Βακχυλίδη) ζητοῦσε ὁ θησέας στοὺς θαλάμους τῆς Ἀμφιτρίτης· ἡ ἀνέυρεσή του ἦταν μοιραία γιὰ τὸν κυρίαρχο τῶν θαλασσῶν.²³

Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ὁ Ὀμηρὸς γιὰ ἱστορικοὺς μύθους μεταγενέστερης μορφῆς, στοὺς ὁποίους τὸν ὑπερφυσικὸ μηχανισμό ἀποτελοῦσαν τὰ μαντεῖα ἢ τὰ σημαντικὰ ὄνειρα ἢ θαυμαστὲς συμπτώσεις. Ἀνταποκρίνονταν στὸ ταλαντευόμενον κριτήριό του γιὰ τὸ πιστευτὸ καὶ τὸ πιθανόν, τὸ ὁποῖο γενικὰ ἀπέκλειε ὅ,τι φαινόταν φυσικὰ ἀδύνατο. Π.χ. ἀδίστακτα ἀρνεῖται πὼς τὰ ἀγάλματα μποροῦσαν νὰ πάρουν τὴ θέση καθισμένης μορφῆς.²⁴ Ἀφηγεῖται καθὼς πρέπει τὴν ἱστορία γιὰ κάποιον ἄνθρωπο ποὺ κολύμπησε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια μιὰν ἀπόσταση ἀρκετῶν μιλίων (μακροβούτι). Ἡ προσωπικὴ γνώμη τοῦ Ἡροδότου ἦταν πὼς ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε μὲ βάρκα.²⁵

Ἴσως ἡ ἱστορία γιὰ τὴ θαυμαστὴ σωτηρία τῶν Δελφῶν ἀπὸ τοὺς Πέρσες²⁶ νὰ χρησιμοποιήθηκε, γιὰ νὰ παραστήσῃ τὰ δυσδιάκριτα σύνορά τῆς πίστεώς του. Τὸ μαντεῖο τοὺς εἶπε στοὺς Δελφικοὺς ἱερεῖς ὅτι ὁ θεὸς ὁ ἴδιος θὰ προνοοῦσε γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Ἱεροῦ τοῦ καί, ὅταν ἦρθαν οἱ Πέρσες, ἀπωθήθηκαν μὲ μεγάλη πανωλεθρία ἀπὸ τοὺς κερανοὺς καὶ τὴν πτώση ὀγκολίθων ἀπὸ τὸν Παρνασσό. Ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἀναφέρει χωρὶς κανένα ὑπαινιγμὸ σκεπτικισμοῦ (ἀμφιβολίας), μολονότι ὑπογραμμίζει τὴ θαυμαστὴ φύση τῶν γεγονότων. Ἐδῶ βλέπετε δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἀδύνατο στὰ ἀναφερόμενα φυσικὰ φαινόμενα· τὸ θαῦμα βρίσκεται στὴν ἐκμετάλλευση τῆς συμπτώσεως καὶ στὴν ἐκπλήρωση τοῦ μαντικοῦ χρησιμοῦ. Μπροστὰ σ' ἓνα θαῦμα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ὁ Ἡρόδοτος δὲν εἶχε καμιά προκατάληψη. Ἀλλὰ ἀκόμη ἓνα θαῦμα λεγόταν ὅτι συνέβη στὴν ἴδια περίσταση. Μερικὰ ἱερὰ ὅπλα, ποὺ φυλάσσονταν μέσα στὸ ἄδυτο τοῦ Ἱεροῦ καὶ ποὺ ἦταν πολὺ ἱερὰ, ὥστε νὰ μολύνωνται μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐπαφή, βρέθηκαν ξαφνικὰ σ' ἓνα σωρὸ μπροστὰ ἀπ' τὸ ναό. Ἐνας ὀρθολογιστής, ὁ Εὐριπίδης π.χ., δὲ θὰ δυσκολευόταν μπροστὰ σ' ἓνα τέτοιο περιστατικόν, θεωρώντας το βέβαιο γεγονός. Ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἐκλαμβάνει σὰν (ὑπερανθρώπινον) θαῦμα, χωρὶς καμὴν ὑπόνοια ὅτι ἀνθρώπινη παρουσία — παρ' ὅλες τὶς διαβεβαιώσεις τὶς δελφικὲς γιὰ τὸ ἀντιθετό — μπορεῖ νὰ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ θέμα αὐτό· καὶ τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ θεωρεῖ λιγότερο θαυμαστὸ ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τῶν

φυσικῶν δυνάμεων πού νίκησαν τοὺς Πέρσες. Ἄν ἓνα τέτοιο φαινόμενο σὰν τὴν μετακίνηση τῶν ὄπλων παρουσιαζόταν σὲ μᾶς γιὰ κριτική — μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχει ἐξακριβωθῇ χωρὶς καμιὰν ἀμφιβολία καὶ ὅτι ἔχει ἀποκλεισθῇ ἀπολύτως ἀνθρώπινο χέρι λόγῳ περιστάσεων — θὰ τὸ θεωρούσαμε ἀσύγκριτα πιὸ ἐξαίσιον ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητα θαυμαστὴ σύμπτωση τῆς θύελλας μὲ τοὺς κεραυνούς.²⁷ Ἐδῶ στ' ἀλήθεια ὁ Ἡρόδοτος δὲν πέτυχε νὰ τραβήξῃ τὴ γραμμὴ γιὰ τὸ φυσικὰ ἀδύνατο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ πίστις καὶ ἡ ἀμφιβολία του εἶναι ὅμοια ἐνστικτώδεις· δὲν εἶχε σκεφθῇ ποτὲ τὸ πρόβλημα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τοῦ· ποτὲ δὲν εἶχε ξεκαθαρίσει τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὸ βασίλειον τοῦ πιστευτοῦ καὶ στὸ βασίλειον τοῦ ἀπίστευτου. Κι ἔτσι στὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ δὲν προλαβαίνει νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα μάθημα πίστεως καὶ ξεγλιστράει στὸ ἀντίθετο. Γιατί ὑπῆρχε ἓνα ἀκόμη θαῦμα νὰ εἰπωθῇ. Εἶχε κυκλοφορήσῃ πῶς δύο πολεμιστὲς μὲ ὑπερφυσικὸ ἀνάστημα κυνήγησαν τοὺς Πέρσες καθὼς ἔφευγαν καὶ προκάλεσαν τὸ θάνατον μέσα στίς σκορπισμένες τάξεις τους. Ἀλλὰ ὁ Ἡρόδοτος ἀποφεύγει προσεκτικὰ τὴν εὐθύνη νὰ παραδεχθῇ (γι' ἀληθινὴ) τὴν ἱστορίαν αὐτήν. Τὴν ἀφήνει στὸ κύρος τῶν Περσῶν· ὁ ἴδιος τὴν τροποποιεῖ μὲ τὴ φράση: «ὅπως πληροφορήθηκα» καὶ προσθέτει ὅτι οἱ Δελφικοὶ ταύτισαν τοὺς δύο ἐκείνους πολεμιστὲς μὲ τοπικοὺς ἥρωες.

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀπλοϊκότητα τοῦ Ἡροδότου καὶ τὸν σκεπτικισμόν του προσδίδει στὸ ἔργον του μιὰ πολὺ λεπτὴ ποιότητα. Ἡ εὐπιστία ἀλλάζει θέσιν μὲ τὴν προνοητικὴ ἐπιφύλαξιν, ἡ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτη, ὅταν εἶναι ἐνήμερος γιὰ περισσότερες ἀπὸ μία παραλλαγὰς τοῦ ἰδίου περιστατικοῦ. Εἶναι ἔμπειρος στὴν τέχνην τοῦ νὰ μὴ ἐκτίθεται ὁ ἴδιος. Γράφει σὲ κάποιον σημεῖον: «Εἰ μ α ι ὑ π ο χ ρ ε ω μ ἔ ν ο ς ν α κ α τ α χ ω ρ ῖ σ ω ὅ, τ ι εἰ π ῶ θ η κ ε, ἀ λ λ ἂ δ ἔ ν εἰ μ α ι ὑ π ο χ ρ ε ω μ ἔ ν ο ς ν ἂ τ ὸ π ι σ τ ἔ ψ ω».²⁸ Γιὰ τὸ μῦθον ὅτι ὁ Ζάλμοξις ἔζησε τρία χρόνια σ' ἓνα ὑπόγειον θάλαμον διακηρύσσει ἀγνωστικισμόν· «Δὲν ἀρνοῦμαι, οὔτε τὸ πιστεύω ἀπόλυτα».²⁹ Σὲ μερικὰς περιπτώσεις ἐπικρίνει καὶ ἀπορρίπτει μιὰ πληροφορίαν, π.χ. τὴν κατηγορίαν ἐναντίον τῶν Ἀλκμαίωνιδων γιὰ προδοσίαν στὸ Μαραθῶνα, ἀλλὰ ἡ συνηθισμένη τακτικὴ του εἶναι νὰ παραθέτῃ τίς ἀντικρουόμενες ἀφηγήσεις καὶ νὰ ἀφήνῃ τὸ ζήτημα ἐκεῖ. Αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι πολὺ πιὸ ἱκανοποιητικὴ γιὰ ἓνα νεώτερον σημερινὸν κριτικόν, παρὰ ἂν εἶχε διαλέξῃ ὁ Ἡρόδοτος μιὰ παραλλαγὴ ἢ ἂν εἶχε ἀναμείξει τίς διαφορὰς παραλλαγὰς. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸν δείχνει στὸ φῶς μᾶλλον σὰν ἓνα συλλέκτη ἱστορικοῦ ὑλικοῦ καὶ καλλιεργημένο τεχνίτην στὴν ταξινόμησιν καὶ παρουσίαν τοῦ ὑλικοῦ του, παρὰ σὰν ἱστορικόν, ὅπως τὸν ἐννοοῦμε ἐμεῖς, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὑποχρέωσίν του νὰ κοσκινίσῃ τὴν πληροφορίαν καὶ νὰ πάρῃ θέσιν, ἂν εἶναι δυνατόν, ἀνάμεσα στίς συγκρουόμενες ἐκδοχάς.

Νιώθουμε συχνὰ τὸν πειρασμόν νὰ σκεφθοῦμε τὸν Ἡρόδοτον σὰν Ἰωνά, μολονότι δὲν ἦταν γέννημα τῆς Ἰωνίας. Ἐγραψε στὴν Ἰωνικὴ διάλεκτον· καὶ μπορεῖ αὐστηρὰ νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὴ σχολὴν τῶν Ἰόνων Ἱστορικῶν, στοὺς ὁποίους τὸ ἔργον του ὀφείλε πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα φαίνονται στὴν ἐπιφάνειαν. Ἀλλὰ, ἂν εἶχε ἀκούσει νὰ τὸν περιγράφουν σὰν συγγραφέαν τῆς Ἰωνίας, θὰ εἶχε

ἀγανακτήσει πάρα πολύ. Προσπαθεῖ μὲ κάθε θυσία νὰ διαχωρίσῃ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν Ἰωνία καὶ τὰ Ἰωνικὰ διαφέροντα. Στὴν ἀφήγησή του γιὰ τὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση καὶ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν οἱ Ἴωνες μὲ τὸν Ξέρξη δείχνει περιφρόνηση, ποὺ δύσκολα κρύβεται, γιὰ ἓνα λαό, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποδουλωθῇ τρεῖς φορές, ὅπως γράφει ἐκεῖνος. Ὁ ἴδιος μας πληροφορεῖ ὅτι τὸ ὄνομα «Ἴωνας δὲν εἶχε καθόλου μεγάλη ὑπόληψη». Προσεκτικὰ παραθέτει, χωρὶς κανένα σχόλιο, τὴ γνώμη τῶν Σκυθῶν, ὅτι οἱ Ἴωνες ἦταν ὁ πιὸ δειλὸς καὶ ἀπάνθρωπος λαὸς στὸν κόσμο.³⁰ Συχνὰ βρίσκει εὐκαιρίες νὰ κρίνῃ ἐχθρικὰ τὶς ἀπόψεις Ἰώνων συγγραφέων. Ἐδῶ μποροῦμε, νομίζω, νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνταγωνιστικὴ διάθεσή του δὲν ὀφειλόταν ἀποκλειστικὰ ἢ κατὰ κύριο λόγο στὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ἀνῆκε ἀπὸ τὴ γέννησή του στὴ Δωρικὴ Ἀλικαρνασσό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπιμένει νὰ τονίζῃ τὴ διαφορὰ Ἰώνων καὶ Δωριέων, ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζαν τὰ ἀντιωνικά του αἰσθήματα ἦταν ἀντίθεση ποὺ ὑπῆρχε μέσα στὴν ἴδια τὴν Ἰωνικὴ φυλὴ — ἡ διάκριση δηλ. τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἴωνες τῆς Ἀσίας. Εἶδαμε ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἦταν στὴν Ἀθήνα πρὶν πάῃ στὴν Ἰταλία καὶ αὐτὴ ἡ σχέση του μὲ τὴν Ἀθήνα ἀποτύπωνε τὰ ἴχνη τῆς στίς πολιτικὲς του ἀπόψεις. Ἦταν θερμὸς θαυμαστὴς τῶν Ἀθηναίων κι ἔβλεπε μὲ συμπάθεια κι ἐνθουσιασμό τὴν αὐτοκρατορία τους (τὸ ναυτικὸ κράτος τους).

Πῆρε μέρος στὸ πείραμά τους νὰ ἀποικίσουν τοὺς Θουρίους, ἔγινε πολίτης τῆς θυγατέρας - πόλεως. Ἀλλὰ κι ἂν δὲν εἶχαμε αὐτὴν τὴν ἐξωτερικὴ ἀπόδειξη τῆς πολιτικῆς συμπάθειάς του, τὸ ἔργο του τὴ βεβαιώνει πλούσια. Ἡ ὅλη ἀφήγηση ὄχι μόνο γιὰ τὴ Μαραθώνεια πορεία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Ξέρξη συντείνει στὴ δόξα τῆς Ἀθήνας καὶ κολακεύει τὴν ἀθηναϊκὴ περηφάνεια. Εἶναι πράγματι γραμμένη — ὀλοφάνερα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ σκοπιὰ τῶν πραγμάτων καὶ παρουσιάζει σὲ πλατιά κλίμακα, ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀποψη. Τοὺς Σπαρτιάτες καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν συχνὰ τὰ χειρίζεται μὲ εἰρωνεία. — π.χ. ἔφθαναν πάντα πολὺ ἀργά, γιατί γιόρταζαν κάποιον πανηγύρι. Τοὺς Κορινθίους τοὺς μεταχειρίζεται σχεδὸν μὲ ἐχθρότητα. Ἡ ἐξιστόρηση θὰ εἶχε μιὰ πολὺ διαφορετικὴ ἐπιφάνεια, ἂν εἶχε γραφῇ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Σπαρτιατικοῦ συμφέροντος· καὶ μολονότι δὲν ἔχομε οὐτ' ἓνα φιλοσπαρτιάτη ἱστορικὸ τς ἐποχῆς αὐτῆς, μιὰ πολὺ καλὴ περίπτωση ἔχει ἐρμηνευθῇ ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Σπάρτη ἔδειξε τόσον ἀληθινό, γνήσιο ἥρωισμό, ὅσο καὶ ἡ Ἀθήνα.³¹ Παραπέρα ὁ Ἡρόδοτος βρίσκει τὶς εὐκαιρίες νὰ ὑποστηρίξῃ τὶς παράλογες ἀπαιτήσεις τῶν Ἀθηναίων γιὰ ἡγεμονία πάνω στοὺς Ἕλληνες καὶ παρουσιάζει τὴν Ἀθήνα νὰ διεκδικῇ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις τὴν ἐποχὴ τοῦ Περσικοῦ πολέμου.³² Αὐτὸ εἶναι ἀναχρονισμός. Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ Σπάρτη ἦταν ὁ ἀναγνωρισμένος ἀρχηγὸς καὶ δικτάτορας. Ἡ Ἀθήνα ἀκολουθοῦσε τὴν Πελοποννησιακὴ Συμμαχία καὶ ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἡγεμονία δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη. Ἔτσι ἡ κατάσταση οἰκοδομεῖται κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν· ἡ ἱστορία διαστρέφεται γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πολιτικὴ· τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἐπιδίωξη ἡγεμονίας, τὰ ὁποῖα ὁ Ἡρόδοτος ἀποδίδει στοὺς Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, εἶναι ἡ ἐπιχειρηματολογία ποὺ βρίσκομε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀργότερα σὲ

ἐπιτάφιους λόγους, γιὰ νὰ δοξασθῇ καὶ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ Ἀθηναϊκὴ Αὐτοκρατορία. Στὸν Ἐπιτάφιο ποὺ ἐκφώνησε ὁ Περικλῆς, γιὰ νὰ τιμήσῃ τοὺς πολίτες ποὺ σκοτώθηκαν στὸ Σαμιακὸ πόλεμο (439 π.Χ.) τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ ἀπὸ τὸ μῦθο καὶ τὴν ἱστορία εἶχαν παραταχθῇ ἀναμφίβολα. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος ἦταν παρὼν καὶ τ' ἄκουσε εἶναι μιὰ ὑπόθεση τοῦ Eduard Meyer, ἡ ὁποία συγκεντρώνει ἐπιδοκιμασία, ἐφόσον βρίσκουμε ὅτι μιὰ περίφημη ὠραία φράση, χρησιμοποιημένη ἀπὸ τὸ ρήτορα, ποὺ παρομοιάζει τοὺς νεκροὺς στρατιῶτες μὲ τὴν ἀνοιξή ποὺ τὴν παίρνουν ἀπὸ τὸ χρόνο, υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ καὶ τοποθετήθηκε σὲ καινούρια θέση.³³

Θαυμασμὸς γιὰ τὸ Ἀθηναϊκὸ κράτος κατὰ τὴν τρίτη 25ετία τοῦ 5ου αἰῶνα σήμαινε θαυμασμὸ γιὰ τὸν Περικλῆ, τὸν κύριο ἐμπνευστὴ τῆς Ἀθηνακῆς πολιτικῆς, καὶ ἡ συμπάθεια τοῦ Ἡροδότου γιὰ τὸν Περικλῆ ἀποκαλύπτεται σ' ἓνα μοναδικὸ χωρίο, στὸ ὁποῖο τὸν μνημονεύει· ἐκεῖ διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἀνέκδοτο γιὰ τὸ ὄνειρο τῆς μάνας τοῦ Περικλῆ, ὅτι δηλ. θὰ γεννοῦσε ἓνα λιοντάρι.³⁴ Ἀποκαλύπτεται ἐπίσης στὴ συμπάθειά του γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Ἀλκμαίωνιδων.³⁵

Τὰ ἔντονα φιλοαθηναϊκὰ αἰσθήματά του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθοῦν ἀπὸ τὸν τόνο προκαταλήψεως καὶ δυσφημίσεως, ποὺ δείχνει στὴ μεταχείριση τῶν Ἰωνῶν. Ὅταν ὁ ἄμεσος κίνδυνος τῆς Περσικῆς κατακτήσεως πέρασε καὶ οἱ Ἰωνικὲς πόλεις, ποὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Ἀθηναίους σὰν ἴσες, ἔφθασαν νὰ ὑποταχθοῦν σ' αὐτὴν σὰν σὲ ἀφέντικό τους, λίγη ἀγάπη ἦταν ποὺ χάθηκε. Ἡ Ἰωνικὴ ἱστορία τοῦ πολέμου δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς Ἀθηναίους πατριῶτες, ὅπως βέβαια καὶ ἡ Ἡροδότεια ἀφήγηση δὲ θὰ πρέπει νὰ εὐχαριστοῦσε τοὺς Ἰῶνες. Ὁ Ἡρόδοτος μὲ ἔμφαση ἀποφάνθηκε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν «ἀληθινὰ σωτῆρες τῆς Ἑλλάδος»,³⁶ ἀλλὰ ἔκαμε κάτι περισσότερο: ἔδωσε κυκλοφορία καὶ κύρος σὲ μιὰ διαφήμιση ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴν Ἀθηναϊκὴ παράδοση καὶ δικαίωσε τὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος καὶ μὲ τόσο τεχνικὸ καὶ λεπτὸ τρόπο, ὥστε νὰ ἔχῃ ἀποτελέσματα μεγάλης διαρκείας.

Ὁ θαυμασμὸς τοῦ γιὰ τὴν Ἀθήνα ἦταν δεμένος μὲ τὴν πίστη τοῦ στὴν δημοκρατικὴ ἐλευθερία. Μέχρι ποὺ διώχτηκαν οἱ Πεισιστρατίδες (οἱ τύραννοι), λέγει, ἡ Ἀθήνα ἦταν μία συνηθισμένη πόλη χωρὶς καμιά διάκριση· ἀλλὰ, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι γκρέμισαν τὴν τυραννία καὶ κέρδισαν τὴν ἐλευθερίαν τους, ἔγιναν μὲ μεγάλη διαφορὰ ἡ πρώτη Πόλη – Κράτος στὴν Ἑλλάδα.³⁷

Ὁ Ἡρόδοτος λοιπὸν ἦταν Ἀθηναϊόφιλος δημοκράτης. Ἄν εἶναι ἀληθινὴ ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ ἔκαναν δῶρο 10 τάλαντα ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του, αὐτὸ ἦταν μικρὴ ἀμοιβή γιὰ τὴν ὑπηρεσία ποὺ πρόσφερε αὐτὸς γιὰ τὴ φήμῃ τῆς πολιτείας τους.³⁸ Ἀλλὰ τὸ ὅτι πρόσφερε αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία δὲν ὑποτιμᾷ τὸ ἔργο του, ὥστε νὰ χαρακτηρισθῇ κομματικὸ δημοσίευμα μὲ ἐπιθετικὸ αἶσθημα. Ἦταν ἔργο ἀντικειμενικὸ, ἀντανακλοῦσε τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις τοῦ συγγραφέα καὶ ἔδειχνε ἔντονη ἀδυναμία μὲ τὴν προτίμησή του

στις Αθηναϊκές πηγές. Άλλα ήταν έργο ιστορικού πού δέν μπορεί νά εἶναι μεροληπτικός· δέν ήταν έργο πολιτικού πού έγινε ιστορικός γιά νά υποστηρίξη τήν πολιτική του.

Πρέπει νά εἰπωθῇ κάτι πιό λεπτομερειακό γιά τήν Ἡροδότεια ἐξιστόρηση τῆς Περσικῆς Εἰσβολῆς. Μία κολακευτική ἄποψη γιά τή διεξαγωγή τοῦ πολέμου εἶχε γίνει παράδοση στήν Ἀθήνα. Ἐχομε ἕνα πρῶμο σχεδιάσμα τῆς νοοτροπίας αὐτῆς σέ ποιητική μορφή, τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου (472 π.Χ.) . Ἀλλά ὁ Ἡρόδοτος ήταν ἴσως ὁ πρῶτος πού ἔδωσε ἱστορική μορφή κάπου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα. Προφορικές παραδόσεις (μαζεμένες στήν Ἀθήνα, στή Σπάρτη, στοὺς Δελφούς καί σ' ἄλλα μέρη) παρουσιάζονται πλουσιοπάροχα στο ἔργο του, ὅπως γνωρίζει ὁ καθένας. Ἀλλά δέ θά μπορούσε νά οἰκοδομήσῃ τήν ἐξιστόρηση τῆς πορείας τοῦ πολέμου μόνο μέ προφορικές παραδόσεις ἢ νά συνθέσῃ τριάντα χρόνια ἀργότερα τέτοιαν ἀφήγηση γεγονότων, σὰ ὅποια ἐκεῖνος ήταν πολὺ νέος, ὥστε νά ἔχῃ λάβει μέρος, χωρίς τή βοήθεια κάποιου γραπτοῦ μνημείου πλησιέστερου σὰ γεγονότα. Εἶδαμε ὅτι γιά τήν Αἴγυπτο βασίστηκε στὸν Ἑκαταῖο, μολοντί αὐτὸ ήταν μόλις ἕνα μέρος τοῦ ἔργου του, ὅπου μπορούσαν νά ἔχουν ἐπαρκέσει αὐτοψία καὶ πληροφορίες προφορικὰ μαζεμένες. Μικρὴ ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι ὁ Ἑκαταῖος ήταν ὁ κύριος ὁδηγός του γιά τήν πρῶμη Ἀνατολική Ἱστορία καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐπίσης χρησιμοποιήθηκε γιά τὶς περιγραφές τῆς Σκυθίας καὶ τῆς Λυβύης, παράλληλα μέ ἄλλα γεωγραφικὰ ἔργα τῆς Ἰωνικῆς Σχολῆς. Ὅταν φθάνουμε στήν εἰσβολὴ τοῦ Δαρείου καὶ τοῦ Ξέρξη, βρίσκουμε, ὅπως μπορούσαμε νά τὸ περιμένουμε, σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ὁ Ἡρόδοτος κι ἐδῶ ἐπίσης εἶχε κάποιον ὁδηγό, μνημεῖο γραπτό. Μέσα στήν ἀφήγησή του, σὰ τρία τελευταῖα βιβλία, Ἀπὸ τὰ γεγονότα στο Μαραθῶνα ὡς τὸ τέλος τῆς Β' εἰσβολῆς, ὁ ἱστορικός ἔχει ἀνάγκη νά κινῆται πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πρὸς τὰ πίσω, ἀπὸ τοὺς Πέρσες στοὺς Ἕλληνες (καὶ ἀντίστροφα). Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ ἀξιόπρόσεκτη διαφορὰ ἀνάμεσα στο χαρακτήρα τῆς ἀφηγήσεως, ὅταν ὁ συγγραφέας μᾶς μεταφέρει σὰ Σοῦσα ἢ στο Περσικὸ στρατόπεδο καὶ ὅταν μᾶς φέρνῃ σὶς πόλεις ἢ σὶς σκηνές τῶν Ἑλλήνων. Στὶς λεπτομέρειές του γιά τὸ τί ἔκαναν οἱ Ἕλληνες συχνὰ συναντᾶμε περισσότερες ἀπὸ μιὰ παραλλαγές πού ἀντιπροσωπεύουν ποικίλες προφορικές παραδόσεις καὶ ἀντανακλοῦν διαφορετικὰ τοπικὰ συμφέροντα. Ὅταν ὅμως παρακολουθοῦμε τὶς κινήσεις τῶν Περσῶν, ἔχομε μιὰ συνεχῆ χρονολογικὴ ἀφήγηση, ὅχι πάντα πιστευτὴ, ἀλλὰ ἐνιαία καὶ πλουτισμένη μέ ἀπαριθμήσεις καὶ λεπτομέρειες πού προδίνουν μιὰ περισσότερο ἢ λιγότερο σύγχρονη (μέ τὰ γεγονότα) γραπτὴ πηγὴ, μιὰ πηγὴ πού θέμα τῆς εἶχε ὅχι τὴν Ἑλληνικὴ ἀλλὰ τὴν Περσικὴ Ἱστορία. Αὐτὴ ἡ πηγὴ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ νῆμα τῆς ἀφηγήσεως, γύρω ἀπ' τὸ ὅποιο ὁ Ἡρόδοτος ὕφανε ὅλο τὸ πρόσθετο, συμπληρωματικὸ καὶ διακοσμητικὸ ὕλικὸ πού μπόρεσε νά μαζέψῃ. Ἡ χρονολόγηση τῶν Περσικῶν γεγονότων ὕστερα ἀπὸ τὸ Μαραθῶνα εἶναι κανονικὴ καὶ εὐδιάκριτη σ' ἀντίθεση μέ τὶς ἀβεβαιότητες πού συνοδεύουν τὶς παρεκβάσεις γιά τὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία, ὅπως ἐκεῖνες γιά τοὺς βασιλεῖς τῆς Σπάρτης, τὸν Κλεομένη καὶ τὸν Δημάρατο. Σήμερα ἔχομε πληροφορίες γιά μιὰν

Ἱστορία τοῦ Περσικοῦ Πολέμου παλιότερη ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Ἡροδότου, δηλ. γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τῆ Μίλητο. Μίλησα γι' αὐτὸ στὴν προηγούμενη διάλεξη καὶ σημείωσα ἐπίσης ὅτι ἡ Περσικὴ Ἱστορία τοῦ Χάρωνα ἀπὸ τῆ Λάμψακο δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔφθανε καὶ ὡς τὴν Εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη (στὴν Ἑλλάδα). Εἴτε τὸ ἓνα εἴτε τὸ ἄλλο ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία μποροῦσε νὰ ἀνταποκρίνεται στὸν ὄρο, ὅτι δηλ. ὁ πόλεμος εἶχε ἱστορηθῇ σὰν ἐπεισόδιο τῆς Περσικῆς, ὄχι τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἔτσι δὲν εἶναι ἀπίθανο ἓνα ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία νὰ ἦταν ἡ πηγὴ τοῦ Ἡροδότου.³⁹

Ἔτσι πάνω σ' ἓνα στημόνι προμηθευμένο ἀπὸ ἀρχαιότερο συγγραφέα ἔχει ὑφανθῇ ὑφάδι ἀπὸ Ἀθηναϊκὴ παράδοση, ποικιλμένο ἐδῶ κι ἐκεῖ μὲ κέντημα ἀπὸ ἄλλες πηγές. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο πόσο ζωηρὰ τονίζεται στὰ τρία τελευταῖα βιβλία, πὺν περιλαμβάνουν τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη, ἡ ἐπικείμενη θεϊκὴ ἐπέμβαση στὰ ἀνθρωπινὰ ζητήματα. Ὁ σκεπτικιστικὸς τόνος εἶναι λιγότερο φανερός ἐδῶ πέρα παρὰ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ἔργου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑβδομοῦ βιβλίου ὁ κυρίαρχος τόνος μεταβάλλεται, τουλάχιστο αὐτὴ εἶναι ἡ ἐντύπωση πὺν ἀποκομίζω ἐγώ. Ἡ ἀτμόσφαιρα διαποτίζεται ἀπὸ κάποιαν ἱεροπρέπεια· αὐτὴ εἶναι, νομίζω, μᾶλλον Ἀθηναϊκὴ παρὰ Ἰωνικὴ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση ἐκείνων τῶν Ἀθηναϊκῶν ὁραματικῶν ἔργων πὺν λάμπρυναν τὸ θέμα, δηλ. στίς τραγωδίες τοῦ Φρυνίχου καὶ τοῦ Αἰσχύλου.

Ἡ καταστροφὴ πὺν ἔπληξε τὴν Περσικὴ ἐκστρατεία δὲ θεωρεῖται ἔργο θεϊκοῦ ζήλου πὺν ἔχει προκληθῇ ἀπὸ τὸν ὑπερφίαλο πλοῦτο ἢ τὴν ἐπιτυχία τῶν κοινῶν θνητῶν· εἶναι μᾶλλον ἡ θεία τιμωρία γιὰ τὴν ἀλαζονεία καὶ τὴν αὐθάδεια πὺν συχνὰ γεννιοῦνται ἀπὸ τὸν πλοῦτο. Αὐτὸ εἶναι τὸ Αἰσχύλειο δόγμα:

*Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόμπων ἄγαν
φρονημάτων ἔπεστιν εὐθυνοσ βαρύς.⁴⁰
(Γιατί βαρὺς κριτὴς στέκει ἀπὸ πάνω ὁ Δίας
πὺν τὴν ὑπέρμετρη ἔπαρση σκληρὰ κολάζει.
Μεταφρ. Ἰ. Γρυπάρη).*

Αὐτὴ ἡ Ἀθηναϊκὴ ἐπίδραση στὰ τελευταῖα βιβλία τοῦ Ἡροδότου συμφωνεῖ μὲ τὴν ὑπόθεσή μου πῶς ἡ Ἀθήνα ἦταν τὸ κέντρο τοῦ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν 10 χρόνων ἢ κάπου τόσων πὺν μεσολαβοῦν ἀπὸ τὴν ἐξορία τοῦ μέχρι τὴν ἀναχώρησή τοῦ γιὰ τὴν Ἰταλία.

Ὁ Ἡρόδοτος λοιπὸν ἔκαμε σημαντικὴ χρῆση τῶν παλαιότερων συγγραφέων,⁴¹ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὀνομάζει μόνο τοῦ Ἑκαταῖο, καὶ συνήθως γιὰ νὰ κάνῃ κάποιον ὑπαινιγμὸ ὄχι κολακευτικό. Καθὼς τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων αὐτῶν ἔχουν χαθῇ, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐκτιμήσωμε μὲ σαφήνεια τί πέτυχε ὁ ἴδιος ὁ Ἡρόδοτος σὰν ἱστορικὸς ἐρευνητὴς — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐξαιρετικὰ χαρίσματα πὺν ἔχει σὰν τεχνίτης τοῦ λόγου καὶ ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων. Ἡ μεγάλη προσφορὰ τοῦ ἔγκειται πιθανῶς στὴ συλλογὴ ἁγραφου (ἱστορικοῦ) ὑλικοῦ σχετικοῦ μὲ τὴ νέα Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Αὐτὸ τὸ ἀκατέργαστο ὑλικὸ τὸ ἐπεξεργάστηκε μὲ

θαυμαστή δεξιότητα μέσα σ' ένα πλαίσιο γεγονότων οικοδομημένο από τους προδρόμους του. Τα αξιώματά του για την κριτική Ιστορικού υλικού μπορούν να συνοψισθούν σε τρία:

1. Υποψία για τα υπερανθρώπινα και θαυματουργά περιστατικά, που έρχονται σε αντίθεση με την καθημερινή εμπειρία. Αλλά αυτό στην εφαρμογή που κάνει ο ίδιος αφήνει πλατὺ χῶρο για οίωνους και δὲν καλύπτει τὰ μαντεῖα καὶ τὰ ὄνειρα.

2. Όταν αντιμετώπιζης συγκρουόμενος μαρτυρίες ἢ διαφορετικές ἐκδοχές για τὸ ἴδιο περιστατικό, μείνε ἀμερόληπτος. *Audi alteram partem* (ἀκουε καὶ τὴν ἄλλη πλευρά). Αλλά αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ βιάζεται νὰ υἱοθετήσῃ τὴν Ἀθηναϊκὴ παράδοση.

3. Αὐτοψία καὶ προφορικὴ πληροφορία ἀπὸ πρῶτο στόμα εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ ἀναδιηγήσεις γραπτές ἢ προφορικές.⁴² Αὐτὸ τείνει νὰ πάρῃ τὴν ἀπλοϊκὴ μορφή: «Γνωρίζω, γιατί ἤμουν ἐκεῖ ὁ ἴδιος,» καὶ αὐτὸ ἔβαζε τὸ συγγραφέα στὸ ἔλεος τῶν ραβδούχων καὶ τῶν ὁδηγῶν (ξεναγῶν) στοὺς Αἰγυπτιακοὺς ναοὺς.

Μπορῶ νὰ παραστήσω μὲ δύο παραδείγματα πῶς μερικές φορές ὁ Ἡρόδοτος ἦταν ἄτυχος στὶς πληροφορίες πού μάζευε ἐπὶ τόπου. Όταν ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτο, εἶδε πάνω στὴ μεγάλη Πυραμίδα ἐπιγραφές πού ἐξαφανίστηκαν τὸ Μεσαίωνα. Ἴσως ἦταν θρησκευτικῆς σημασίας, εἰδικές γιὰ ἓνα βασιλικὸ τάφο. Αλλά ὁ Ἡρόδοτος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἀπαριθμοῦσαν χρηματικὰ ποσὰ πού εἶχαν δαπανηθῇ γιὰ κεραμίδια καὶ πράσα ἀπὸ τοὺς ἐργάτες πού ἔχτισαν τὴν Πυραμίδα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξήγηση μὲ τὴν ὁποία ὁ ξεναγὸς ἱκανοποίησε τὴν περιέργεια τοῦ Ἑλλήνα ταξιδιώτη.⁴³ Τὸ ἄλλο παράδειγμα πού θὰ παραθέσω ἀνήκει στὴ Βαβυλωνιακὴ Ἱστορία. Ὁ Ἡρόδοτος εἶδε στὴ Βαβυλώνα τὰ μεγάλα οἰκοδομήματα ἐνὸς Βασιλιᾶ πού τ' ὄνομά του εἶναι πιθανῶς γνωστότατο καὶ σ' ὅσους ἀπὸ μᾶς δὲν ἔχουν μελετήσῃ Βαβυλωνιακὰ χρονικά — δηλ. τοῦ βασιλιᾶ Ναβουχοδονόσορα. Εἶναι σωστὰ πληροφορημένος γιὰ τὸ χρόνο πού κτίσθηκαν — πέντε γενιές μετὰ τὴ βασιλεία τῆς Βασίλισσας *Sammuramat* πού τὴν ὀνομάζει Σεμίραμη. Αὐτὴ ἡ αὐτοψία δὲν τὸν γλύτωσε ἀπὸ τὸ νὰ πέσῃ σὲ κωμικὸ λάθος σχετικά μὲ τοῦ ἡγεμόνα πού τὰ ἔκτισε. Ὁ Ναβουχοδονόσορας εἶχε μᾶλλον κακὴ τύχη. Στὸ βιβλίον τοῦ Daniel ἔχει μεταμορφωθῇ σὲ θηρίον τοῦ κάμπου· στὸν Ἡρόδοτο ἀναγκάζεται νὰ μεταμφιεσθῇ σὲ γυναῖκα. Πρέπει νὰ τὸν ἀνακαλύψωμε κάτω ἀπὸ τὴ μάσκα τῆς βασίλισσας μὲ τὸ ὄνομα Νίτωκris.⁴⁴

Πρέπει νὰ δώσουμε πίστη ἀπόλυτη στὸ Ἡρόδοτο ὅτι ἔχει ἀναγνωρίσει τὶς ἀρχές κριτικῆς τίς ὁποῖες ἀνέφερα, μολονότι, ἡ ἐφαρμογὴ πού ὁ ἴδιος κάνει εἶναι σποραδικὴ καὶ ὄχι ἱκανοποιητικὴ. Αὐτὰ εἶναι ἀξιώματα μὲ παντοτινὸ κύρος· κατὰλληλα τροποποιημένα βρίσκονται στὴ βάση νεώτερων προόδων πού λέγονται ἱστορικὴ μεθοδολογία. Αλλά ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τοῦ διακήρυξη τῶν ἀξιωμάτων αὐτῶν τοῦ κοινοῦ νοῦ, ὁ ἴδιος ἔδειξε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τόση ἑλλειψὴ κοινοῦ νοῦ, ὥστε μέρη τοῦ ἔργου του θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν πῶς γράφηκαν ἀπὸ ἀνώριμο παιδί. Ἀνέλαβε νὰ γράψῃ τὴν ἱστορία ἐνὸς μεγάλου πολέμου, ἀλλὰ δὲν κατεῖχε τίς πιὸ στοιχειώδεις γνώσεις γιὰ τὶς συνθήκες

διεξαγωγῆς του. Ἡ φανταστική πληροφορία του γιὰ τοὺς ἀπίθανους ἀριθμοὺς τοῦ στρατοῦ τοῦ Ξέρξη προδίδει τέτοια ἀναρμοδιότητα ποὺ εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτη καὶ εἶναι μόνη τῆς ἀρκετῆ, γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τοῦ Ἡρόδοτο ἐπικὸ ποιητὴ μᾶλλον παρὰ ἱστορικό. Δὲν ἔχει σημασία ἂν ἐπεξεργάστηκε τοὺς ἀριθμοὺς ὁ ἴδιος ἢ τοὺς δέχτηκε ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ἄλλου· σὰ στοιχεῖο αὐθεντικὸ· αὕτῃ εἶναι μία περίπτωση ὅπου τὸ νὰ δεχθῆς κάτι εἶναι τόσο ἀποκρουστικὸ ὅσο καὶ νὰ τὸ πλάσῃς. Ἀποκρουστικὸ γιὰ ἕναν ἱστορικό· κι ἂν κρίνουμε τὸν Ἡρόδοτο μὲ τὸ κατώτερο πρότυπο σὰν ἱστορικό τοῦ πολέμου, ἡ περίπτωση αὕτῃ μειώνει τὴν ἀπαίτησή του νὰ θεωρηθῇ ἀρμόδιος. Σὰν ἕνας ἐπικὸς ἀφηγητὴς ὅμως διαφεύγει θριαμβικά. Ὁ κατάλογός του γιὰ τὸ Περσικὸ πλῆθος εἶναι κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν κατάλογο τῶν πλοίων στὴν Ἰλιάδα:

Μῦθον δ' ὥς ὅτ' αἰοῖδός ἐπισταμένως κατέλεξας.

Ἡ ἀναρμοδιότητά του στὰ στρατιωτικὰ πράγματα φαίνεται καὶ μὲ ἄλλον τρόπο, στὴν ἀφηγησή του γιὰ τὴν ἐκστρατεία μέχρι τῆς Θερμοπύλης καὶ τὸ Ἀρτεμίσιο. Τὸ κλειδὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν βρισκόταν — καὶ δὲ χρειαζόταν τεχνικὴ ἄσκηση ἢ ἐμπειρία γιὰ νὰ τὸ διακρίνῃ — στὴ στενὴ σχέση καὶ συνεργασία τοῦ Περσικοῦ στρατοῦ ξηρᾶς καὶ Περσικοῦ στόλου γεγονός· ποὺ καθόριζε καὶ τὰ Ἑλληνικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἄμυνα. Ὁ Ἡρόδοτος, ἐνῶ μνημονεύει μερικὰ πράγματα ποὺ τὸ ὑπονοοῦν καὶ μᾶς καθιστοῦν ἱκανοὺς πολὺ ἢ λίγο νὰ διεισδύσωμε στὴ στρατηγικὴ τῶν ἀντιπάλων δὲν κατορθώνει καθόλου νὰ ἀντληφθῇ τὴ στρατηγικὴ κατάσταση καὶ χειρίζεται τὶς ἐπιχειρήσεις στὴ θάλασσα καὶ τὴν ξηρὰ σὰ νὰ ἦταν ἀνεξάρτητες.

Στὴν ἀφήγησή τοῦ Περσικοῦ Πολέμου ὁ Ἡρόδοτος δὲν παραμελεῖ τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα καὶ εἶναι τόσο ἱκανοποιητικὰ αὐτά, ὅσο θὰ μπορούσαμε νὰ περιμένωμε. Ἀλλὰ θὰ μπορούσε θαυμάσια νὰ τεθῇ ἐρώτημα ἂν ἡ πίστις γι' αὐτὰ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθῇ σ' ἕναν ἄλλο προγενέστερο συγγραφέα — τὸ Διονύσιο ἢ τὸ Χάρωνα — τὸν ὁποῖον ὁ Ἡρόδοτος εἶχε τὴν καλὴ ἔμπνευση νὰ ἀκολουθήσῃ. Εἶναι σημαντικό ὅτι δὲν ἔχει καμιὰ τυπικὴ χρονολογία, ποὺ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσῃ εὐκόλα, μέχρι ποὺ μνημονεύει, σχεδὸν τυχαία ὅτι ἡ Περσικὴ εἰσβολὴ στὴν Ἀττικὴ συνέβη, ὅταν ἄρχοντας ἦταν ὁ Καλλιάρχης.⁴⁵

Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ χρονολογία ἀντιμετωπίζεται ἀρκετὰ καλὰ στὰ τρία τελευταῖα βιβλία, ὅλο τὸ ἔργο δείχνει ὅτι, ἐνῶ ὁ συγγραφέας ἀντέγραψε τὶς χρονολογίες ποὺ τοῦ προμηθέυσαν οἱ πηγές του, ποτὲ τοῦ δὲν προσπάθησε νὰ καταπιαστῇ μὲ τὶς χρονολογικὲς δυσκολίες τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, μολονότι τόσα πολλὰ ἀπ' τὰ ἐπεισόδια ποὺ διηγεῖται γεννοῦσαν τὸ πρόβλημα τοῦ χρονικοῦ παραλληλισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως μὲ τὰ ἀνατολικά γραπτὰ μνημεῖα. Δὲν ἔχομε κανένα λόγο νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἀπέφυγε τὸ πρόβλημα, ἐπειδὴ τὸ θεωροῦσε ἄλυτο· ἡ ἀδιαφορία του γι' αὐτὸ εἶναι ἄλλη μία διακήρυξη τοῦ ἐπικοῦ, μισο - ἱστορικοῦ πνεύματός του.

Ἡ πρώτη φάση τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστοριογραφίας φθάνει σὲ τὸ ἀποκορύφωμά της καὶ τὴν δόξα της μὲ τὸν Ἡρόδο

οτο. Αὐτὸς ἀντανεκλᾷ τὰ γνωρίσματα της — τὸ ζῆλο της γιὰ γεωγραφικὴ καὶ ἐθνογραφικὴ ἔρευνα (ἀπαραίτητο ἔργο ὑποδομῆς γιὰ τὴν Ἱστορίαν) καὶ τὸ κυριαρχικὸ διαφέρον της γιὰ τὴν Ἀνατολή. Αὐτὸς υἱοθετεῖ ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο μιὰ κριτικὴ διάθεση γιὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους, βοηθημένη ἀπὸ μιὰ στοιχειώδη συγκριτικὴ μυθολογία. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μεταμορφώνονται μὲ τὴ μαγεία τῆς ἐπικῆς του τέχνης καὶ τὸν τόνο μιᾶς ἀνώτερης ἱστορικῆς ιδέας. Αὐτὸς ἦταν ὁ Ὅμηρος τοῦ Περσικοῦ Πολέμου καὶ αὐτὸς ὁ Πόλεμος ἀρχικὰ τὸν ἐνέπνευσε. Τὸ ἔργο του παρουσιάζει μιὰν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. καὶ εἶναι ταυτόχρονα μιὰ παγκόσμια Ἱστορία, καθόσον συγκεντρώνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ γνωστοῦ κόσμου σὲ μιὰν ἀφήγησιν, ἡ ὁποία στρέφεται γύρω ἀπὸ ἓνα μοναδικὸ θέμα. Εἶναι εὐτύχημα γιὰ τὴ φιλολογία ὅτι αὐτὸς δὲν ἦταν πάρα πολὺ κριτικὸ πνεῦμα. Ἄν ἡ κριτικὴ του ἦταν πιὸ διεισδυτικὴ καὶ λιγότερο ἀπλοϊκὴ, δὲ θὰ ἦταν ἓνας δεύτερος Ὅμηρος. Ἀνῆκε ἐξ ὁλοκλήρου ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν πνευματικὴν στάσιν στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Σοφιστικὸ Διαφωτισμό, τὸν ὁποῖον ἔζησε νὰ δῇ, ἀλλὰ ὄχι νὰ τὸν καταλάβῃ. Πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατόν του Ἡρόδοτος, ὁ πρῶτος ἀληθινὰ κριτικὸς ἱστορικὸς τοῦ κόσμου εἶχε ἀρχίσει νὰ συνθέτῃ (τὸ δικό του ἔργο). Τὴν προσοχή μας θὰ διεκδικήσῃ προσεχῶς ὁ Θουκυδίδης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὑπάρχουν σημεῖα στὸ ἔργο του ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν γραφῇ πρὶν ἀπὸ τὸ 431 - 430 π.Χ. : VII, 233 (πβ. Θουκυδίδης II, 2) καὶ IX, 73 (πβ. Θουκυδίδης II, 23) ὑποδηλώνουν τὸ 431 π.Χ., VII, 137 (πβ. Θουκυδίδης II, 67) ὑποδηλώνει τὸ 430 π.Χ. (πβ. ἐπίσης III, 160 καὶ V, 77). Ἡ μνεία τοῦ Ἀρταξέρξη στὸ VI, 98 δὲ σημαίνει πῶς γράφηκαν αὐτὲς οἱ λέξεις μετὰ τὸ θάνατόν του (τοῦ Ἀρταξέρξη, 425 π.Χ.), βλ. καὶ τὴ σημ. τοῦ Macan.

2. Σύγκρινε τίς ἐπίμονες παρατηρήσεις τοῦ Wachsmuth, *Reinisches Museum*, I, 215-8 (1901).

3. Αὐτ[ο] ἔχει ἀποδειχθῇ πειστικὰ ἀπὸ τοῦ Macan.

4. Στοῦ τελευταῖο τομέα ἡ ἐνότητα εἶναι πιὸ στενὴ. Πραγματικὰ ἡ διαίρεσις τῶν βιβλίων VII καὶ VIII εἶναι ἀνθαίρετη.

5. Ἡ πληρέστερη ἐκτίμησις τῶν μαρτυριῶν βρίσκεται στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Macan's Ed. of Herodotus, παραγρ. 7 καὶ 8.

6. Μερικὲς προσθήκες ἔγιναν ἐκ τῶν ὑστέρων: π.χ. στὸ VII, 93 καὶ 108 ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὲ χωρία τῶν βιβλίων, ποὺ εἶναι προηγούμενα στὴ σειρὰ, ἀλλὰ μεταγενέστερα στὴ σύνθεσιν. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ἔργο σὰ σύνολο δὲ δέχτηκε ποτὲ μιὰν τελικὴ ἀναθεώρησιν καὶ θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἀπόδειξις τοῦ πράγματος ἡ ἀνεκπλήρωτη ὑπόσχεσις τοῦ VII, 213· εἶναι ἀνεπαρκὴς ἀλλὰ πραγματικὸς λόγος γιὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ 9ο βιβλίον δὲν εἶναι συμπληρωμένο. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά δὲ φαίνεται ἀπαράδεκτο ὅτι ὁ Ἡρόδοτος σκόπευε νὰ περιλάβῃ στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του μιὰ σύνοψιν τῆς Βαβυλωνιακῆς Ἱστορίας (Ἀσσύριοι Λόγοι)· αὐτὸ μοῦ φαίνεται πιὸ πιθανὸ παρὰ ὅτι στὸ I, 106 καὶ 184 ἀναφέρεται σὲ ἄλλο ἔργο.

7. Ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ρητὰ ὅτι «προσθῆκαι» εἶναι ἓνα γνώρισμα τοῦ ἔργου του (IV, 30).

8. Γράμμα στοῦ Πομπήϊου, 3 Ὁ Λογγίνος ὀνομάζει τὸν Ἡρόδοτον Ὁμηρικώτατον» (De Subi. 13, 4).

9. V, 92. Σύγκρινε τὸ ἄρθρον τοῦ Stahl ποὺ μνημονεύεται στὴ βιβλιογραφία.

10. Άποσπ. 353 (Λογγίνος De subi. 27 (Πβ. Mahaffy, Prose Writers, 1, σέλ. 33. Η φράση που σώζεται στοῦ Μαρκελλίνου (Vita Thuc., 38) δὲν ἔχει κανένα βάρος.
11. Ὁ Θουκυδίδης, 1, 23 (λογογράφου), δὲν εἶναι συμπερασματικός· στοῦ νοῦ του εἶχε κατὰ πρῶτο λόγο, ἴσως καὶ μόνο, τὸν Ἡρόδοτο.
12. Διάσημος Ἀγγλος ἱστορικός (1737 - 1794). (Σ. τ. Μ.)
13. Ὅμοια καὶ ὁ Πάνας, γιὸς τῆς Πηνελόπης, ὁ Διόνυσος, γιὸς τῆς Σεμέλης, πρέπει νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς ὁμώνυμους θεοὺς.
14. Βλ. VIII, 77.
15. II, 143.
16. Ὅταν ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει τί λένε οἱ Ἕλληνες, ἔχει κάποτε νομισθῇ ὅτι ἐννοεῖ τοῦ Ἑκαταῖο (ἢ κάποιον ἄλλο Ἴωνα συγγραφέα). Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὀφείλε νὰ λήθῃ οἱ Ἴωνες. Στ' ἀλήθεια παραθέτει κριτικὰς τοῦ Ἑκαταίου γιὰ τοὺς Ἕλληνες, δηλ. γιὰ τὴν τρέχουσα μυθολογία τῆς ἐπικῆς παραδόσεως.
17. αἰτία πολέμου. (Σ. τ. Μ.)
18. Ὁ Πλούταρχος (Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας, 2), αὐτὸ τὸ παίρνει ἐντελῶς σοβαρά.
19. Πυθιονικοί, II, 87-8.
20. Ὁ φανερός ὑπαινιγμὸς τοῦ Ὀτανη —στὴν υπεράσπισι τῆς δημοκρατίας — γιὰ τὸ Ἀθηναϊκὸ πολίτευμα μὲ τὸ σύστημα τῶν κλήρων δὲ χρειάζεται καμμὶαν ἀποδείξι πὺς ἔχει προέλευσι Ἀθηναϊκή. Μπορεῖ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ προνομιακὴ θέσι, πὺς κατεῖχε ὁ Ὀτάνης καὶ οἱ ἀπόγονοί του στοῦ Περσικοῦ κράτος, υπέβαλε τὴν ἰδέα τῆς μεταφορᾶς αὐτῆς τῆς ἀποκλειστικῆς Ἑλληνικῆς συζητήσεως στὰ Σοῦσα. Ὁ Ὀτάνης λέγεται, δὲν ὀφείλε ὑποταγῇ στοὺς βασιλεῖς, γιατί, ἐνῶ ἦταν ὁ κύριος ὀργανωτὴς τῆς συνωμοσίας, εἶχε παραιτηθῇ ἀπὸ κάθε ἀξίωσι γιὰ τὸ θρόνον πὺς εἶχε ἐξασφαλίσει ὁ Δαρεῖος. Ἐτσι δὲν ἦταν οὔτε ἀφεντικό, οὔτε δοῦλος, μιὰ περιεργὴ θέσι, ἡ ὁποία στὴν Ἑλλάδα εἶχε κάτι ἀνάλογο: μέλος μιᾶς δημοκρατίας. Ἀπὸ δῶ καὶ ὁ ὑπαινιγμὸς ὅτι πίστευε στὴ δημοκρατία. Καί, ὅταν δὲν ἔπεισε τοὺς συνωμότες του, πέτυχε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του προσωπικὰ καὶ τὴν οἰκογένειά του ἐλευθερία, πὺς χαρίζει μόνο ἡ δημοκρατία.
21. Ἐκφράζω ἐδῶ διαφωνία πρὸς τὴν ἀποψὴ μερικῶν κριτικῶν πὺς τὰ ἀποσπάσματα πὺς ἀριθμήσαμε δείχνουν σοφιστικὴ ἐπίδρασι.
22. Μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅμως ὅτι τὸ θέμα μένει ἀνοιχτό· ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀνώνυμο Διάλογο πὺς ἀνακάλυψαν οἱ Grenfell καὶ Hunt (Oxyr. Papyri, IV, 664) παρουσιάζει τὸ Σόλωνα στὴν Ἰωνία, ὅταν ὁ Πεισίστρατος ἐγίνε τύραννος στὴν Ἀθήνα (560 π.Χ.)· ἂν εἶναι ἔτσι, ἡ συνάντησι μὲ τοῦ Κροῖσο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι χρονολογικὰ δυνατή.
23. S. Reinach, «Xerxes et l'Hellespont» στὴ Revue archeologique, σειρὰ 4, τ. 6, σ. 1 κ.έ. (1905). Ὁ συμβολικός γάμος τοῦ Δόγη τῆς Βενετίας μὲ τὴν Ἀδριατικὴ εἶναι ἡ ἴδια ἱστορία καὶ ὁ Reinach βρίσκει ὅτι τὸ ἴδιο μοτίβο κρύβεται στὴν παράδοσι γιὰ τὸν Ξέρξη καὶ τὸν Ἑλλησποντο (Ἡρόδοτος, VII, 35), στὴν ἱεροτελεστία τῶν Φωκέων (Ἡρόδοτος, I, 165) καὶ τῶν Ἰώνων (Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων Πολιτεία, 23). [Γλαφυρὴ περιγραφὴ τοῦ γάμου τοῦ Δόγη μὲ τὴν Ἀδριατικὴ θὰ βρῇ ὁ ἀναγνώστης στοῦ Κ. Οὐράνη, Ἰταλία],
24. V, 86.
25. VIII, 8.
26. VIII, 36 - 39.
27. Δὲν προσθέτω καὶ τὴν πτώσι τῶν βράχων, γιατί αὐτὸ μπορεῖ νὰ προκλήθηκε μηχανικά. Ἐδειξαν στοὺν Ἡρόδοτο τοὺς ὀγκολίθους, στοῦ ναοῦ τῆς Προναίας Ἀθηνᾶς (κέφ. 39)· αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ εἶδος μαρτυρίας μπορούσε νὰ τοῦ κἀνῃ ἐντύπωσι.
28. VII, 152
29. IV, 96.
30. IV, 142.
31. ἀπὸ τὸν E. Meyer.
32. VII, 161 καὶ IX, 27.
33. VII, 162.

34. I, 121.

35. V, 71 βασίζεται στην Αλκμαιωνική παράδοση. Υποτέθηκε ότι αυτή ή συμπάθεια του Ήροδοτου μπορεί να εξήγησε την περιεργή μεταχείρισή του προς το Θερμοπύλο. Σ' αυτόν τον πολιτικό κυρίως όφειλε η Αθήνα τον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε στον πόλεμο, και αν και αναγνωρίζονταν οι καλές συμβουλές του, ο Ήροδ. Τον αναφέρει με έχθρικό πνεύμα συκοφαντίας και του παριστάνει περισσότερο σαν ένα μηχανορράφο παρά πολιτικό. Ο Ήροδ. βλέπει σαν να ήταν η μνήμη του Θερμοπ. σκεπασμένη από κάποιο σύννεφο και αυτή η μεροληπτική συσκοτίση αντανακλάται στον Ήροδοτο. Έπειτα ο Θουκυδίδης έκανε μια προσπάθεια να του αποδώσει δικαιοσύνη.

36. VII, 139.

37. «μακρῶ πρώτοι» V, 78.

38. Πλούταρχος, Περί της Ήροδοτου κακοηθείας, 26. Δεν υπάρχει τίποτε το απίστευτο στην πληροφορία ότι απήγγειλε στην Αθήνα μέρος του έργου του περίπου το 445 π.Χ. Το έργο του ήταν τότε μόνο τα τρία τελευταία βιβλία (Περσική Εισβολή, Έλληνικός Θρίαμβος).

39. Έτσι και οι Lehman - Haupt. Μικρή μαρτυρία υπάρχει για μία τέτοια πηγή για την ιστορία των χρόνων 500 - 490 π.Χ. (: βιβλία V, I). Χρονολογίες ρητές απουσιάζουν, αλλά μερικές ήμερομηνίες που υπάρχουν υποκρύπτουν μιαν Περσική Ιστορία σαν πηγή τους (ό Χάρωνας ή ο Διονύσιος). Κύτταξε VI, 18, 42 αρχή, 43 αρχή 46 αρχή.

40. Πέρσες, 827. Στον Αγαμέμνονα 749 ο Αισχύλος απορρίπτει τη λαϊκή αντίληψη ότι ο πλούτος, ανώμαλα μεγαλωμένος, αναγκαία οδηγεί σε συμφορά αναπόφευκτη.

41. Μια πλήρης βιβλιοθήκη από έλληνικά πεζά έργα για την ιστορία θα ήταν πολύ μικρή το 450 π.Χ. και πολύ λίγο μεγαλύτερη το 430 π.Χ. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι ο Ήροδοτος δεν είχε κάμει γνωριμία με την ιστορική φιλολογία που είχε δημοσιευθεί ή ότι μπορούσε να του έχουν διαφύγει την προσοχή τα έργα του Διονυσίου και του Χάρωνα. Εκτός από το Έκτατο ο μόνος συγγραφέας στον όποιον αναφέρεται είναι ο Σκύλακας (IV, 44), αλλά τον μνημονεύει σαν εξερευνητή, όχι σαν συγγραφέα, ενώ προφανώς η σύντομη περιγραφή της εξερευνήσεως είναι παρμένη από τις πληροφορίες του Σκύλακα. Μπορούσε να μην έχει γνωρίσει το βιβλίο εκείνου του συγγραφέα από την Καρία για τον Ήρακλειδή από τα Μύλασα. Είναι αξιοσημείωτο ότι αγνοεί το ρόλο του Ήρακλειδή στο Αρτεμίσιο (δες απόσπ. του Σωσύλου, που αναφέραμε στη σελ. 27.) Ο Ήρακλειδης μνημονεύεται (V, 121). Τα γεωγραφικά έργα των Ίωνων αναφέρονται στο IV, 36.

42. Πβ. π.χ. II, 99. Μικρή αμφιβολία έχω για το ότι ο Ήροδοτος επισκέφθηκε το πεδίο της μάχης των Πλαταιών. Οι δυσκολίες μας ν' αναπαραστήσουμε από την περιγραφή του τη μάχη δεν είναι αντίρρηση. Μπορούμε να θυμηθούμε ότι η περιγραφή της μάχης κοντά στην Τρασιμένη από το Πολύβιο, που είχε επισκεφθεί το χώρο και ήταν και ειδικός της στρατιωτικής επιστήμης, προσφέρεται για διαφορετικές έρμηνειες. Τα γνωρίσματα του Στενού των Θερμοπυλών, όπως περιγράφονται από το Ήροδοτο, μπορούν ν' αναγνωρισθούν από οίονδήποτε ταξιδιώτη σήμερα, αλλά ο ίδιος δεν μπορεί να πέρασε από κεί, γιατί δίνει προσανατολισμό από Β σε Ν αντί από Α σε Δ.

43. Βλ. Wiedemann, ad Her., II, 125.

44. Έχει αποδειχθεί αυτό από το Lehman - Haupt στο έργο του για την Semiramis (Βλέπε βιβλιογραφία). Όμοια και ο Ήροδοτος είναι άτυχος σχετικά με το Μίθρα. Τον κάνει θεά (I, 131).

45. Τα χρόνια 490-81 τα προσδιορίζει παίρνοντας σημείο αναφοράς τη χρονιά της μάχης του Μαραθώνα, αλλά δε μνημονεύει τον Επώνυμο Άρχοντα της χρονιάς εκείνης. Αλλά κι αν το έκανε, πάλι ο αναγνώστης θα χρειαζόταν κατάλογο των αρχόντων της Αθήνας, για να παρακολουθήσει τις χρονολογίες κατανοητά. Ο Ήροδοτος δε βοηθάει τους αναγνώστες, υπολογίζοντας από ένα χρονικό σημείο που εκείνοι δεν ήταν σε θέση να καταλάβουν. Ο Θουκυδίδης είδε πως χωρίς ένα τέτοιο σημείο (άφετηρίας και αναφοράς) οι χρονολογίες ήταν έντελως στο κενό και χρονολογούσε αναδρομικά από το πρώτο χρόνο του Πελοποννησιακού Πολέμου.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

1. Ἡ ζωὴ του καὶ ἡ γένεση τοῦ ἔργου του

Ὁ Θουκυδίδης ἀπὸ καταγωγὴ ἀνῆκε σὲ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῆς Θράκης, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Μιλτιάδης, ὁ ἥρωας τοῦ Μαραθῶνα, εἶχε συγγενέψει μὲ τὸ γάμο του. Ἦταν λοιπὸν ἐξάδελφος τοῦ πολιτικοῦ Κίμωνα καὶ κληρονόμησε ἓνα πλούσιο κτῆμα μὲ χρυσωρυχεῖα στὴ Θράκη. Κι ἔτσι, ἐνῶ ἦταν Ἀθηναῖος πολίτης καὶ συγγένευε μὲ φημισμένη οἰκογένεια τῆς Ἀθήνας, εἶχε ἀνεξάρτητη γῆ σὲ μία ξένη χώρα. Τὸ πνεῦμα του εἶχε καλλιεργηθῇ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἐκείνης τῆς διανοητικῆς Ἐπαναστάσεως πού τὴ συνδέομε μὲ τὸ περιληπτικὸ ὄνομα τῶν Σοφιστῶν, δηλ. τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος γοήτευσε τὸ μορφωμένο κόσμον στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀκτινοβολία τῆς Λογικῆς. Χωρὶς νὰ ἀποδεχθῇ τὰ θετικὰ διδάγματα ὁποιουδήποτε εἰδικοῦ δασκάλου, ἔμαθε τὸ πιὸ σπουδαῖο μάθημα τῶν στοχαστῶν ἐκείνων: νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὰ γεγονότα, ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὶς αὐθεντίες καὶ τὴν παράδοση. Αἰσθανόταν ἄνετα μὲ τὸν «καινούριον» τρόπο σκέψεως, πού ἀνέλυε τὰ πολιτικὰ καὶ τὴν ἠθικὴ κι ἐφάρμοζε τὴν λογικὴ σὲ κάθε τι στὸν κόσμον. Μποροῦμε νὰ παραστήσωμε πόσο ἔντονη καὶ ριζοσπαστικὴ ἦταν ἡ σοφιστικὴ κίνησις κατὰ τὴν τρίτη 25ετία τοῦ πέμπτου αἰῶνα, δείχνοντας τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοῦ Ἡρόδοτο καὶ στοῦ Θουκυδίδη. Ἄν ἔπαιρνες τὰ δύο βιβλία, χωρὶς νὰ ξέρῃς τὶς χρονολογίες τῆς συγγραφῆς τους, θὰ μπορούσες νὰ νομίσεις πὼς ἀνάμεσά τους μεσολαβεῖ ἐξέλιξις ἑκατόχρονη. Καὶ ἔπειτα πρόσεξε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ Σοφοκλῆ καὶ στοῦ Εὐριπίδη.

Ὁ Θουκυδίδης πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον εἰκοπεντάχρονος (μερικοὶ νομίζουν πὼς ἦταν σαραντάρης) ὅταν ξέσπασε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος τὸ 431 π.Χ. Ἀπ' τὴν ἀρχὴ κιόλας πῆρε τὴν ἀπόφασις νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν του καὶ στὰ πρῶτα τουλάχιστον γρόνια τοῦ πολέμου ἡ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας ἦταν σύγχρονη μὲ τὰ γεγονότα. Τὸ 424 εἶχε ἐκλεγῇ γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ καὶ τοῦ ἀνατέθηκε διοίκησις στὴ Θράκη· ἡ ἀπώλεια ὅμως τῆς Ἀμφιπόλεως ὁδήγησε στὴν καταδίκη καὶ στὴν ἐξορία του. Γιὰ εἴκοσι χρόνια δὲν εἶδε τὴν Ἀθήναν καί, ἐνῶ πιθανῶς ζοῦσε τὸν περισσότερον καιρὸ στὸ κτῆμα του στὴ Θράκη, ταξίδευε κιόλας, γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ ὑλικὸ γιὰ τὸ ἔργο του. Φαίνεται βέβαιον πὼς ἐπισκέφθηκε τὴ Σικελίαν, γιατί ἡ ἀφήγησίς του γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ ἐκστρατεία δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχῃ γραφῇ ἀπὸ κάποιον πού δὲν εἶχε δεῖ τὶς Συρακοῦσες μὲ τὰ μάτια του.¹ Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τοῦ ἐπιτράπηκε νὰ γυρίσῃ στὴν Ἀθήναν τὸ 404 π.Χ. (μὲ ψήφισμα τοῦ Οἰνοβίου). Δὲν πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸ 399 π.Χ.· ἴσως δὲ ζοῦσε πιά τὸ 396 π.Χ. καὶ ἄφησε τὸ ἔργο τοῦ ἀτελείωτον.²

Εἶναι φανερὸν πόσον τὰ βιογραφικὰ αὐτὰ στοιχεῖα — καὶ αὐτὰ εἶναι σχεδὸν ὅλα ὅσα γνωρίζομε γιὰ τὸν ἄνθρωπον — ἐπιδροῦν στὸ ἔργο του. Οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις του στὴν Ἀθήναν ἴσως τοῦ παρείχαν ἐξαιρετικὴ διευκόλυνσις γιὰ τὴ συγκέντρωσις αὐθεντικῶν πληροφοριῶν, ἐνῶ ἡ στρατιωτικὴ του ἄσκησις καὶ ἐμπειρία ἀποτελοῦσαν γι' αὐτὸν πολὺτιμες ιδιότητες, γιὰ νὰ γίνῃ ἱστορικὸς ἐνὸς

πολέμου. Ἡ δεύτερη πατρίδα του στὴ Θράκη τοῦ ἔδινε ἐνδιαφέρον ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν βοηθοῦσε νὰ κρίνῃ τὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος ἀπὸ κάποιαν ἀπόσταση, πού θὰ ἦταν λιγότερο εὐκόλη γιὰ ἕναν ἄλλο καθαρόαιμο πολίτη πού δὲν θὰ εἶχε καμιὰ στέγη ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀττική. Ἡ ἐξορία του ἐνέργησε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ τοῦ πρόσφερε εὐκαιρίες γιὰ ἐπαφές μὲ τοὺς ἀνταγωνιστὲς τῆς πατρίδας του. Τὸ πνευματικὸ κίνημα πού εἰσέβαλε στὴν Ἀττική, ὅταν ἐκεῖνος ἦταν νέος, ἦταν ἕνας συντελεστής γιὰ τὴν πνευματικὴ του ἀνάπτυξη· ἂν ἀνῆκε σὲ μιὰ γενιὰ παλιότερη, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Θουκυδίδης.

Ἀλλά, ἂν ὅλες αὐτὲς οἱ περιστάσεις βοήθησαν καὶ ἀποφασιστικὰ ὑπηρετήσαν τὰ ἐπιτεύγματα ἑνὸς πνεύματος βαθιὰ δημιουργικοῦ, πού πάντα στοχαζόταν, θὰ πρέπη νὰ ζητήσωμε καὶ τὸ κίνητρο πού ἀφύπνισε τὴν ἱστορικὴ ἱκανότητα τοῦ Θουκυδίδη, τὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος. Ἄν τὸ θαῦμα τῆς ἀπωθήσεως τῶν Περσῶν ἐπιδρομῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἦταν πού ἐνέπνευσε τὸ ἐπικὸ πνεῦμα τοῦ Ἡροδότου, ἡ Ἀθηναϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἕνα καινούριο φαινόμενο στὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία, μιὰ αὐτοκρατορία πού κυβερνιόταν ἀπὸ μία δημοκρατία, ἕνα καινούριο πρᾶγμα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, αὐτὸ ἦταν πού αἰχμαλώτισε τὸ διαφέρον τοῦ Θουκυδίδη, διαφέρον ψυχρὸ ἀλλὰ ἔντονο. Δὲ σήκωσε τὴν πένα του, γιὰ νὰ τὸ ὑμνήσῃ· σκοπὸς του ἦταν νὰ τὸ κατανοήσῃ — νὰ παρατηρήσῃ κριτικὰ πῶς συμπεριφερόταν ἐκεῖνο τὸ κράτος στὴ σύγκρουση πού ἐπρόκειτο νὰ βάλῃ σὲ δοκιμασίαν τὴν ἀντοχή του. Δὲν ἔχει ἀρκετὰ κατανοηθῇ, νομίζω, ὅτι ἕνα πηγαῖο, αὐθόρμητο πέταγμα μεγαλοφυΐας ἦταν πού γέννησε τὴν ἰδέαν τῆς συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τοῦ πολέμου ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐκρήξεώς του. Ἐγκαινιαζόταν ἔτσι σύγχρονη ἱστορία μὲ τὴν πιὸ κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὄρου. Ὁ Θουκυδίδης παρακολουθοῦσε τὰ γεγονότα μὲ σκοπὸ νὰ τὰ ἐξιστορήσῃ· συγκέντρωνε τὸ ὑλικό, ὅταν ἦταν ζεστό ἀπὸ τὴ δράση. Ἐπιπλέον σχεδίασε μιὰν ἱστορία, πού ὀφείλε νὰ εἶναι ἀποκλειστικὰ ἱστορία τοῦ πολέμου καὶ τῶν σχέσεων τῶν ἐμπόλεμων πολιτειῶν, πού ὀφείλε νὰ περιορισθῇ στὸ θέμα τῆς χωρὶς παρεκκλίσεις πρὸς τὴν γεωγραφία, τὴν ἀνθρωπολογία ἢ ἄλλα πρᾶγματα. Ἐτσι ὁ Θουκυδίδης ἔγινε θεμελιωτὴς τῆς «Π ο λ ι τ ι κ ῆ ς Ἱ σ τ ο ρ ί α ς» μὲ τὴν εἰδικὴ σημασία πού εἴμαστε συνηθισμένοι νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο.

Ἐχουν ὑποστηριχθῇ πολὺ διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν πορεία, μὲ τὴν ὁποία οἰκοδομήθηκε τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη καὶ γιὰ τὶς φάσεις ἀπ’ τὶς ὁποῖες πέρασε, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν τελευταία — ἂν καὶ ἀσυμπλήρωτη — μορφή του. Αὐτὸ δὲν εἶναι πρόβλημα μόνον ἀξιοσέβαστης περιέργειας, πού μπορεῖ νὰ ἀφεθῇ στὸ στοχαστὴ σὰν ἀποκλειστικὸ διαφέρον του· ἐπηρεάζει τὴ γενικὴ μας σύλληψη γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὴν τέχνη του, καὶ καμιὰ σπουδὴ στὸ Θουκυδίδη δὲν μπορεῖ νὰ τὸ παρακάμψῃ.

Ἡ Ἱστορία χωρίζεται σὲ δυὸ μέρη. Τὸ πρῶτο μέρος τελειώνει μὲ τὴν Πεντηκονταετῇ Εἰρήνῃ τοῦ 421 π.Χ., πού φάνηκε πρὸς στιγμή ὅτι κλείνει τὸν πόλεμο καὶ τερματίζει τὸ καθῆκον τοῦ συγγραφέα. Τὸ δεύτερο μέρος τυπικὰ εἰσάγεται μὲ μιὰν προσωπικὴ ἐξήγηση, μὲ τὴν ὁποία ὁ Θουκυδίδης ἀναγγέλλει τὴ συνέχιση τοῦ θεματός του ὡς τὴν κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν (ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες)

τὸ 404 π.Χ. Ἐξηγεῖ ὅτι, ἐνῶ μπορούμε νὰ διαιρέσωμε τὴν ὅλη περίοδο 431 - 404 σὲ τρία μέρη, — τὸν δεκαετὴ πόλεμο, ἔπειτα ἑπτὰ χρόνια ἀπατηλῆς ἀνακωχῆς, ἔπειτα ἓνα δεύτερο πόλεμο - ἢ πῶς σωστὴ ἀποψη εἶναι ὅτι ἓνας πόλεμος μόνον ὑπῆρξε μὲ διάρκειαν 27 χρόνια,, γιατί στ' ἀλήθεια ἡ ἀπατηλὴ ἀνακωχὴ δὲν ἦταν καθόλου λιγότερο πόλεμος. Αὐτὴ ἡ παράγραφος γράφηκε μετὰ τὸ 404 π.Χ. καὶ φυσικὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Θουκυδίδης πρόσφατα εἶχε ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ μὴ ἀποφασιστικὸς δεκαετὴς πόλεμος, τὸν ὁποῖον εἶχε ἐξιστορήσει, ἦταν μόνον ἓνα μέρος μεγαλύτερου καὶ ἀποφασιστικοῦ πολέμου καὶ εἶχε ἀποφασίσει τότε νὰ διευρύνῃ τὰ ὅρια τοῦ ἔργου του γιὰ ὅλα τὰ 27 χρόνια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὰ γραφόμενά του³ φανερώνουν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐξορίας του παρακολουθοῦσε τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων καὶ ταξίδευε μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργο του. Γι' αὐτὴ τὴ συνέχισιν παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων στὴ Σικελία καὶ εἶχε σχεδιασθῇ νὰ ἀποτελέσῃ ἱστορία ἐνὸς δευτέρου πολέμου, ὅπως φαινόταν τότε (ἡ ἐκστρατεία). Συμπεραίνω λοιπὸν ὅτι ὑπῆρξαν τρεῖς φάσεις τοῦ σχεδίου. Μετὰ τὴν 50ετὴ Εἰρήνην τοῦ 421 τὸ βιβλίον του προοριζόταν ἀπλῶς νὰ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ δεκαετοῦς πολέμου. Ἡ ἐτοιμασία τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας ἄρχιζε ἓνα νέο πόλεμο, τὸν ὁποῖον ἀποφάσισε ἐπίσης νὰ ἐξιστορήσῃ, σὰν ἓνα ἐπεισόδιον χρονολογικὰ χωριστό. Τέλος ἡ καταστροφὴ τοῦ 404 π.Χ. ἔθετε κάτω ἀπὸ νέο κριτήριον τὴ σημασία ὅλων ἐκείνων πού εἶχαν συμβῇ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκρηξιν ἐχθροπραξιῶν τὸ 431 π.Χ. καὶ πρόσφερε σὲ ὅλη τὴ σειρὰ τῶν γεγονότων μιὰν ἐνότητα σημασίας πού δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ τὴν ἔχουν, ἂν ἡ σύγκρουσις εἶχε τερματισθῇ τὸ 404 ὅχι μὲ συντριβὴ τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ μὲ μιὰ δεύτερη ἔκδοσις τῆς Πεντηκονταετοῦς Εἰρήνης. Ἀπὸ δὴ παρακινήθηκε ὁ Θουκυδίδης σὲ μιὰν εὐρύτερη σύλληψιν — ἀπόφασιν, νὰ ἐτοιμάσῃ μιὰν ἱστορίαν ὅλης τῆς περιόδου τῶν 27 χρόνων.

Κατὰ συνέπειαν, ὅταν γύρισε στὴν Ἀθήνα, βρῆκε πῶς εἶχε τρία πράγματα νὰ κάμῃ. Ἐπρεπε νὰ συνθέσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀμφίβολης ἐποχῆς (γιὰ τὴν περίοδον τῶν ταλαντεύσεων) ἀνάμεσα στὴ Πεντηκονταετὴ Εἰρήνην καὶ τὸν Σικελικὸ Πόλεμον. Δεύτερον ἔπρεπε νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸ ἀκατέργαστον ἀντίγραφον καὶ ὑλικὸν τῶν δέκα τελευταίων χρόνων. Αὐτὸ ἐγένετο ἐξ ὀλοκλήρου καί, θριαμβικὰ γιὰ τὸ Σικελικὸ ἐπεισόδιον, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον κατέχομε μόνον ἓνα σχέδιον ὅχι καλοδουλεμένο γιὰ τὰ χρόνια 412 - 411, γνωστὸ σὰν VIII βιβλίον. Πάνω σ' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ γίνῃ πολλὴ δουλειὰ ἴσως ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς φιλολογικῆς μορφῆς του καὶ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς ὕλης του (μὲ συμπληρωματικὰς πληροφορίες πού εὐκόλως μπορούσε νὰ προμηθευτῇ ὁ Θουκυδίδης στὴν Ἀθήνα). Κατὰ τρίτον λόγον ἐπιθυμητὸ ἦταν καὶ ἀκόμη καὶ ἀναγκαῖον νὰ κάμῃ μερικὰς προσθετικὰς καὶ τροποποιήσεις στὴν ἀρχικὴν, συμπληρωμένην ἀλλὰ ἀδημοσίευτην ἀκόμη ἱστορίαν τῶν δέκα πρώτων χρόνων, ὥστε νὰ τὴν προσαρμόσῃ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ στὴν εὐρύτερον ἐνότητα. Αὐτὴ ἦταν εὐλογητὴ σκέψιν καὶ αὐτὴ μου φαίνεται ἡ μόνη ὑπόθεσις πού ἐξηγεῖ τὰ γεγονότα (τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ περιστατικὰ) ἀβίαστα.⁴

2. Οί αρχές τῆς ιστοριογραφίας τοῦ Θουκυδίδη: ἀκρίβεια καὶ στενὴ σύνδεση τῶν γεγονότων.

Στὴν εἰσαγωγή του ὁ Θουκυδίδης ἀναγγέλλει μιὰ νέα ἀντίληψη γιὰ τὴ συγγραφή ἱστορίας. Οἰκοδομεῖ ἓνα καινούριο πρότυπο γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀκριβῆ ἀναπαράσταση τῶν γεγονότων καὶ ἓνα καινούριο ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Μ' αὐτὰ (τὰ κριτήρια) κρίνοντας βρίσκει τὸν Ἡρόδοτο καὶ τοὺς Ἴωνες ἱστορικοὺς ἐλλειπεῖς. Τοὺς καταδικάζει ρητὰ ὅτι σκοπὸς τους ἦταν νὰ προσφέρουν «εὐχάριστο ἀνάγνωσμα» μᾶλλον παρὰ γεγονότα καὶ ὅτι ἀφηγοῦνται ἱστορίες ποὺ ἢ ἀλήθειά τους δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐλεγχθῇ. Αὐτὸς δὲν ἐπιδιώκει νὰ προσφέρῃ ψυχαγωγία ἢ νὰ κερδίσῃ δημοτικότητα, ἀλλὰ νὰ συγγράψῃ μιὰν ἱστορία μὲ αἰώνια ἀξία⁵, ἐπειδὴ θὰ εἶναι ἀληθινή. Προειδοποιεῖ τοὺς ἀναγνώστες του ὅτι δὲ θὰ βροῦν τίποτε τὸ μυθολογικὸ στὸ ἔργο του. Εἶδε, ὅπως βλέπομε κι ἐμεῖς, ὅτι τὸ μυθολογικὸ στοιχεῖο πλημμυρίζει τὸν Ἡρόδοτο (τὸν ὁποῖον εἶναι φανερὸ ὅτι κατὰ κύριο λόγο εἶχε στὸ νοῦ του) ὅχι λιγότερο ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου. Ἡ προσωπικὴ του ἐμπειρία στὴν ἐξακρίβωση γεγονότων συγχρόνων τὸν δίδαξε, καθὼς τίποτε ἄλλο δὲν μπορούσε νὰ κάμῃ, πόσο σύντομα καὶ πόσο εὐκόλα εἶναι συνηθισμένο νὰ περνοῦν τὰ γεγονότα στὰ σύννορα τοῦ μύθου. Ἀπὸ δῶ πῆρε τὸ πιὸ ἀποτελεσματικὸ μάθημα σκεπτικισμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἱστορικὴ παράδοση. Εἶχε πραγματικὰ ἀνεκτίμητη ἀξία γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἱστοριογραφίας τὸ ὅτι ὁ Θουκυδίδης συνέλαβε τὴν νέα ἰδέα νὰ γράφῃ τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου ἀμέσως μόλις ἄρχισε ὁ πόλεμος. Αὐτὸ ἀπέφερε ὅλη τὴ διαφορὰ στὸ ἔργο του, ὅτι πῆρε τὴν ἀπόφαση τὸ 431 π.Χ. καὶ ὅχι, ὅταν εἶχε τελειώσει ὁ πόλεμος.

Τὸ γράψιμο ἱστορίας τοῦ παρόντος εἶναι πάντα δουλειὰ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ γράψιμο ἱστορίας τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος. Ἡ ἱστορία τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος ἐξαρτᾶται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ φιλολογικὲς καὶ ἄλλες πληροφορικὲς πηγές. Ἡ ἱστορία τοῦ παρόντος ἀναμινύει ἄγραφο ὑλικὸ καθὼς καὶ γραπτὰ στοιχεῖα. Ἀλλὰ ἡ δυσκολία ἦταν πολὺ μεγαλύτερη τὸν καιρὸ τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ ὅσο σήμερα. Σήμερα ὁ συγγραφέας ποὺ κάθετῃ νὰ συνθέσῃ ἱστορία τῆς ἐποχῆς του βασίζεται κυρίως σὲ γραπτὸ ὑλικὸ — ἐπίσημες ἀναφορές, σ' ἐπίσημα στοιχεῖα πολλῶν εἰδῶν, στὸν ἡμερήσιο τύπο. Θὰ συμπληρώσῃ τὸ ὑλικὸ του, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατό, μὲ πληροφορίες ποὺ θὰ ἀντλήσῃ ὁ ἴδιος ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔδρασαν, ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία, ἂν ἦταν ἐκεῖνος αὐτόπτης μάρτυρας ἢ ἂν εἶχε λάβῃ μέρος στὰ κοινά· πάντως τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου του θὰ βασίζεται σὲ γραπτὰ πηγές. Ὁ ἀρχαῖος ἱστορικός, ἀντίθετα, ξαιτίας τῆς σχετικῆς πενίας ἐπισήμων ἀναφορῶν καὶ τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ σημερινοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ διαθέτομε γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ κυκλοφορία εἰδήσεων, ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ ἴδιος δημοσιογράφος καὶ νὰ κάνῃ ὅλη τὴν ἐργασία, νὰ ἐπιβεβαίωσῃ τὰ γεγονότα προφορικὰ ἀπὸ τίς πιὸ πιθανές πηγές. Καὶ ἡ ἐπιτυχία του ἐξαρτιόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ συμπτωματικὲς εὐκολίες. Τὸ ἔργο του θὰ βασιζόταν κατὰ κύριο λόγο σὲ πληροφορίες παρμένες προφορικὰ, μὲ προσωπικὲς ἐρευνες, συμπληρωμένες μὲ ὅσα γραπτὰ ντοκουμέντα τοῦ ἦταν προσιτά, π.χ. κείμενα συνθηκῶν, ἐπίσημες

όδηγίες, ἐπιστολές· ἐνῶ τὸ σημερινὸ (ἱστορικὸ) ἔργο βασίζεται κατὰ κύριο λόγο πρῶτα σὲ τυπωμένες ἢ γραπτές πληροφορίες, συμπληρωμένες ἀπὸ ἄλλες ιδιωτικῆς φύσεως πληροφορίες σὲ ὅσο βαθμὸ εἶναι αὐτὸ ἐπιτρεπτό. Εἶναι φανερό, ὅτι οἱ ἀρχαῖες συνθήκες ἔκαναν τὸ καθήκον τοῦ ἱστορικοῦ πιὸ δύσκολο καὶ ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοῦ ἴδιο περισσότερο μόχθο καὶ πρωτοβουλία. Λίγα πράγματα θὰ εἶχαν περισσότερο διαφέρον ἀπὸ ἓνα φιλολογικὸ ἡμερολόγιο τοῦ Θουκυδίδη, ὅπου θὰ μᾶς μιλοῦσε γιὰ τὶς συνεντεύξεις του μὲ τοὺς πληροφοριοδότες του καὶ θὰ μᾶς ἔδειχνε τοὺς δρόμους ποὺ ἀκολούθησε γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ τὸ κοσκίνισμα τοῦ ὑλικοῦ του. Ἀλλὰ ἦταν μέρος τῆς καλλιτεχνικῆς μεθόδου του νὰ σκεπᾶσθαι ὅλα τὰ ἴχνη τῆς πορείας του κάτω ἀπὸ τὴν τελειωμένη ἀφήγησή του. Ἐπρεπε νὰ παραβάλλῃ καὶ νὰ κρίνῃ ὅλες τὶς ἐκδοχές ποὺ ἔπαιρνε γιὰ τὸ κάθε γεγονός· ἀλλὰ ἡ καλλιτεχνικὴ του ἀρχὴ ἀπαιτοῦσε νὰ παρουσιάσῃ τὰ τελικὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν του χωρὶς καμιάν ἐνδειξὴ γιὰ τὴ διαφωνία τῶν πηγῶν του. Εἶναι πιθανὰ πὼς παραμέρισε ἐντελῶς λεπτομέρειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἱκανοποιημένος. Ἦταν πολὺ ἐπιφυλακτικὸς στὴ μνηεὶα πληροφοριῶν ἢ ἰσχυρισμῶν ποὺ προκαλοῦσαν στὸν ἴδιο ἀμφιβολία σὲ μερικὲς περιπτώσεις» ὅπου σημειώνει ὅτι δὲν εἶναι βέβαιος, μποροῦμε νὰ, ὑποθέσωμε ὅτι δεχόταν τὴν ἀποψη σὰν πιθανή⁶. Δὲν ὀνομάζει τοὺς πληροφοριοδότες του οὔτε μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμη σὲ ποιὲς περιστάσεις ἦταν ὁ ἴδιος αὐτόπτης μάρτυρας τοῦ περιστατικοῦ ποὺ ἀφηγεῖται. Εἶναι ἐπιτρεπτό νὰ κάνωμε ὑποθέσεις, ἀλλὰ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ μιᾶμε μόνο γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις ποὺ διηύθυνε ὁ ἴδιος σὰν στρατηγός.

Εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ κερδίσωμε μιὰν ἀμυδρὴν ἰδέα γιὰ τὸ ἐργαστήριον τοῦ ἱστορικοῦ, ἐπειδὴ κάποια μέρη τοῦ ἔργου του δὲν πῆραν τὴν τελικὴ μορφή τους. Τὸ ὄγδοο βιβλίον εἶναι ἓνα προκαταρκτικὸ μόνο σχέδιο. Σ' αὐτὸ βρίσκομε ἀπόψεις προερχόμενες ἀπὸ διάφορες πηγές, Ἀθηναϊκὲς ἢ Πελοποννησιακὲς, γραμμένες ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζουν συνεχῆ ἀφήγησιν, οἱ ὁποῖες ὅμως περιέχουν ἀντιφάσεις ὡς πρὸς τὰ γεγονότα καὶ διαφορὲς ὡς πρὸς τὶς διαθέσεις.⁷ Εἶναι δυνατόν π.χ. νὰ ἀποκαλύψωμε ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πελοποννήσιους πληροφοριοδότες ἦταν εὐνοϊκοὶ γιὰ τοῦ Ἀντίοχο, τὸ Σπαρτιάτη ἀρχηγό, ἐνῶ ἄλλοι δὲν ἦταν. Εἶναι φανερό πὼς ἐδῶ ἔχομε ὑλικὸ ποὺ εἶχε μόνο προσωρινὰ κοσκινισθῇ. Ἐπίσης τὰ κείμενα τῶν τριῶν διαδοχικῶν συνθηκῶν συμμαχίας μεταξὺ Περσίας καὶ Σπάρτης καταχωρίζονται⁸ *verbatim* (= κατὰ λέξιν) καί, ἂν λάβωμε ὑπόψιν τὴ μεταβατικὴ ἀξία τῶν δυὸ πρῶτων, φαίνεται ἀπίθανον ὅτι ὁ Θουκυδίδης σκόπευε νὰ τὶς ἐπαναλάβῃ *in extenso* (= σὲ ὅλῃ τὴν ἑκτασιν) στὸ τελικὸ του σχέδιο. Αὐτὲς ἀποτελοῦσαν ὑλικὸ προμηθευμένο ἀπὸ τὸν Ἀλκιβιάδην σύμφωνα μὲ μιὰν εὐλογοφανῆ ὑπόθεσιν. Τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ ἡ μὴ ἱκανοποιητικὴ μορφή στὴν ἀφήγησιν γιὰ τὴν Ὀλιγαρχικὴ Ἐπανάστασιν,⁹ ποὺ ὕστερεῖ πολὺ δίπλα στὰ τελειωμένα μέρη τοῦ ἔργου, βεβαιώνουν τὴν ὑπόνοιαν ποὺ εἶχε γεννηθῇ ἀπὸ τὸ ὕφος καὶ τὴν ἀπουσία δημηγοριῶν, ὅτι δηλ. τὸ VIII βιβλίον ἦταν ἓνα προκαταρκτικὸ σχέδιο, ποὺ, ἂν εἶχε ζήσει ὁ συγγραφέας του, θὰ τὸ παρουσίαζε μὲ πολὺ διαφορετικὴ μορφή.

Και στο V βιβλίο μπορεί να αποδειχθῇ ὅτι ἐπρόκειτο ἐπίσης νὰ γίνη ἀναθέωρηση, μολονότι τὸ τμήμα αὐτὸ ἦταν σὲ πολὺ πιὸ προχωρημένη φάση ἀπὸ ὅσο τὸ ὀδγδοο βιβλίο. Ἐδῶ βρίσκουμε μιὰν ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ πληροφοριακὰ κείμενα. Δὲν ἦταν τότε σύμφωνο μὲ τὴ λογοτεχνικὴ μέθοδο τοῦ Θουκυδίδη ἢ τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν γενικὰ νὰ παρεμβάλλουν στὴν ἀφήγηση τοὺς ὑλικοὺς ἐτερογενεῖς στὸ ὕφος· καὶ εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο ὅτι θὰ δεχόταν κείμενα ποὺ δὲν ἦταν γραμμένα στὴ Ἀττικὴ διάλεκτο. Πρέπει, νομίζω, νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐδῶ ἔχομε ὑλικὸ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τὸ ἐπεξεργασθῇ στὴ διάρκεια μιᾶς τελικῆς ἀναθεωρήσεως.

Στὸ τελειωμένο μέρος τῆς ἱστορίας του μποροῦμε μερικὲς φορὲς νὰ διεισδύσωμε μέχρι τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν. Εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνουμε ὅτι συμβουλεύτηκε τοὺς Πλαταιεῖς γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Πλάταιας, ὅτι πῆρε πληροφορίες ἀπὸ Σπαρτιάτες ὅσο καὶ ἀπὸ Ἀθηναίους γιὰ τὸ ἐπεισόδιο στὴν Πύλο καὶ στὴ Σφακτηρία. Μποροῦμε κάποτε νὰ μαντέψωμε ὅτι πῆρε τὶς φράσεις του ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ὁδηγίες ποὺ εἶχαν δοθῇ στοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες· καὶ ἔχει ἀποδειχθῇ μὲ ὀξυδέρκεια¹⁰ ὅτι ἡ ἀπαρίθμηση τῶν συμμάχων τῶν δύο ἀντιπάλων δυνάμεων στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου εἶχε βασισθῇ στὸ κείμενο τῆς Τριακονταετοῦς Εἰρήνης. Κάποτε οἱ τυπικὲς φράσεις τῶν ψηφισμάτων καὶ τῶν συνθηκῶν προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὴν θουκυδίδεια σύνοψη.¹¹

Οφείλομε τότε νὰ θεωρήσωμε ἀξιόπιστο τὸ τελειωμένο προϊόν ποὺ μᾶς προσφέρει ὁ Θουκυδίδης. Δὲν ἔχομε κανένα ἀξιόλογο σύνολο ἀπὸ ἀνεξάρτητες πληροφορίες, γιὰ νὰ ἐλέγξωμε τὴν ἀκρίβειά του, ἀλλὰ ὅσο μποροῦμε νὰ τὴν ἐλέγξωμε μὲ τυχαία πιστοποιημένα ντοκουμέντα, ὁ Θουκυδίδης βγαίνει θριαμβευτῆς (στὰ τελειωμένα μέρη τοῦ ἔργου του) καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ ὅτι ἡ ἔμφασή του γιὰ τὴν ἀναζήτησι τῆς ἀκρίβειας δὲν ἦταν λόγος κενός.¹² Ἡ μόνη σοβαρὴ κριτικὴ ποὺ μπορεῖ νὰ στραφῇ ἐναντίον του σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα δὲν ἀφορᾷ σὲ κείμενα ποὺ γράφει, ἀλλὰ σὲ κείμενα ποὺ παραλείπει π.χ. τὸ σημαντικὸ μέτρο ποὺ υἱοθέτησαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 424 π.Χ. ν' αὐξήσουν τὴν εἴσφορὰ τῶν Συμμαχικῶν πόλεων παρασιωπᾶται ἐντελῶς, ἐνῶ εἶναι γεγονὸς σχετικὸ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου· τὸ μάθαμε σὲ πρόσφατους χρόνους, ὅταν ἀνακαλύψαμε κομμάτια ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ ψηφίσματος. Δὲν μποροῦμε νὰ διακρίνουμε γιὰ ποιοὺς λόγους διηγεῖται μερικὰ ἀποσπάσματα στρατιωτικῆς ἱστορίας, σὲ μᾶκρος μεγάλο καὶ ἀντιπαρέρχεται ἀλλὰ μὲ ἀπλὴ μνεία (ὅπως τὴν προσπάθεια τοῦ Περικλῆ στὴν Ἐπίδαυρο). Ἀλλὰ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ σιωπὴ του εἶναι ἡ κρίσιμη. Απορρίπτει π.χ. ἀγνοώντας τὴν τὴ σχέση, ποὺ ἡ σπερμολογία τῶν Ἀθηναϊκῶν δρόμων καταμαρτυροῦσε, ἀνάμεσα στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ Περικλῆ καὶ τὴν ἀρχὴ (αἰτία) τοῦ πολέμου. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ γενικὰ ὅτι ὁ Θουκυδίδης μὲ τὴν παρασιώπηση δείχνει τόλμη καὶ δεξιότητες ποὺ δὲ θὰ τὴν ἐπιχειροῦσε κανένας σημερινὸς ἱστορικός.¹³ Οἱ παραλείψεις του σχετίζονται μὲ τὸ γενικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του. Ἄν τὸ πρῶτο θεμελιῶδες ἀξίωμα τοῦ ἰδανικοῦ του γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ἦταν ἡ ἀκρίβεια, τὸ δεύτερο ἦταν ἡ στενὴ σύνδεση τῶν γεγονότων. Καὶ τὰ δύο μαζὶ διαδηλώνουν τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν

Ἡρόδοτο. Οἱ παρεκβάσεις, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἡ ἀναπνοὴ στὴν ἐπικὴ ἱστορία τοῦ Ἡροδότου. Ἡ πλατιὰ περιεκτικότητα τῆς Ἰωνικῆς ιδέας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀπλώνεται σὲ ὅρια εὐρύτερα, ν' ἀραδιάζῃ τὸν ἓνα μῦθο μετὰ τὸν ἄλλο, νὰ συσσωρεύῃ παρέκβαση στὴν παρέκβαση ἔντεχνα καὶ τόσο χαλαρά, ὅσο χαλαρὸ ἦταν τὸ οἰκοδόμημα τῆς Ἰωνικῆς πεζογραφίας. Ὁ Θουκυδίδης συνέλαβε τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ ἔβαλε στὸν ἑαυτὸ τοῦ μιὰν αὐστηρὴ ἀρχὴ ἀποκλεισμοῦ (τῶν παρεκβάσεων). Τὸ θέμα του εἶναι ὁ πόλεμος καὶ δὲ θὰ ἀρπάζεται ἀπὸ εὐκαιρίες, γιὰ νὰ παρεκκλίνῃ σὲ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀποκλείει τὴ γεωγραφία, ἐφόσον δὲν εἶναι ἄμεσα ἀναγκαῖες σύντομες γεωγραφικὲς σημειώσεις γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ἱστορούμενων γεγονότων. Ἀπεχθάνεται τὴν προσωπικὴ σπερμολογία καὶ τὰ ἀνέκδοτα· δὲν εἶχε καμιάν ἐκτίμηση γιὰ τ' ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἴωνα καὶ τοῦ Στησίμβροτου, τὰ γεμάτα καρυκεύματα. Αὐστηρὰ ν' ἀφήσῃ στὸ ἔργο του ὅποιαδήποτε πληροφορία γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ Περικλῆ ἢ τοῦ Κλέωνα ἢ ὅποιουδήποτε ἄλλου πολιτικοῦ. Καὶ ἡ ἐξαίρεση ποὺ κάνει στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀλκιβιάδου χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ δείξῃ τὴ δικαιολογία τοῦ κανόνα. Ἐπειδὴ ἐκεῖνες οἱ πλευρὲς τῆς ζωῆς τοῦ Ἀλκιβιάδου, τὶς ὁποῖες σημειώνει ὁ Θουκυδίδης, εἶχαν κατὰ τὴ γνώμη του εὐδιάκριτες πολιτικὲς συνέπειες καθορίζοντας τὴν προσήλωσι τῶν Ἀθηναίων πρὸς αὐτόν. Ἐπιπλέον ἀποκλείει τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῶν πόλεων, ἐνῶ τὸν ἀπασχολοῦν οἱ μετὰξύ τους πολιτικὲς σχέσεις, ἐκτὸς ὅταν ἡ ἐσωτερικὴ ἱστορία ἐπηρέασε ἄμεσα ἢ συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ, ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ λοιμοῦ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν στάσεων (ἐμφυλίων πολέμων). Δὲν δίνει καμιά πληροφορία γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα στὴν Ἀθήνα, μολονότι μερικὲς φράσεις του ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ τους, μέχρι ποὺ φτάνει στὴ Ὀλιγαρχικὴ Ἐπανάστασι.¹⁴ Ὁ προσανατολισμὸς του, ὅπως παρατήρησε ὁ Wilamowitz δὲ στρέφεται πρὸς τὴν Πνύκα (ἐπίκεντρο τῆς κομματικῆς ζωῆς), ἀλλὰ πρὸς τὴν Συμμαχία (στόχο τῆς κρατικῆς πολιτικῆς).

Υπάρχουν βέβαια παρεκβάσεις στὸ Θουκυδίδη, ἀλλὰ μὲ μιὰ μόνο ἐξαίρεση ὅλες συνδέονται στενὰ ἢ εἰσάγονται γιὰ κάποιον εἰδικὸ σκοπὸ.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἀθηναϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶναι στὴ μορφή μιὰ παρέκβασι, ἀλλὰ μπορούμε θαυμάσια νὰ ποῦμε ὅτι ἀνήκει κυρίως στὰ Προλεγόμενα. Εἶναι ὀλοφάνερα σχετικὴ μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου καὶ εἶχε τὸν εἰδικὸ σκοπὸ νὰ συμπληρώσῃ καὶ νὰ διορθώσῃ τὸν Ἑλλάνικο. Ἡ παρέκβασι ἐπίσης γιὰ τὴν τύχη τοῦ Πausanias εἶναι σχετικὴ, ἂν καὶ ὄχι ἀναγκαῖα βεβαίως, ἐξήγηση τῆς ἀπαιτήσεως τῶν Ἀθηναίων, ὅτι οἱ Σπαρτιάτες ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνουν ἓνα μῖσος. Ἀλλὰ ἡ ἀφήγησι ποὺ ἀκολουθεῖ γιὰ τὴν ὑστερότερη πορεία τοῦ Θεμιστοκλῆ εἶναι ἐντελῶς ἄσχετη μὲ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο. Παρακάτω ὅμως θὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ συγγραφέας εἶχε εἰδικὸ λόγο νὰ τὴν παραθέσῃ. Τὸ πολὺτιμο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἱστορία τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωσι¹⁵ σχετίζεται αὐστηρὰ μὲ τὸ θέμα, γιὰτὶ σκοπὸ του ἔχει νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὀξυδερκὴ παρατήρησι τοῦ ἱστορικοῦ ὅτι ἡ δυσφορία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἐγκατασταθῇ καὶ νὰ ζήσῃ στὴν πόλιν ὀφειλόταν σὲ συνήθειες καταγόμενες ἀπὸ τὴν παλιότερη ἱστορία τῆς Ἀττικῆς. Ἐνα σχεδιάγραμμα

τῆς παλιότερης ιστορίας τῆς Σικελίας εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο γιὰ νὰ φωτισθῇ ἡ διήγησις· ἡ γνώσις τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν πόλεων του δὲν μπορούσε νὰ θεωρηθῇ δεδομένο γιὰ τὸ Ἀθηναϊκὸ Κοινόν. Ἡ περιγραφή τοῦ βασιλείου τῶν Ὀδρυσσῶν, ὅπου βασίλευε ὁ Σιτάλκης,¹⁶ ὀφειλόταν ἀναντίρρητα στὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴ Θράκη, ἀλλὰ εἶχε ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ ὑποβάλῃ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δύναμη καὶ στὶς πηγές τῆς Θράκης καὶ τῆς Σκυθίας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ἡ ἱστορία τῆς πτώσεως τῶν Ἀθηναίων τυράννων (στὸ VI βιβλίο), ποὺ εἶναι παρέκβασις μὲ ὅλη τὴ σημασία τοῦ ὅρου, προστέθηκε γιὰ νὰ διορθώσῃ λαϊκὲς πλάνες (σχετικές). Τὸ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου, ὅπου ὁ Θουκυδίδης ἐμφανίζεται μὴ Θουκυδίδης, εἶναι ἐκεῖ ποὺ σκιαγραφεῖ τὴν ἱστορία τῆς γιορτῆς στὴ Δῆλο, παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπὸ Ὀμηρικὸ ὕμνο καὶ παρεκκλίνει σὲ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν μπορῶ νὰ μὴν ὑποπτευθῶ ὅτι κι ἐδῶ διορθώνει (προσπαθεῖ νὰ διορθώσῃ!) κάποιαν πολὺ διαδομένη παρερμηνεία. Ἄν μπορῇ νόμιμα νὰ κατακριθῇ ὅτι ἐκτρέπεται ἀπὸ τὸ θέμα του, γιὰ νὰ διορθώσῃ πλάνες ποὺ φαίνονται ἴσως ἀρκετὰ ἀσήμαντες καὶ ἂν κάποτε ἔχη ἐπιτιμηθῇ γιὰ τὸ ὅτι σὲ ἄλλα μέρη ἔχει ἐπισημάνει μὲ φιλοκατήγορη διάθεσις δυὸ μικρὰ λάθη τοῦ Ἡρόδοτου, πρέπει καὶ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι εἶχε μεγάλη σημασία νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀξίωμά του, ὅτι ἡ παράδοσις δὲν ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη καὶ ὅτι οἱ εὐκολοὶ δρόμοι τῆς ἱστοριογραφίας ὁδηγοῦσαν ἀναπόφευκτα σὲ ἀνακρίβειες.

Οἱ παρεκβάσεις λοιπὸν στὸ Θουκυδίδη ποὺ μπορούν ἀδίστακτα νὰ θεωρηθῶν παρεκβάσεις εἶναι διαφορετικὲς στὸ χαρακτήρα ἀπὸ τὶς παρεκβάσεις καὶ τοὺς πλατειασμοὺς τοῦ Ἡροδότου. Ὁ κριτικὸς Διονύσιος θεωροῦσε μειονέκτημα γιὰ τὸ Θουκυδίδη σὲ σύγκρισιν μὲ τὸν Ἡρόδοτο ὅτι αὐτὸς ἔμενε αὐστηρὰ προσηλωμένος στὸ θέμα του καὶ στὸ ἀποδεικτικὸ ὕλικό, χωρὶς μιὰν εὐκαιρία γιὰ ἀνάπαυλα καὶ χωρὶς τὴν προσφορὰ κάποιας ποικιλίας στοὺς ἀναγνώστες του· καὶ ὑπέθεσε — ὁ κριτικὸς — ὅτι «στὰ δυὸ ἢ τρία μέρη», ὅπου ὁ ἱστορικὸς κάνει παρέκβασις κίνητρο ἔχει νὰ ξεκουράσῃ ἀπὸ τὴ διήγησις μὲ μιὰν εὐχάριστη παύση.

Ἡ κριτικὴ θὰ ἦταν πιὸ διαφωτιστικὴ, ἂν ὁ Διονύσιος εἶχε διακρίνει ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἡρόδοτος εἶχε ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν ἐπικὴ ποίησις, τοῦ Θουκυδίδη ἡ λογοτεχνικὴ μέθοδος πρέπει νὰ συγκριθῇ μᾶλλον μὲ κείνη τοῦ δράματος. Ὁ Θουκυδίδης προσκολλᾶται τόσο σφιχτὰ στὸ θέμα του, ὅσο καὶ ὁ τραγικὸς ποιητής, κι ἐκείνη τὴν ποικιλία, ποὺ προσφέρει στὴν τραγωδία ἢ παρεμβολὴ τῶν χορικῶν ἀσμάτων, ὁ Θουκυδίδης τὴν πετυχαίνει μὲ τὶς δημηγορίες ποὺ διασπείρει μέσα στὴν ἀφήγησή του. Ἡ πρώτη ἐπιδιώξή του ἦταν ἡ ἀκρίβεια· ὀφείλε νὰ παρακολουθῇ τὰ γεγονότα καὶ ὄχι νὰ τὰ τροποποιῇ προσαρμόζοντας τὰ σ' ἓνα καλλιτεχνικὸ σχέδιο· ἐξάλλου ἡ αὐστηρὴ χρονολογικὴ τάξις ἀπέκλειε τεχνάσματα στὴν ταξινόμησις. Εὐκαιριακά, ὅμως μπορούμε ν' ἀνακαλύψωμε σκοπίμη διευθέτησις, γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ κάποιον ὑπολογισμένο (καλλιτεχνικὸ) ἀποτέλεσμα. Μπορεῖ νὰ καταδειχθῇ ὅτι τὸ μακρὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ (ναυτικοῦ) κράτους, τοποθετημένο ἐκεῖ ποὺ βρίσκεται, ἀνάμεσα

σὲ δυὸ συνελεύσεις στὴ Σπάρτη, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ διακοπῇ γιὰ σειρὰ ἀπὸ λόγους, ποὺ, ἂν ἔρχονταν μαζί, θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ κουραστικοί. Ἐχει καταδειχθῇ ὥραϊα ἐπίσης ἀπὸ τον Wilamowitz-Moellendorf πῶς ἀντικατοπτρίζεται ἡ ἀναβλητικότητα τοῦ Ἀρχιδάμου γιὰ τὴν πρώτη εἰσβολή στὴν Ἀττικὴ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι μποροῦσε ἡ Ἀθήνα νὰ ἐνδώσῃ τὴν τελευταία στιγμὴ, στὴ μορφὴ τῆς ἀφηγήσεως, ἡ ὁποία εἶναι ἔτσι δουλεμένη, ὥστε νὰ γεννᾷ τὴν ἐντύπωση στρατιωτικῆς πορείας μὲ ἀργὸ ρυθμὸ καὶ πολλές στάσεις· καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ παρέκβαση γιὰ τὴν προϊστορία τῆς Ἀθήνας ἔχει τὴν ἀξία ὅτι βοηθᾷ σ' αὐτὸ τὸ καλλιτεχνικὸ ἀποτέλεσμα.

3. Ἡ νεώτερη κριτικὴ γιὰ τὴ (συγγραφικὴ) ἱκανότητα τοῦ Θουκυδίδου.

Μαζὶ μὲ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς ὁ Θουκυδίδης μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι δὲν εἶχε ἀναγνωρίσει τὸ ρόλο ποὺ παίζουν στ' ἀνθρωπινὰ πράγματα οἱ οἱκονομικοὶ παράγοντες καὶ τὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα. Ὅτι δὲν ἦταν τυφλὸς μπροστὰ στὶς οἱκονομικὲς συνθήκες φαίνεται ἀπὸ τὴ μεγάλη σημασία, ποὺ ἀποδίδει στὴν ἔλλειψη οἱκονομικῶν πόρων στὶς πρώιμες ἑλληνικὲς κοινωνίες. Καὶ κατανοεῖ ἐντελῶς τὴ σπουδαιότητα τῆς οἱκονομίας. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὀφείλε ὁ Θουκυδίδης νὰ ἔχῃ συμπληρώσει τὸ ἔργο του μὲ μιὰ λεπτομερειακὴ ἐξήγηση καὶ ἀνάλυση τῆς οἱκονομικῆς βάσεως, στὴν ὁποία στηριζόταν ἡ Ἀθηναϊκὴ δύναμη καὶ τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῶν ἄλλων πολιτειῶν ποὺ ἐπηρεάσθηκαν ἢ ἀπειλήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀθηναϊκὸ ἐπεκτατισμὸ. Ὅμως μόνο στοὺς νεώτερους χρόνους οἱ οἱκονομικοὶ καὶ ἐμπορικοὶ παράγοντες ἀρχισαν νὰ ἐκτιμῶνται γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ ἴσως μάλιστα νὰ τονίζονται περισσότερο ἀπὸ ὅσο πρέπει. Τόσο πολὺ ἔχουν μεταφερθῇ στὸ προσκῆνιο, ὥστε μερικοὶ συγγραφεῖς ἔχουν προσπαθήσει νὰ ἐξηγήσουν ὅλα τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα μὲ αἷτια οἱκονομικά. Αὐτὸ ἐξηγεῖ πόσο οἱ τάσεις τοῦ παρόντος ἐπιδροῦν στὶς ἀντιλήψεις μας γιὰ τὸ παρελθόν. Αὐτοὶ οἱ παράγοντες ποὺ ἔχουν τόσο μεγάλη σημασία στὴ σημερινὴ ἐποχὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔπαιξαν ἀνάλογο ρόλο καὶ στὸν ἀρχαῖο κόσμον καί, ἂν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ τοὺς ὑποτιμοῦν τόσο πολὺ, εἶναι πιθανὸ καὶ μεῖς εὐκόλα νὰ πέσωμε στὸ (ἀντίθετο) σφάλμα, νὰ τοὺς ὑπερτιμῶμε. Μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τὰ συμφέροντα τῆς Ἀθήνας παρουσιάζονταν στοὺς πολιτικούς, ὅπως στὸ Θουκυδίδην, πρῶτα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀποψη, ὄχι τὴν οἱκονομικὴ. Ὁ Θουκυδίδης δημιούργησε πολιτικὴ ἱστορία· ἡ οἱκονομικὴ ἱστορία εἶναι ἀνακάλυψη τοῦ 19ου αἰῶνα.

Ἡ πιὸ βαριὰ ἴσως κατηγορία ποὺ ἔχει διατυπωθῇ ἐναντίον τῆς ἱκανότητος τοῦ Θουκυδίδου εἶναι ὅτι αὐτὸς παρερμήνευσε, ἂν δὲ διέστρεψε σκόπιμα, τὰ αἷτια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ κατηγορία ἔχει διατυπωθῇ καὶ ὑποστηριχθῇ κατὰ διάφορους τρόπους ἀπὸ ἓνα Γερμανὸ κι ἓναν Ἀγγλο ἐρευνητή.¹⁷ Τὸ κατηγορητήριό τους δὲ μοῦ φαίνεται ἐπιτυχημένο. Ἡ ἀφήγηση τοῦ ἱστορικοῦ,

τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ κανεὶς μὲ μόνον τεκμήρια τὴν ἐσωτερικὴ ἀντίφασιν ἢ ἀνεπάρκεια, φαίνεται ὅτι ἔχει καὶ συνέπεια καί, μὲ μερικὲς ἐπιφυλάξεις, ἐπάρκεια. Δὲ θὰ εἶναι ἄσχημον νὰ κάνωμε μιὰ προκαταρκτικὴ παρατήρηση γιὰ τὰ δύο λέξεις ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Θουκυδίδης μὲ τὴ σημασίαν *causa* = αἰτία καὶ ἀφορμή. Αἰτία ἔχει τὴν ἴδιαν σχεδὸν ἱστορίαν μὲ τὴ λατινικὴ *causa*. Ἡ κυρία σημασία τῆς ἦταν «παράπονον», «μορφή», «κατηγορία» καὶ στὸ Θουκυδίδην ἔχει γενικὰ τὴ σημασίαν αὐτὴ ἢ, ὅταν μπορούμε νὰ τὴν ἀποδώσωμε ἀκριβέστερα μὲ τὴ λέξιν *causa* σημαίνει κατηγορία ἢ ἐνοχή. Πρόφασιν ὅμως εἶναι προβαλλόμενος λόγος, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὸς ἢ ψεύτικος. Τελικὰ περιορίστηκε πρᾶγματι στὴ σημασίαν ψεύτικος λόγος ἢ δευτερεύων λόγος καὶ ἔγινε ἰσοδύναμος μὲ τὴν ἀγγλικὴν λέξιν *pretext* (= πρόφασιν). Στὸ Θουκυδίδην δὲν ἔχει τόσο περιορισμένη σημασία. Τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ μὲ τὰς δύο σημασίας. Καὶ ἀπὸ τὴ σημασίαν λόγου προβαλλομένου εἶναι φανερόν πόσον εὐκόλως μπορούσε νὰ φθάσῃ νὰ σημαίνῃ τὸ «λόγον» προβαλλόμενον ἢ ὄχι, δηλ. «κίνητρο» ἢ «ἐνκαιρία», ὥστε τώρα πλησίαζε πολὺ κοντὰ τῆς αἰτίας στὴ σημασίαν (*cause*). Αὐτὴ ἡ ποικιλία στὴ χρῆσιν τῆς λέξεως δὲ σημαίνει καμμία σύγχυσις στὴ σκέψιν· καὶ ἐμεῖς χρησιμοποιοῦμε τὴν λέξιν «λόγος» μὲ παρόμοιαν ἐλαστικότητα· τὸ κεῖμενον δίνει τὴν σημασίαν.¹⁸

Ὅταν ἐκρηγνῇ ἓνας πόλεμος δύο πράγματα ὑπάρχουν ποὺ πρέπει νὰ ἐξηγηθῶν καὶ νὰ κρατηθῶν χωριστά: γιὰτί οἱ ἐπιθέμενοι ἀρχίζουν τὸν πόλεμον (γενικὰ) καὶ γιὰτί τὸν ἀρχίζουν αὐτὴν τὴ συγκεκριμένη στιγμήν. Αὐτὴ ἡ διάκρισις εἶναι σπουδαία, π.χ. στὴν περίπτωσιν τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου τὸ 1870. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ ἀπάντησις καὶ γιὰ τὰ δύο ἐρωτήματα εἶναι ἡ ἴδια· ἴσως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ κανένας λόγος γιὰ τὸν πόλεμον πέρα ἀπὸ τὰς εἰδικὰς (ἐννοικὲς) περιστάσεις ποὺ ὁδήγησαν ἄμεσα στὴν κήρυξίν του. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου πολὺ προσεκτικὰ ὁ Θουκυδίδης ὑποστηρίζει ὅτι δὲ συνέβαινε κάτι τέτοιο. Ὑπῆρχε ἓνα μόνιμον κίνητρο (αἰτία) γιὰ ἐχθρότητα τέτοιου εἶδους ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ βέβαιος· ἀλλὰ ἐπίσης συνέβησαν ὁρισμέναι πράξεις τότε, ποὺ ἔκαναν πραγματικότητα τὴν ἐκρηξίν του τὴν ὁρισμένην ἐκείνην στιγμήν. Ὅταν οἱ Λακεδαιμόνιοι προχώρησαν στὴν διακοπὴν τῆς εἰρήνης δὲ μνημόνευσαν βέβαια τὴ μόνιμον αἰτίαν ποὺ ἀληθινὰ τοὺς παρακινούσε, δηλ. τὴ ζήλειάν τους γιὰ τὸ μέγαλωμα τῆς Ἀθηναϊκῆς δυνάμεως, ἀλλὰ στήριζαν τὴν προκήρυξίν τους σὲ κάποιους πρόσφατες ἐνέργειαι τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Θουκυδίδης θέτει τὰ πράγματα ἔτσι: «Τὸ ἀληθινὸν κίνητρο, ἂν καὶ δὲν τὸ ἐξέφρασαν μὲ λόγια, νομίζω πῶς εἶναι ὁ φόβος ποὺ προκαλοῦσε στοὺς Λακεδαιμονίους ἡ αὐξήσις τῆς Ἀθηναϊκῆς δυνάμεως. Ἀλλὰ θὰ ἐκθέσω παρακάτω τὰς κατηγορίας ποὺ διατυπώθηκαν δημόσια καὶ ὁδήγησαν στὸν πόλεμον. Καὶ ἀρχίζει τὴν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων στὴν Κέρκυραν καὶ στὴν Ποτίδαιαν. Ὁ Θουκυδίδης δέχτηκε τοὺς ἰσχυρισμοὺς ποὺ διατύπωσαν ὁ Κέρκυραϊὸς πρέσβυς στὸν λόγον του στὴν Ἀθήναν καὶ ὁ Περικλῆς, ὅτι δηλ. ὁ πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος καὶ ὅτι ζήτημα ἦταν μόνον πότε καὶ πόσον καιρὸν μπορούσε νὰ ἀναβληθῇ. Καὶ μεῖς βέβαια δὲν μπορούμε νὰ ὑποστηρίξωμε πῶς αὐτὴ ἡ κρίσις τοῦ ἦταν ἐσφαλμένη.

Ἡ διάκριση λοιπὸν ἀνὰμεσα στὰ πραγματικὰ κίνητρα τῶν Λακεδαιμονίων, ποὺ ἂν ἔλειπαν, αὐτοὶ δὲ θὰ κήρυσσαν τὸν πόλεμο, καὶ τὰ εἰδικὰ περιστατικά, τὰ ὅποια ὁδήγησαν τὸ ζήτημα στὸ ἀπροχώρητο καὶ ἔφεραν στὴν κήρυξη τοῦ πολέμου σὲ μία ὀρισμένη στιγμή, εἶναι σαφὲς καὶ δυνατὴ. Τὸ ἐπόμενο πρόβλημα μπορεῖ νὰ διατυπωθῇ, ἂν δηλ. στὴν ἔκθεση τῶν περιστατικῶν, ποὺ παρακίνησαν τὴν Πελοποννησιακὴ Συμμαχία σὲ ἐχθροπραξίες κατὰ τῶν Ἀθηναίων σὲ μιὰν ὀρισμένη στιγμή, (ἂν ὁ Θουκυδίδης) ἐκτίμησε σωστὰ τὴ βαρὺτητα ποὺ εἶχε τὸ καθένα. Ἡ κατηγορία εἶναι ὅτι δὲν ἔδωσε τὴν πρέπουσα σημασία στὸ ψήφισμα τῶν Μεγαρέων, εἴτε γιατί δὲν μπόρεσε νὰ τὸ κατανοήσῃ εἴτε γιατί σκόπιμα τὸ κρατεῖ στὸ περιθώριο, γιὰ νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν εὐθύνη τοῦ πολέμου ἀπὸ τοὺς ὧμους τοῦ Περικλῆ, ποὺ ἦταν εἰσηγητὴς τῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στοὺς Μεγαρεῖς. Τῇ δεύτερῃ ἄποψι δὲ χρειάζεται νὰ τὴ σχολιάσω, γιατί παρακάτω (στὴν ἐπόμενη διάλεξη) θὰ ἀποδείξω ὅτι ἡ ἀφοσίωση τοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τὸν Περικλῆ καὶ ἡ στάση του ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ του ἦταν δυὸ πράγματα χωριστά, θὰ σημειώσω ἐδῶ μόνο ὅτι, ἂν εἶχε τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀπαλλάξῃ τοῦ πολιτικοῦ ἀπὸ τὴν ἀποδιδόμενη εὐθύνη, ἦταν ἀκατανόητο ἐκ μέρους του νὰ μὴ ἐπικρίνῃ καὶ νὰ μὴ ἐκθέσῃ ἐντελῶς τὸ γεγονός, τὸ ὅποιο οἱ Λακεδαιμόνιοι στὶς τελικὲς διαπραγματεύσεις ἔκαναν κρίσιμο καὶ εἶπαν ὅτι θὰ ἔμεναν ἱκανοποιημένοι, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ὑποχωροῦσαν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Αὐτὸ τὸ τηλεσίγραφο τῶν Λακεδαιμονίων μπορεῖ πράγματι νὰ φανῇ, στὴν πρώτη ματιά, ἀσύμφωνο μὲ τὸ δευτερεύοντα λόγο ποὺ παίξει τὸ Μεγαρικὸ παράπονο στὴν ἀφήγηση τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὶς περιστάσεις ποὺ ὁδήγησαν στὸν πόλεμο· καὶ θὰ ἦταν ἀνάγκη ἀντὶ νὰ τὸ κρατῇ στὸ περιθώριο, νὰ τοῦ δώσῃ τὴν πιὸ σημαντικὴ θέσιν στὸ προσκήνιο. Ἀλλὰ μία προσεκτικὴ ἐξέταση θὰ δείξῃ, νομίζω, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀφήγηση ἔχει πλήρη συνέπεια καὶ ἀποτελεῖ αὐστηρὰ λογικὰ συναρμολογημένο σύνολο ἀπὸ αἷτια καὶ κίνητρα ποὺ ἐνεργοῦν.

Ὁ πιὸ ἀνίδεος ἀναγνώστης ἀποκομίζει τὴν ἀλάθητη ἐντύπωση ὅτι οἱ Κορίνθιοι ἦταν οἱ πρωταῖτιοι τοῦ πολέμου, παρασύροντας τοὺς Λακεδαιμονίους σὲ ἐχθροπραξίες. Τὰ δυὸ προβλήματα, στὰ ὅποια ἀναμιγνύονται τὰ συμφέροντά τους, τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας καὶ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Ποτίδαιας, εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ὁ συγγραφέας παρουσιάζει σὰν ἄμεση περίσταση πολέμου· καὶ ὁ ἡγετικὸς ρόλος ποὺ παίρνουν οἱ Κορίνθιοι ὑπογραμμίζεται μὲ τὴν παράθεση δυὸ δημηγοριῶν τῶν Κορινθίων, ποὺ ἐκφράζουν τὴν Πελοποννησιακὴ δυσφορία. Ἄν τὸ βαθύτερο διαφέρον τῶν Κορινθίων ἦταν ἡ ἀπόφασις τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Μεγαρέων, ποὺ τοὺς ἀπέκλεισαν ἀπὸ τὶς ἀγορὲς τῆς Ἀθηναϊκῆς ναυτικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοὺς ἀπειλοῦσαν ἔτσι μὲ οἰκονομικὸ ἀφανισμό, τότε πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἦταν καλὰ πληροφορημένος. Στὶς δημηγορίες τους στὴ Σπάρτη οἱ Κορίνθιοι δὲ μνημόνευσαν τὸ ὄνομα τῶν Μεγαρέων καὶ ὁ συγγραφέας ἐκφράζεται καθαρὰ ὅτι ὁ ζῆλος τους νὰ κηρυχθῇ πόλεμος (κατὰ τῶν Ἀθηναίων) ἀμέσως ὀφειλόταν στὴν ἀγωνία τους γιὰ τὴν Ποτίδαια. Μποροῦμε ν' ἀνακαλύψωμε ὅποιαδῆποτε ἀπόδειξη γιὰ τὸ ὅτι οἱ Κορίνθιοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸ Μεγαρικὸ πρόβλημα;

Όταν ακολούθησε τὸ Κερκυραϊκὸ ἐπεισόδιο, ἡ Κόρινθος ἦταν τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιθυμῇ τὸν πόλεμο, ὥστε ἔκανε κάθε τί πὺν μπορούσε, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐνοια τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν οὐδετερότητα — καὶ δὲν ἐρχόταν μὲ ἄδεια χέρια. Δὲν ὑποστήριζε ἀπλῶς τὶς ἀξιώσεις τῆς γιὰ εὐγνωμοσύνη ἀπὸ μέρους τῶν Ἀθηναίων γιὰ παλιὲς εὐεργεσίες. Προτείνει συμφωνία - διανομή (433 π.Χ.). Λίγο καιρὸ νωρίτερα οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἐγκαινιάσει νέα μέτρα εἰς βάρος τῶν Μεγαρέων μ' ἓνα ψήφισμα, πὺν ἀπέκλεισε τὰ Μεγαρικὰ ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα. Ἡ Κόρινθος ἔλεγε τώρα στὴν Ἀθήνα κατὰ τρόπο ἐντυπωσιακό: Ἀφήστε μας τὰ χέρια ἐλεύθερα νὰ τακτοποιήσωμε τὴν Κέρκυρα καὶ μεῖς θὰ σᾶς ἀφήσωμε τὰ χέρια ἐλεύθερα νὰ χειρισθῇτε τὸ Μεγαρικὸ ζήτημα. Ὁ Κορίνθιος ἀντιπρόσωπος τὸ ἔθετε διπλωματικά, τουλάχιστο στὸ λόγο του μπροστὰ στὴ λαϊκὴ Συνέλευση.¹⁹ Δὲν ἔλεγε: ἔχετε σχέδια ἀπαράδεκτα ἐναντίον τῶν Μεγαρέων καὶ μεῖς θὰ σιωπήσωμε (θὰ γίνωμε συνένοχοι) , ἀλλὰ ἔλεγε: ἡ συμπεριφορὰ σας σχετικὰ μὲ τὰ Μέγαρα προκαλεῖ ὑπόνοιες· μπορείτε νὰ κατευνάσετε τὶς ὑπόνοιες αὐτὲς κάνοντας ὅ,τι σᾶς ζητᾶμε. Αὐτὸ κατέληγε στὸ ἴδιο πράγμα.

Ἡ Πρόταση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Κορινθίων δείχνει ὅτι στὰ μάτια τους ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Μεγάρων δὲν εἶχε δραματικὴ σημασία. Τὰ συμφέροντά τους ἐκεῖ ζύγιαζαν πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὰ συμφέροντά τους σ' ἄλλα μέρη. Ἡ συμμαχία τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν Κέρκυρα κι ἔπειτα τὸ πρόβλημα τῆς Ποτιδαίας εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὶς προστριβὲς τῆς Κορίνθου μὲ τὴν Ἀθήνα κι αὐτὲς οἱ προστριβὲς ἦταν πὺν ἐπιτάχυναν ἓναν πόλεμο, ὁ ὁποῖος ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔμελλε νὰ ἔρθῃ ἀργότερα. Τὰ Μεγαρικὰ ψήφισματα (τῶν Ἀθηναίων κατὰ τῶν Μεγαρέων) δὲν προσδιόρισαν τὴ δράση τῶν Κορινθίων, ἀλλὰ οἱ ἐνέργειες τῆς Κορίνθου εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία (γιὰ τὴν κύρυξη τοῦ πολέμου). Ἐξάλλου μιὰ καὶ ἀποφασίστηκε ὁ πόλεμος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Κορίνθου καὶ τῆς φιλοπόλεμης μερίδας στὴ Σπάρτη, τὸ παράπονο τῶν Μεγαρέων ἀποτέλεσε ἓνα σημαντικό στοιχεῖο στὸν κατάλογο τῶν Πελοποννησιακῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς γενικῆς καταδίκης τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς. Σ' αὐτὴν τὴν καταδίκη ἡ συμμαχία τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν Κέρκυρα, ἂν καὶ αὐτὴ εἶχε γίνῃ πρώτη ἀποτελεσματικὴ αἰτία πὺν ὀδήγησε στὸν πόλεμο, δὲν μπορούσε νὰ ἐμφανισθῇ καθόλου (σὰν κατηγορία) , γιὰτί δὲν μπορούσαν οἱ Πελοποννήσιοι νὰ τὴν παραστήσουν οὔτε σὰν παράνομη οὔτε σὰν ἀνέντιμη. Ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ποτιδαίας μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ στοιχεῖο κατηγορίας, ἀλλὰ εἶχε προκύψει ἀπὸ μιὰ περίπλοκη συρροὴ περιστατικῶν καὶ πολλὰ μπορούσαν νὰ ποῦν καὶ οἱ δυὸ πλευρὲς, κάθε μιὰ ὑπὲρ τῆς καὶ ἐναντίον τῆς ἄλλης. Ἦταν λοιπὸν ὀλοφάνερα ἓνα κτύπημα διπλωματικῆς τακτικῆς νὰ μετακινήσουν τὸ Μεγαρικὸ ζήτημα στὸ προσκῆνιο καὶ νὰ παρουσιάσουν τὴ σκληρότητα τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Μεγαρέων σὰν κύριο λόγο τῶν ἐχθροπραξιῶν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι εἶπαν: ὑποχωρήσετε σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ δὲ θὰ γίνῃ πόλεμος. Ἦταν μιὰ ἀπαίτηση, στὴν ὁποῖαν καμιά περήφανη πολιτεία στὴν κατάσταση τῆς Ἀθήνας δὲ θὰ ὑποχωροῦσε· τυχὸν ὑποχώρηση θὰ γινόταν ἀπλῶς πρόκληση γιὰ νέες ἀπαίτησεις. Ἡ ἀπάντηση ἦταν: Ἀρνόμαστε σὲ σᾶς τὸ δικαίωμα νὰ μᾶς δικάζετε, ἀλλὰ εἴμαστε ἀπόλυτα πρόθυμοι

νὰ ὑποβάλωμε ὅλες τὶς κατηγορίες σας σὲ διαιτησία, σύμφωνα μὲ τὰ προβλεπόμενα στὴν 30ετὴ Εἰρήνη (δηλ. τοῦ 445 π.Χ.).

Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπόλυτα συνεπὴς καὶ κατανοητὴ ἀφήγηση τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου· ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ὑποθέσωμε ὅτι δὲν εἶναι ἀληθινή; Ἡ μόνη θετικὴ μαρτυρία, τὴν ὁποίαν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπικαλεσθῇ, γιὰ ν' ἀπορίψη τὴν παραπάνω τοποθέτηση, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοφάνη, ποὺ ἀποδίδει τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου στὸ δεῦτερο Μεγαρικὸ ψήφισμα.²⁰ Αὐτὴ ἦταν εὐλογη ἐπιφανειακὴ ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ εἶχε δοθῇ σὲ κεῖνο τὸ ψήφισμα στὶς τελικὲς διαπραγματεύσεις· καὶ εἶναι σύμφωνη καὶ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Θουκυδίδη τόσο, ὅσο καὶ ἡ γνώμη ὅτι ὁ πόλεμος μπορούσε νὰ ἀποφευχθῇ ἢ μᾶλλον νὰ ἀναβληθῇ, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ὑποχωροῦσαν — καὶ κάτι ἀκόμη: γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς φράσεως τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ, ποὺ ἀναμφίβολα ἀντανακλούσε τὴν τρέχουσα γνώμη τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς, πρέπει νὰ λάβωμε ὑπόψη τὰ ἀντιπολεμικὰ αἰσθήματα τῶν Ἀθηναίων ἓνα χρόνο ἢ περισσότερο μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου, αἰσθήματα ποὺ ζητοῦσαν νὰ ρίξουν ὅλη τὴν εὐθύνη στὸν Περικλῆ καὶ ἔπλασε μύθους γύρω ἀπ' τὸ Μεγαρικὸ ψήφισμα.²¹ Ἀλλὰ ἡ λαϊκὴ γνώμη ποὺ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη δὲν εἶναι πραγματικὰ ἀντιφατικὴ πρὸς τὴν αἰτιακὴ προοπτικὴ τοῦ Θουκυδίδη. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ γνώμη, ἡ ὁποία μέσα στὶς δοσμένες περιστάσεις, ἦταν πολὺ πιθανὸ νὰ μείνῃ τελικὰ στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, ἂν τὰ περιστάτικα ἦταν ἔτσι ποὺ τὰ παρουσιάζει ὁ Θουκυδίδης.

Ὑπάρχει μιὰ ἄλλη παρατήρηση ποὺ δὲν πρέπει νὰ παραμεληθῇ. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐμμονή μας στὴ γνώμη, ὅτι ὅλες οἱ δημηγορίες εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερες δημιουργίες δικῆς του, καθαρὰ θουκυδίδειες στὴν ἐπιχειρηματολογία τους, ὅπως καὶ στὸ ὕφος — γνώμη ἀβάσιμη μπροστὰ στὴ ρητὴ διαβεβαίωσή του — καὶ ὅτι προσάρμοσε τὶς δημηγορίες τοῦ πρώτου βιβλίου σὲ μιὰ δική του κατασκευὴ προκαταβολικὰ ἔτοιμη, (ἀνεξάρτητα λοιπὸν ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις μας) οἱ δημηγορίες ἦταν τὸ πιὸ σημαντικὸ μέρος τοῦ ὕλικου του, γιὰ νὰ μορφώσῃ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς αἰτίες καὶ τὶς ἀφορμὲς τοῦ πολέμου. Αὐτὸς ἴσως νὰ τὶς ἄκουσε, ὅταν ἐκφωνήθηκαν στὴν Ἀθήνα, τὶς πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ ἢ τὸν ἀρχηγὸ ἐκείνων ποὺ μίλησαν στὴ Σπάρτη καὶ ἔχει ἀναπλάσει τὸ σῶμα τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου. Καὶ μὲ ὅσα λένε (οἱ δημηγορίες) καὶ γιὰ ὅσα δὲ λένε δικαιώνουν τὸ δημιούργημα καὶ τὴν προοπτικὴ (τοῦ συγγραφέα).

Ὑπάρχει ἓνα χωριστὸ πρόβλημα: Ποιὰ ἦταν τὰ κατευθυντήρια κίνητρα τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς σχετικὰ μὲ τὰ Μέγαρα; Ὁ Θουκυδίδης δὲν τὸ ἐξετάζει, γιατί δὲ θεώρησε ὅτι αὐτὸ προσδιόρισε τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου καὶ κατὰ συνέπεια ἦταν, μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου, ἄσχετο· ἓνας νεώτερος ἱστορικὸς δὲ θὰ διακινδύνευε νὰ τὸ ἀντιμετωπίσῃ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν Ἀθηναίων ἦταν ἀναμφίβολα νὰ ξαναπάρουν τὸν ἔλεγχον τῆς περιοχῆς τῶν Μεγάρων, τὴν ὁποία εἶχαν κερδίσει καὶ εἶχαν χάσει πρόσφατα· καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουν, χωρὶς νὰ παραβιάζουν τὴ συνθήκη τῆς Τριακονταετοῦς Εἰρήνης, κατέφυγαν σὲ οἰκονομικὴ πίεση, ἡ ὁποία θὰ ὑποχρέωνε τὴ γειτονικὴ χώρα μὲ τὴν

πείνα να ζητήσει μόνη της την ύποταγή της. Τα Μέγαρα είχαν διπλή αξία. Ο έλεγχος πάνω στην περιοχή αυτή θα έδινε στους Αθηναίους τη δυνατότητα να κλείνουν το χερσαίο δρόμο ανάμεσα στην Πελοπόννησο και στη Βοιωτία και θα μπορούσαν ακόμη οι Αθηναίοι να εξασφαλίσουν την άμεση προσπέλασή του στον Κορινθιακό κόλπο για το εμπόριό τους και για το στρατό τους.²² Δεν είμαστε σε θέση να πούμε ποια από τις συνέπειες αυτές της γεωγραφικής θέσεως των Μεγάρων βάρυνε περισσότερο για τους Αθηναίους πολιτικούς στην άοπλη επίθεσή τους έναντίον της γειτονικής χώρας, με την οποία οι σχέσεις τους από πολύ καιρό δεν ήταν φιλικές. Αν παρακινήθηκαν από την πιο «μακροπρόθεσμη άποψη» να έχουν στην κατοχή τους ένα λιμάνι στον Κορινθιακό Κόλπο, για να προσθέσουν μια δυτική ναυτική αυτοκρατορία στην ανατολική που είχαν δημιουργήσει, ή από την πιο άμεση άποψη να ύψώσουν ένα φραγμό έναντίον της Πελοποννήσου. Στη Σπάρτη, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, ο δεύτερος κίνδυνος θα δημιουργούσε περισσότερη αναταραχή. Αλλά, όπως κι αν έχουν τα πράγματα, δεν υπάρχει τίποτε που να πειθή ότι, αν δεν υπήρχε ζήτημα Κέρκυρας και ζήτημα Ποτιδαίας, το Μεγαρικό πρόβλημα μόνο του ήταν δυνατό να προκαλέσει την έκρηξη του πολέμου εκείνη την ώρα.

Αλλά ή κριτική στην οποία έχει εκτεθεί ο Θουκυδίδης αποκαλύπτει τα μειονεκτήματα της μεθόδου του, όταν αυτή επεκτείνεται πολύ μακριά. Η αρχή του είναι να μνημονεύει μόνο πολιτικές πράξεις που είχαν συνέπειες και να τις μνημονεύει για πρώτη φορά, όταν αρχίζουν να έχουν συνέπειες. Αν τα Μέγαρα ήταν ένα ένечυρο για τα Αθηναϊκά σχέδια επεκτάσεως στη Δύση, ποτέ δεν έχασαν τη σημασία τους· και με το να γράφει ο ιστορικός τίποτε για την άποψη αυτή του Μεγαρικού ζητήματος είναι ειλικρινής με τη μέθοδό του. Αν το 433 π.Χ. ή νωρίτερα μερικοί Αθηναίοι πολιτικοί είχαν βλέψεις πάνω στην Ιταλία και τη Σικελία, ή πολιτική τους δεν είχε κανένα αποτέλεσμα μέχρι το 427 π.Χ. κατά συνέπεια ο ιστορικός με το να αντιπαρέρχεται με απλή μνεία το γεγονός, ότι δηλ. η Αθήνα υίοθετώντας τις προτάσεις των Κερκυραίων το 433 π.Χ. αναγνώριζε την Ιταλία και τη Σικελία μέσα στον κύκλο των συμφερόντων της, πάλι είναι σύμφωνος με την μέθοδό του.

4. Μέθοδος έρευνας της μη σύγχρονης ιστορίας

Ο Θουκυδίδης δεν έδειξε στην αρχαία Ελλάδα μόνο το πώς πρέπει να σπουδάζεται και να γράφεται ή σύγχρονη Ιστορία· έδωσε επίσης υπόδειγμα νέου τρόπου αντιμετώπισεως της Ιστορίας των περασμένων εποχών. Στην αρχή του έργου του έβαλε ένα γενικό περίγραμμα της Ιστορίας της Ελλάδος. Ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό, ο οποίος με κανένα τρόπο δεν εκτίμησε τα χαρίσματα του περιγράμματος αυτού,, σωστά το χαρακτήρισε σαν ισοδύναμο με ανεξάρτητο έργο. Το περίγραμμα αυτό είναι καταπληκτικό σε δύναμη και οξύδερκεια. Πρέπει να θυμηθούμε ότι περιορίζεται αυστηρά σε μια πλευρά της

ιστορικής εξέλιξης· προοριζόταν να απαντήσει σ' ένα συγκεκριμένο πρόβλημα: πώς συνέβαινε να μην ανασυγκροτηθῇ καμιά μεγάλη δύναμη στήν Ελλάδα πρὶν ἀπὸ τοὺς πολὺ πρόσφατους καιροὺς καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν πολὺ περιορισμένη κλίμακα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων στὸ παρελθόν. Δὲ θίγει καθόλου τὴν πολιτειακὴ ἱστορία καὶ ἡ «περίοδος τῶν τυράννων» μόνο ἀναφέρεται μὲ ἔμφαση, γιατί ἡ μὴ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τους²³ ἦταν σημεῖο σχετικὸ μὲ τὴν ἀφήγησιν. Μέσα στὰ ὅρια, στὰ ὁποῖα μένει αὐστηρὰ προσκολλημένη ἡ σκιαγραφία αὐτῇ, εἶναι ἕνας ἔλεγχος θεμελιωμένος σὲ πολὺ αὐστηρὴ λογικὴ καὶ ἦταν μιὰ ἀποκάλυψις γιὰ ἕναν ἐντελῶς καινούργιο τρόπο χειρισμοῦ τῆς πορείας. Δὲν μπορούμε νὰ ἐγγυηθοῦμε τὴν ἀκρίβειά της· καὶ γιὰ τὸν Ὀμηρικὸ καὶ τὸν προ-Ὀμηρικὸ πολιτισμὸ στήν Ελλάδα ἔχομε φτάσει μέσα στὶς τελευταῖες δεκαετίες νὰ γνωρίζουμε περισσότερο ἀπ' ὅσα μπορούσε ν' ἀνακαλύψῃ ὁ Θουκυδίδης. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ τῶν λεπτομερειῶν δὲν εἶναι αὐτὸ πὺν ἐνδιαφέρει· ἡ σκιαγραφία του παραμένει φωτεινὸ παράδειγμα καθαρῆς ἱστορικῆς ὀξυδερκειας καὶ συλλήψεως. Ὑψώνεται ὁ Θουκυδίδης μὲ θαυμαστὴ δεξιότητιά πάνω ἀπὸ τὴ μάζα τῶν μύθων καὶ τῶν λεπτομερειῶν πὺν ἀποτελοῦσαν τὸν κακοφτιαγμένο σωρὸ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ οἰκοδομεῖ μιὰ λογικὴ πορεία ἀναπτύξεως προσκομίζοντας ἀποδείξεις ἐκ τῶν συμπερασμάτων του. Σύρει τίς μεγάλες γραμμὲς τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως, διαχωρίζει τὰ γενικὰ καὶ οὐσιώδη γεγονότα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν λεπτομερειῶν καὶ χαρακτηρίζει περιόδους μὲ τὰ κύρια γνωρίσματά τους. Ἐπισύρει τὴν προσοχὴ στὴ σπουδαιότητα πὺν ἔχει ἡ μελέτη τῶν συνθηκῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰσηγεῖται τὸ θέμα γιὰ μιὰν ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Στρέφει τὸ φῶς τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν πρὸς τὴ μυθικὴ περίοδο καὶ ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ ἔλλειψη τῶν οἰκονομικῶν πηγῶν εἶναι τὸ κλειδί γιὰ νὰ κατανοήσωμε μερικὲς πλευρὲς τῆς ἱστορικῆς εξέλιξεως τῆς Ἑλλάδος.

Παραδέχεται βέβαια, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος καὶ κάθε ἄλλος, ὅτι πραγματικὰ ὑπῆρξαν ἥρωες, ὅπως ὁ Πέλοπας, ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ Μίνωας, γιὰ τοὺς ὁποίους φαίνονται νὰ μαρτυροῦν οἱ γενεαλογίαι.²⁴ Δὲ συζητᾷ τὸ γεγονὸς τοῦ Τρωϊκοῦ Πολέμου, ἀλλὰ ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα πὺν ἕνα τέτοιο γεγονὸς σήμαινε ὅτι ὑπῆρχε τὸν καιρὸ ἐκεῖνο στήν Ελλάδα ἕνα ἡγετικὸ κράτος πάνω ἀπὸ τ' ἄλλα· ἀπέδειξε ἐπίσης ὅτι μιὰ ἔρευνα στὶς παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὸν πόλεμο αὐτό, ἔδειχνε μιὰ γενικὴ ἔλλειψη μέσων. Παραδεχόταν τὴν ἱστορικότητα τοῦ Μίνωα καὶ τὸ ἔνστικτό του, πὺν τὸν ὁδήγησε νὰ δώσῃ ἔμφαση στὴ θαλασσοκρατία τῶν Κρητῶν, φαίνεται ὅτι δικαιώνεται ἔπειτα ἀπὸ τίς νεώτερες ἀνακαλύψεις στήν Κρήτη. Ὅταν ἔρχεται σὲ μεταγενέστερους καιροὺς συλλαμβάνει μὲ βλέμμα ἀλάθητο σὰν τὸ πιὸ μεγάλο καὶ τὸ πιὸ σημαντικὸ γεγονὸς στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὰ Μηδικὰ τὴν ἀναβίωσις τῶν ναυτικῶν δυνάμεων καὶ τὴ βελτίωσις τῶν πλοίων.

Στοὺς ὀξυδερκεῖς ἐλέγχους του χρησιμοποιεῖ μεθόδους πὺν μπορούν νὰ χαρακτηρισθοῦν νέες, π.χ. δείχνει τοῦ πολιτισμοῦ τῶν πιὸ καθυστερημένων μερῶν τῆς Ἑλλάδος σὰν ἐπιβίωσις πολιτισμοῦ πὺν εἶχε ἐπικρατήσῃ γενικὰ σὲ

κάποια στιγμή του παρελθόντος. Αναφέρει τον Όμηρο σαν αυτόπτη μάρτυρα για τις συνθήκες της έποχης του χωρίς καμιά επιφύλαξη. Αλλά, όταν τον μνημονεύει για την τεκμηρίωση γεγονότων του Τρωϊκού πολέμου, προσθέτει μιαν πρόταση επιφυλάξεως. Το τεκμήριό του για τον Καρικό πληθυσμό των νησιών (του Αιγαίου) δεν είναι φιλολογικό, αλλά αρχαιολογικό — Καρικοί τάφοι που είχαν ανακαλυφθῇ στις μέρες του, όταν είχε γίνῃ ὁ καθαρός της Δήλου.

Τὸ διάγραμμα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κράτους ἔπειτα ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς Πολέμους εἶναι ἄσκησις διαφοροτικοῦ εἶδους. Καμιά ἱστορία τῆς περιόδου αὐτῆς δὲ ὑπῆρχε ἐκτὸς ἀπὸ ὅ,τι προσφερόταν ἀπὸ τὸ σύντομο χρονικὸ τοῦ Ἑλλάνικου. Ἡ ἀφήγησις τοῦ Θουκυδίδου εἶναι πρωτογενὴς συμβολὴ καὶ ἐνσαρκώνει τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσωπικῶν του ἐρευνῶν. Σχολιάζει τὸ ἔργο τοῦ Ἑλλάνικου, ἐπισημαίνει τὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ἔργου του καὶ τὸ ψέγει ὅτι εἶναι χρονολογικὰ ἀνακριβές. Ὁ Ἑλλάνικος, ὅπως εἶδαμε, βρῆκε μία θέσιν γιὰ κάθε γεγενὸς στὴν ἐτήσια θητεία ἐνὸς ἐπώνυμου ἄρχοντα καὶ ἔδωσα παράδειγμα τῶν σφαλμάτων, στὰ ὁποῖα ἔπεσε, ἐπειδὴ νόμιζε πὼς ἤξερε πάρα πολλά. Ὁ Θουκυδίδης δὲ δίνει ἀπόλυτες χρονολογίες καὶ προσφέρει πολὺ λίγες χρονολογικὲς ἐνδείξεις κάθε εἶδους. Στὸ πρῶτο ἀντικρουσμά φαίνεται σὰ νὰ μπορούσε ὁ Ἑλλάνικος ν' ἀπαντήσῃ στὸ Θουκυδίδου ὅτι ἐκεῖνος εἶχε μιαν ἐνδιαφέρουσα γνώσιν γιὰ τὴν χρονολογικὴ ἀκρίβεια. Αὐτὸ ἐπικεντρὸ τῆς θουκυδίδειας κριτικῆς ἦταν ἀκριβῶς τοῦτο, ὅτι δὲν ὑπῆρχαν βέβαια ἀρκετὰ δεδομένα γιὰ τέτοια ἀκρίβεια καὶ ὅτι ἡ χρονολογικὴ ἀκρίβεια τοῦ Ἑλλάνικου ἦταν μία φενάκη. Καὶ ἐπιτρέπεται νὰ ὑποπτευθῶμε ἀκόμη ὅτι μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ ποὺ παρουσίασε ὁρισμένα γεγονότα διόρθωσε τὸν προκάτοχό του. Ὡς ποῖο σημεῖο οἱ διορθώσεις του, γιὰ τίς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ βασιζέται στὴ μνήμην τῶν πιὸ ἡλικιωμένων, ἦταν σωστές, δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε. Αὐτὸ ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο ἔδωσε στοὺς συγχρόνους του ἓνα σωτήριο μάθημα σκεπτικισμοῦ. Ἐνδεικτικὰ ἀποφεύγει καὶ νὰ ἀναφέρῃ τὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα.²⁵ Κατὰ τὴν ἀποψὲς του ἡ θητεία τῶν ἐπώνυμων ἀρχόντων ποὺ διαρκοῦσε ἀπὸ Ἰούλιον σὲ Ἰούλιον ἦταν ἀκατάλληλη καὶ ἀπρόσφορη γιὰ χρονικὸ στρατιωτικῶν γεγονότων καὶ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ σοβαρὰ ἀνακρίβειες. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο βάσιζε τὴ δική του στρατιωτικὴ ἱστορία στὴ φυσικὴ διαίρεσιν τοῦ ἔτους σὲ καλοκαίρι καὶ χειμῶνα. Ὁ Θουκυδίδης εἶχε ἐντελῶς πεισθῇ γιὰ τὸ ὅτι ἡ αὐστηρὴ αὐτὴ χρονολόγησις ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ ἀκριβολογημένη ἱστορία. Καὶ τὸ ἐπιδοκίμασε προσφέροντας τὴν ἱστορία του μὲ τὴν μορφήν τοῦ χρονικοῦ. Ἦταν καλλιτέχνης καὶ δὲν μπορούσε νὰ μὴ διακρίνῃ τόσο καθαρὰ ὅσο οἱ κριτικοὶ του (ὅπως ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸν) ὅτι τὸ πλαίσιον τοῦ χρονικοῦ ἦταν ἐνοχλητικὸν ἐμπόδιον γιὰ ὁποιοδήποτε σχέδιον καλλιτεχνικοῦ οἰκοδομήματος. Οἱ δυὸ ἀπαιτήσεις γιὰ χρονολογικὴ ἀκρίβεια καὶ γιὰ γλαφυρὴ λογοτεχνικὴ διάταξιν δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστοι, ὅπως ἔχουν ἀποδείξει ἄλλοι ἱστορικοὶ σὰν τοῦ Gibbon, ὁ Θουκυδίδης ὅμως προσπάθησε νὰ τὰ συμβιβάσῃ καὶ ἦταν χαρακτηριστικὸν ὅτι θὰ προτιμοῦσε τὸ αἶτημα τῆς ἱστορικῆς ἀκρίβειας παρὰ τὴν ἐπείγουσαν ἀνάγκην τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς. Οἱ καλλιτεχνικὲς δυνάμεις του φάνηκαν ὅχι στὴν

ἀρχιτεκτονική τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ στὸν κάποιο δραματικὸ τρόπο χειρισμοῦ, ὁ ὅποιος θὰ μελετηθῇ στὴν ἐπόμενη διάλεξη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὅτι γνώριζε τὴ Σπάρτη εἶναι, εὐλογο συμπέρασμα ἀπὸ τὰ χωρία : I, 10, 2 καὶ 143, 4.

2. Ὑπῆρχαν ἀντιφατικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸν τόπο τοῦ θανάτου του. Τὸν τάφο του, ποῦ μπορεῖ νὰ ἦταν κενotáφιο, τὸν ἐδειχναν στὴν Ἀθήνα ἀνάμεσα στοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους τῆς συγγενικῆς του οἰκογένειας τοῦ Κίμωνα, κοντὰ στὴν πύλη τῶν Με-λιτέων.

3. V, 26. [Γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος, ...μέχρι αὖ τὴν τε ἀρχὴν κατέπαυσαν τῶν Ἀθηναίων Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι, καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πει-ριαῖα κατέλαβον, ἔτι δὲ ἐς τοῦτο τὰ ξύμπαντα ἐγένετο τῷ πολέμῳ ἑπτὰ καὶ εἴκοσι. . . ἐπεβίων δὲ διὰ παντὸς αὐτοῦ αἰσθανόμενος τε τῇ ἡλικίᾳ καὶ προσέχων τὴν γνώμην, ὅπως ἀκριβὲς τι εἴσομαι. . .]

4. Βλέπε τὸ Παράρτημα.

5. Διδακτικὴ. Ξαναγυρίζω στὸ σπουδαῖο τοῦτο σημεῖο στὴν 8η Διάλεξη.

6. π.χ. γιὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ Μαντείου στοὺς Σπαρτιάτες (ὡς λέγεται) (I, 118, 3)· γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ Ἀρχιδάμου (II, 18, 5)· γιὰ τὸ τέλος τοῦ Νικία (VII, 86).

7. Δὲς τὸ ἄρθρο τοῦ Holzapfel ποῦ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία. Παραθέτομε τὰ χω-ρία ποῦ ὑπαινίσσεται ὁ συγγραφέας:

«... πέμψαντες δὲ ἐς Δελφούς ἐπρωτῶν τὸν θεὸν (οἱ Λακεδαιμόνιοι) εἰ πολεμοῦσιν ἄμεινον ἔσται· ὁ δὲ ἀνείλεν αὐτοῖς, ὡς λ έ γ ε τ α ι, κατὰ κράτος πολεμοῦσι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκλητος»

(Θουκ. I, 118, 3).

«... ἐν τοιαύτῃ μὲν ὀργῇ ὁ στρατὸς τοῦ Ἀρχιδάμου ἐν τῇ καθέδρᾳ εἶχεν ὁ δὲ προσδεχόμενος, ὡς λ έ γ ε τ α ι, τοὺς Ἀθηναίους τῆς γῆς ἔτι ἀκεραίου οὔσης ἐνδώσειν τι καὶ κατοκνήσειν περιδεῖν αὐτὴν τμηθεῖσαν, ἀνεῖχεν.»

(Θουκ. II, 18, 5).

«... ἄλλα τῶν Συρακοσίων τινές, ὡς έ λ έ γ ε τ ο, οἱ μὲν δείσαντες, . . ἄλλοι δέ, . . πείσαντες τοὺς ξυμμάχους ἀπέκτειναν αὐτόν».

(Θουκ. VII, 86).

8. VIII. 18, 37, 58.

9. Ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ τὴν Ὀλιγαρχικὴ μεταπολίτευση ποὺ ἐγίνε στὴν Ἀθήνα τὸ Μάιο τοῦ 411 π.Χ. Προανάκρουσμα τῆς μεταβολῆς ἦταν ἡ δολοφονία τοῦ δημοκρατικοῦ ἡγέτη Ἀνδροκλῆ καὶ ἄλλες τρομοκρατικὲς ἐνέργειες. Τὸ ἐμφανέστερο ἐξωτερικὸ σύμπτωμα ἦταν ἡ διάλυση τῆς Βουλῆς τῶν Πεντακοσίων καὶ ἡ ἀντικατάστασή της μὲ τὴν Ὀλιγαρχικὴ Βουλὴ τῶν Τετρακοσίων. Βλέπε καὶ J. B. Bury, History of Ancient Greece, ed. Macmillan, (1955) σ. 489 - 93.

10. Ἀπὸ τοῦ Wilamowitz - Mollendorff.

11. πβ. II, 24 καὶ IV, 16. Wilamowitz - Mollendorff, Die Thukydides Legende (Βλ. Βιβλιο-γραφία). Παραθέτομε ἓνα παράδειγμα ἀπ' αὐτὰ ποῦ ὑπαινίσσεται ὁ συγγραφέας (II, 24, 1) : «... καὶ χίλια τάλαντα ἀπὸ τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει χρημάτων έ δ ο ξ ε ν α υ τ ο ῖς ἐξαίρετα ποιησα-μένοις χωρὶς θέσθαι καὶ μὴ ἀναλοῦν, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἄλλων πολεμεῖν· ἦ ν δ ε τ ις εἶ π η έ π ι ψ η φ ῖ σ η κινεῖν τὰ χρήματα ταῦτα... θ ά ν α τ ο ν ζ η μ ῖ α ν έ π έ θ ε ν τ ο.»

12. Μερικά λάθη δὲν ὀφείλονται στὸ συγγραφέα, ἀλλὰ στοὺς πρώτους ἀντιγραφεῖς. Ἀναμφισβήτητο ἐπίσης εἶναι ὅτι κάνει χονδροειδῆ τοπογραφικὰ σφάλματα ὅταν περιγράφη τὸ ἐπεισόδιο τῆς Πύλου - Σφακτηρίας. Ἐχει ἐντελῶς παρανοήσει τὸ πλάτος τῶν εισόδων στὸν κόλπο καὶ δίνει μῆκος τοῦ νησιοῦ 15 στάδια ἐνῶ ἦταν 24. Αὐτὰ τὰ λάθη ἔκαναν τοῦ Grundy ν' ἀρνηθῇ ὅτι ὁ Θουκ. εἶχε ποτὲ τοῦ ἐπισκεφθῇ τὸν τόπο ἐκεῖνο, ἐνῶ ὁ R. M. Burrows (ποῦ ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀφήγησις ὅλη εἶναι κατὰ τὰ λοιπὰ σύμφωνη μὲ τὴν τοπογραφία) νομίζει ὅτι οἱ μετρήσεις ἦταν λαθεμένες. Ἡ ἀποψή μου εἶναι ὅτι ὁ Θ. πρῶτα ἔγραψε τὴν ἱστορία του μὲ πληροφορίες παρμένες ἀπὸ αὐτόπτες ποῦ τοῦ ἔδωσαν εἰκόνα γενικὴ καὶ ὄχι μὲ ἀκρίβεια, καὶ ἀργότερα ἔκαμε ὁ ἴδιος ἐπιτόπια ἐξακρίβωση καὶ ἔκαμε ἴσως τοπογραφικὲς διορθώσεις, ἀλλὰ παρέλειψε ν' ἀναθεώρηση τὰ σφάλματα στὶς διαστάσεις. Ἐχομε μιὰν κάπως τέτοια περίπτωσις στὴν περιγραφή τῆς Νέας Καρχηδόνος ἀπὸ τοῦ Πολύβιο. Εἶναι πραγματικὰ δυνατόν τὸ χονδρὸ σφάλμα γιὰ τὸ μῆκος τοῦ νησιοῦ νὰ ἔχη μεγαλοποιηθῇ ἀπὸ τὴν πέννα κάποιου ἀντιγραφέα. — Ἡ τοπογραφία τῆς πολιορκίας τῆς Πλάταιας ἔχει φωτισθῇ μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ Grundy.

13. Ἔτσι κανένας σύγχρονος ἱστορικός δὲ θὰ παρέλειπε νὰ σημειώσῃ τὸ ψήφισμα τοῦ Χαρίνου, τὸ ὁποῖον ἀπομάκρυνε ἐπὶ ποινῇ θανάτου τοὺς Μεγαρεῖς ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς (ἔπειτα ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα ψήφισμα, τὰ ὁποῖα τοὺς ἀπαγόρευαν τὸ ἐμπόριο στὴν Ἀθήνα καὶ στὶς συμμαχικὲς τῆς πόλεις. Ὁ Θουκυδίδης θὰ ἔλεγε ἀπλῶς ὅτι αὐτὸ δὲν ἐπηρέασε τὴν ἐκκρηξὴ τοῦ πολέμου.

14. Ἐννοεῖ τὴ μεταπολίτευσις τοῦ 411. Βλ. σημείωσις 9 πῶς πάνω.

15. Ἐνα μέρος τοῦ μποροῦσε πολὺ καλὰ νὰ ἐμφανισθῇ σὲ ὑποσημείωσις, ἂν ἦταν τότε σὲ χρῆσις οἱ ὑποσημειώσεις.

16. II, 96-7, πβ. II, 29.

17. Τοὺς H. Nissen καὶ F. M. Cornford.

18. Γιὰ μᾶς ἡ σημασία τῶν λέξεων ἔχει σαφέστερα περιορισθῇ : αἰτία εἶναι ὁ πραγματικός, ἀληθινὸς λόγος ποῦ προεκάλεσε κάτι ἢ ἐπηρέασε τὴν ἀπόφασί μας, εἴτε τὸν ὁμολογοῦμε εἴτε ὄχι· ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν ἀφορμὴν, ἢ ὁποῖα προβάλλεται γιὰ νὰ ἀποκρυβῇ ἡ ἀληθινὴ αἰτία, ἀποτελεῖ πρόσχημα, πρόφασις. Ὅπωςδήποτε τὴ διάκρισι τῶν ὄρων ἐπιχείρησε πρῶτος μὲ βαθύνοια καὶ ὀξυδέρκεια ὁ Θουκυδίδης. Καμιὰ ἔρευνα δὲν κλόνησε τίς ἀπόψεις του γιὰ τὰ αἷτια καὶ τὴν ἀφορμὴν τοῦ Πελοπ. Πολέμου. (Σ.τ.Μ.)

19. I, 42, 2.

20. (Σ.τ.Μ.) α' Μεγαρικὸ ψήφισμα: ἀποκλείει τοὺς Μεγαρεῖς ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς Ἀθην. Συμμαχίας.

β' Μεγαρικὸ ψήφισμα : τοὺς ἀποκλείει καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα·

21. Δὲ γνωρίζομε ἂν τὸ Μεγαρικὸ ζήτημα ζωγραφιζόταν στὸ ἔργο «Διονυσολέξανδρος» τοῦ Κρατίνου (430 - 429) ποῦ σατίριζε τὸν Περικλῆ σὰν ὑπαίτιόν του πολέμου. Βλ. συζήτησις γιὰ τὸ ἔργο, ποῦ ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς Grenfell καὶ Hunt, Oxyrynchus Papyri, IV, No 663.

22. Ὁ F. M. Cornford ἔχει ἐξηγήσει μὲ ἱκανότητα τὴ γεωγραφικὴ σημασία ποῦ ἔχει ἡ Μεγαρίδα σὰν ἐμπορικὸς δρόμος ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση παίρνοντας σὰν ἐπιχειρήμα του αὐτὸ ποῦ ὀνομάζει «Ν ὁ μ ο τ ὦ ν Ἰ σ θ μ ὦ ν» τοῦ Berard. Καὶ ὅσοι δὲ θὰ δεχθοῦν τὸ συμπέρασμα του σὰν κριτικὴ στὸ Θουκυδίδην θ' ἀναγνωρίσουν τὴν ἀξία τῆς ἔρευνάς του.

23. Ὁ ὄρος τ ὦ ρ α ν ν ο ς — ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι — ἔχει κακοποιηθῇ· ἀρχικὰ στὴν ἱστορία ἐμφανίζεται σὰ λαϊκὸς ἡγέτης ὁ τύραννος· ἔχει λαϊκὸ ἔρεισμα· παραμερίζει τὴ μισητὴ ἀριστοκρατία καὶ κυβερνᾷ μὲ φιλολαϊκὰ μέτρα. Τὰ παιδιὰ διάδοχοι τοῦ Πεισιστράτου (στὴν Ἀθήνα) ἔδειξαν ἀνικανότητα καὶ σκληρότητα· ὁ ἓνας δολοφονήθηκε, ὁ ἄλλος (ὁ Ἰππίας) διώχτηκε καὶ συνεργάστηκε μὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδας του· ἔτσι δυσφημίστηκε ὁ ἱστορικός ρόλος τῶν τυράννων. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι εὐλόγα ἔστησαν γιὰ λαϊκὸ θαυμασμὸ καὶ προσκύνημα τὸ σύμπλεγμα τῶν τυραννοκτόνων Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων). Γιὰ μεταγενέστερους τυράννους ἀρμόζει πολὺ ὁ ὄρος μὲ τὴ σημερινὴ σημασία του.

24. Δέχεται μία πραγματικὴ ἀφήγησις γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυσις τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν στὴν Ἀργολίδα ἀπὸ κάποιον προγενέστερο Πελοποννήσιον συγγραφέα (I, 9, 2 : λέγουσι δὲ καὶ οἱ τὰ σαφέστατα Πελοποννησίων μνήμη παρὰ τῶν πρότερον δεδεγμένοι)· προκειμένου

για την αρχαία ιστορία του Άργους έννοει του Ακουσίλαο. Πρέπει να περιμένουμε άνθρωπος ενδιαφερόμενος για την ιστορία σαν το Θουκυδίδη έχει διαβάσει όλα τα ιστορικά έργα που υπήρχαν τότε. Τα μόνα ειδικά έργα που μνημονεύει (εκτός από τον Όμηρο) είναι ή «Συγγραφή Αττική» του Έλλάνικου και ή «Απολογία» του Αντιφώντα. Αλλά αναφέρεται γενικά σε έργα ποιητών και πεζογράφων (λογογράφων, I, 21) για την πρώιμη Ελλάδα· από τους πεζογράφους κυρίως του Ήρόδοτο έδω είχε στη σκέψη του, όποιον όμολογουμένως κριτικάρει σε άλλο σημείο. Έχει διατυπωθῇ ή υπόθεση — με πολλή πιθανότητα — ότι γράφοντας τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου VI για τον άποικισμό στη Σικελία χρησιμοποίησε την ιστορία του Αντιόχου από τις Συρακούσες (Wolfflin). Και δεν μπορεί να μην είχε διαβάσει τα βιβλία του Ίωνα από τη Χίο και του Στησίμβροτου, που διαβαζόταν τότε στην Αθήνα με άπληστία.

25. Στην Πεντηκονταετία. Είναι προσεκτικός να προσδιορίση την του πολέμου (II, 2) με του επώνυμο άρχοντα, τον Έφορο Σπάρτης, την Ίερεία του Ηραίου στο Άργος (αυτή ή τελευταία χρονολόγηση, που τη θέτει πρώτη, δείχνει επίδραση από τον Έλλάνικο, τον όποιον επίσης υποδηλώνει στο IV, 133). Όμοια, όταν αρχίζει ξανά μετά το Δεκάχρονο πόλεμο, ή χρονολογία προσδιορίζεται με τον επώνυμο άρχοντα και με τον Έφορο (V, 25). Αλλά επιτρέπεται να τον κριτικάρωμε που δεν έχει τυπικά δώσει τις χρονολογικές ένδείξεις για τέσσερα χρόνια (435 - 432), τα όποια πραγματεύεται στο I βιβλίο. Μιά χρονολογία προφανώς λείπει στο 24 (του πρώτου Βιβλίου).

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

(συνέχεια)

1. Οί δημηγορίες

Ο ιστορικός έχει να κάνει κάτι περισσότερε από τὸ νὰ χρονολογῇ τὰ γεγονότα. Δουλειά του εἶναι νὰ ἐξηγήσῃ, γιατί συνέβησαν τὰ πράγματα, ν' ἀποκαλύψῃ τίς δυνάμεις πού ἐνέργησαν. Γιὰ νὰ κατανοήσῃ τὴ σημασία τῶν ιστορικῶν γεγονότων ὀφείλει νὰ σπουδάσῃ τοὺς χαρακτήρες καὶ νὰ εἰσδύσῃ στὰ κίνητρα τῶν πρωταγωνιστῶν καὶ νὰ κατανόησῃ τίς συνθήκες μέσα στις ὁποῖες ἔδρασαν. Μιὰ ψυχολογικὴ λοιπὸν ἀναπαράσταση ἀναμιγνύεται πάντα στὴν ἱστορία, ἀναπαράσταση πού πραγματοποιεῖται μέσα στὸ νοῦ τοῦ συγκεκριμένου ἱστορικοῦ καὶ ἐπηρεάζεται κατ' ἀνάγκη ἀπὸ τὴ δική του νοοτροπία καὶ ψυχολογικὴ ἱκανότητα. Κάποιος ἔχει πεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας πού θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ μὲ ἀκρίβεια καὶ πληρότητα μιὰν ἀληθινὴ προσωπογραφία γιὰ τὸ συμπλεγματικὸ χαρακτήρα τοῦ Ναπολέοντα, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἄνθρωπος μὲ ψυχὴ πανομοιότυπη μὲ τοῦ Ναπολέοντα. Αὐτὸς βέβαια εἶναι ἓνας ἀκραῖος τρόπος διατυπώσεως τοῦ προβλήματος, γιατί ὑπάρχει ἡ ἱκανότητα πού λέγεται ψυχολογικὴ φαντασία. Ἀλλὰ ἡ ὑποκειμενικὴ διαδικασία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐξαλειφθῇ. Ἐχει διαφορετικὲς ὀψεις στις περιπτώσεις συγχρόνων καὶ μὴ συγχρόνων ἱστορικῶν. Ὁ σύγχρονος ἱστορικός ζῇ στὸ ἴδιο πολιτιστικὸ περιβάλλον, στὸν ἴδιο κύκλο ἰδεῶν κι ἔτσι ἔχει περισσότερα σημεῖα κοινῆς συμπάθειας μὲ τοὺς πολιτικούς πρωταγωνιστὲς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν μπορεῖ καὶ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐπήρεια τῶν προσωπικῶν του πεποιθήσεων. Ὁ ἱστορικός πού γράφει ἱστορία τῆς παρωχημένης ἐποχῆς ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ εἶναι περισσότερο ἀμερόληπτος, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θ' ἀποβάλλῃ ἀπὸ πάνω του πέρα ἀπὸ κάποιο σημεῖο τὰ πρότυπα καὶ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς του· αὐτὰ ἔχουν μπῆ σὰν ὑφάδια στὸ ὕφασμα, τῆς ψυχῆς καὶ πρέπει νὰ ἐπηρεάζουν τίς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ παρελθόντος.

Ὁ Θουκυδίδης ἔχει κρύψει τὸ ἀναπόφευκτο αὐτὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο μὲ τὴ δ ρ α μ α τ ι κ ῆ τ ο υ μ έ θ ο δ ο. Τὰ πρόσωπα πού παίζουν ἡγετικούς ρόλους στὰ δημόσια πράγματα, πρόσωπα πού μνημονεύει ὁ ἱστορικός, ἀποκαλύπτουν τοὺς χαρακτήρες καὶ τίς προσωπικότητές τους, σὲ ὅσο βαθμὸ χρειάζεται, μὲ τίς ἐνέργειες καὶ τοὺς λόγους τους. Ὁ συγγραφέας, ὅπως ὁ δραματουργός, μένει στὰ παρασκήνια, ἔρχεται στὸ προσκήνιο κάπου κάπου, γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τοὺς πρωταγωνιστὲς μὲ μιὰ σύντομη ἀνακοίνωση ἢ γιὰ νὰ δηλώσῃ τί νόμιζαν γι' αὐτοὺς οἱ ἄνθρωποι ἢ τί ἐντύπωση ἔκαναν στοὺς συγχρόνους τους. Ὁ κανόνας του εἶναι νὰ μὴ παρασύρεται σὲ καμιὰν προσωπικὴ κρίση· σ' αὐτὸν τὸν κανόνα πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν.

Οἱ χαρακτήρες μερικῶν πολιτικῶν προσωπικοτήτων κατὰ ἓνα μέρος δείχνονται μὲ τίς δημηγορίες, γιὰ τίς ὁποῖες πρέπει τώρα νὰ μιλήσω. Αὐτὲς ἀποτελοῦν βασικὸ γνῶρισμα γιὰ τὴ θουκυδίδεια τέχνη. Ὁ Ἡρόδοτος εἶχε δώσῃ τὸ

παράδειγμα, αλλά ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε τις δημηγορίες για διαφορετικούς σκοπούς και σέ διαφορετική κλίμακα και τις προσάρμοσε σέ μιὰ διαφορετική μέθοδο. Μὲ σαφήνεια δηλώνει πῶς πρέπει νὰ λαμβάνωνται οἱ δημηγορίες καὶ τί ἀντιπροσωπεύουν. Σὲ μερικές περιπτώσεις ἄκουσε τις δημηγορίες τὴν ὥρα τῆς ἐκφωνήσεώς τους, ἀλλὰ τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ τις θυμᾶται μὲ ἀκρίβεια· σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔπρεπε νὰ βασίζεται στὶς προφορικές ἀναδιηγήσεις ἄλλων. Γενικὸς κανόνας τοῦ ἦταν νὰ παίρνη τὸ γενικὸ πλαίσιο καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ ὁμιλητῆ καὶ ἀπὸ τὸ ὕφασμα αὐτὸ νὰ συνθέτῃ μὲ τὴ μεγαλύτερη πιθανότητα τὸ τί μποροῦσε νὰ εἶχε πεῖ ὁ ὁμιλητής. Εἶναι φανερὸ πῶς ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἄφηνε μεγάλη ἀνεση κινήσεων στὸ συγγραφέα καὶ ὅτι ὁ βαθμὸς ὁμοιότητας ἀνάμεσα στὶς δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ πραγματικὰ ἐκφωνήθηκαν πρέπει νὰ παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία, ἀνάλογα μὲ τις πληροφορίες ποὺ εἶχε ὁ Θουκυδίδης. Εἶναι ὅλες στὸ ὕφος Θουκυδίδειες, ὅπως οἱ διάφοροι χαρακτήρες σ' ἓνα ἔργο τοῦ Εὐριπίδη χρησιμοποιοῦν ὅλοι τους ὅμοιο λεκτικὸ. Ὁμοιογένεια στὸ ὕφος ἦταν κανόνας γιὰ τοὺς πιὸ πολλοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων στὴν ἀρχαιότητα· δείλιαζαν νὰ παραθέτουν μεγάλα ἀποσπάσματα ἢ νὰ παρεμβάλλουν τὰ ἴδια ἀκριβῶς τὰ λόγια (*ipsissima verba*) τῶν πηγῶν τους. Περιστασιακὰ πιθανῶς ἔχει παρουσιάσει ὁ Θουκυδίδης προσωπικὸ ἦθος ὁμιλητῶν· π.χ. σ' ἓνα λόγο τοῦ Ἀλκιβιάδη ὑπάρχουν μία δύο ἐκφράσεις ποὺ ἀποσκοποῦν στὸ νὰ ὑποδηλώσουν τὸ δικό του χαρακτηριστικὸ βίαιο ὕψος,¹ ἀλλὰ αὐτὸ γίνεται μὲ πολὺ μεγάλη ἐπιφύλαξη. Ὁ Θουκυδίδης στὶς προσωπογραφίες του δὲ μένει προσκολλημένος σὲ τυποποιημένα πρότυπα. Οἱ δημηγορίες τοῦ Περικλῆ προκαλοῦν τὴν ἐντύπωση ὑπέροχης σοβαρότητας πολιτικοῦ μὲ ἔντονο πατριωτισμὸ, ὁ ὁποῖος τείνει πρὸς τὸν ἰδεαλιστὴ· ἡ δημηγορία τοῦ Κλέωνα εἶναι δημηγορία κερδοσκοποῦ δημαγωγοῦ. Τὸ λεκτικὸ ὅμως εἶναι τὸ ἴδιο. Ἐτσι στὸν Αἰσχύλο ἡ παραμὰνα φλυαρεῖ, ἐνῶ μιλάει γλῶσσα Αἰσχύλεια· καὶ ἡ ἀπλοϊκότητα τοῦ φρουροῦ στὸ Σοφοκλῆ ἀποκαλύπτεται ἀρκετά, μολονότι δὲ μιλάει τὴ γλῶσσα φρουροῦ.

Ἐνῶ ὅμως ὁ Θουκυδίδης εἶναι πάντα Θουκυδίδης, μέσα στὰ ὅρια τοῦ ὕφους τοῦ ὑπάρχουν ἀξιοσημεῖωτες ποικιλίες. Εἶναι ἔξω ἀπὸ τις προθέσεις μου νὰ ὑπεισέλθω σὲ λεπτομέρειες πάνω στὸ θέμα αὐτό· γιὰ νὰ ἀποδώσω με δικαιολογία σχετικὰ μὲ τὸ ὕφος τῶν συγγραφέων ποὺ ἔρχονται μπροστὰ μας θὰ χρειαζόταν ἄλλη μιὰ σειρὰ διαλέξεις. Στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ Θουκυδίδη ὑποπτεύομαι ὅτι τὸ διαφορετικὸ ὕφος ἔχει ὀρσμένη σημασία σχετικὴ μὲ τὸ χειρισμὸ τοῦ θεματός του. Εἶναι ὀλοφάνερο γιὰ τὸν κάθε ἀναγνώστη ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος καὶ στὶς δημηγορίες καὶ ὅτι ὑπάρχουν εὐδιάκριτες διαφορὲς μέσα στὶς ἴδιες τις δημηγορίες. Στριφνότητα εἶναι μιὰ κατηγορία ποὺ μόνιμα διατυπώνεται ἐναντίον του καὶ γιὰ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀθωωθῇ. Ἀλλὰ δὲν ἀληθεύει γιὰ τὸ ἔργο του σὰν σύνολο. Τὸ ἀφηγηματικὸ μέρος εἶναι γενικὰ σαφές καὶ συνεχές. Ἀν ὑπῆρχε μόνον αὐτὸ, ποτὲ δὲ θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὴ σκέψη μας νὰ τὸν χαρακτηρίσωμε δυσνόητο. Καὶ οὔτε ἀληθεύει αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς γιὰ ὅλες ἀδιακρίτως τις δημηγορίες. Μερικὲς εἶναι φωτεινὲς καὶ ἀπλές· ἄλλες ἐξαιρετικὰ σκοτεινές· σὲ ἄλλες πάλι ἔχομε ἐντελῶς ἀπλές

παραγράφους δίπλα σὲ τμήματα πού, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Διονυσίου, μπορούμε νὰ τὰ ποῦμε αἰνίγματα ἢ σκοτεινότερα ἀπὸ τὶς σκοτεινὲς ρήσεις τοῦ Ἡρακλείτου.² Ἐχῶ πάρει τὴ στριφνότητα καὶ τὴ δυσκολία, — δυσκολία πού καὶ οἱ Ἕλληνες τὴν αἰσθάνονται ὄχι λιγότερο ἀπὸ μᾶς — σὰν μιὰ σκληρὴ δοκιμὴ διακρίσεως. Ἀλλὰ ἀπὸ τί ἐξαρτᾶται ἡ δυσκολία αὐτή; Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ ὕφους. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ ρητορικὴ σχολὴ τοῦ Γοργία, ἀλλὰ δὲν κυριαρχήθηκε ἀπ' αὐτήν. Τὴν τροποποίησε μὲ ιδιότητες δικῆς του, ἀλλὰ ἡ συγγένεια διακρίνεται ἀλάθητα στὴν τεχνικὴ ἰσορροπία τῶν προτάσεων, στὶς τεχνικὲς λεκτικὲς ἀντιθέσεις, στὴν ποιητικὴ φράση. Γενικὰ τὴν τάση αὐτὴ τὴν χειρίζεται καλὰ, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιόδους σκόπιμα τὴν ἀφήνει νὰ ξεφύγῃ κι ἔπειτα γίνεται σκοτεινός, γιατί οἱ γραμματικοὶ τύποι πρέπει νὰ περιπλέκονται τότε ἀφύσικα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὸ λεκτικὸ ἀποτέλεσμα. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς περίπλοκες περιόδους προκαλοῦσαν σ' ἓνα ἑλληνικὸ αὐτὶ τὸ ἀκουστικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διθυράμβου, τὸ ὁποῖο βγαίνει ἀπὸ τοὺς συνδυασμοὺς τοῦ μέτρου. Ὁ Διονύσιος στὴ διδακτικὴ κριτικὴ του παίρνει δυὸ χωρία σὰν ὑπόπτα γι' αὐτὸ τὸ σφάλμα — ὅπως ἐκεῖνος τὸ νόμιζε: τὸ διάλογο τῶν Ἀθηναίων καὶ Μηλίων διπλωματῶν καὶ τὶς σκέψεις πάνω στὶς ψυχολογικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀπόψεις τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Καὶ τὰ δύο μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν καλουδουλεμένα γυμνάσματα σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τεχνικῆς — τὸ «σκοτεινὸ καὶ στεβλωμένο ὕφος». Εἶναι περιττό, ἀλλὰ καὶ χρόνον δὲν ἔχω, νὰ τὸ ἐκθέσω μὲ μῆκος, ἀλλὰ θὰ δώσω ἓνα σύντομο παράδειγμα. Εἰπώθηκε στὸν Ἐπιτάφιο λόγο τοῦ Περικλῆ γιὰ τοὺς στρατιῶτες, πού εἶχαν πέσει στὸ πεδίο τῆς μάχης: «οἷς ἐνευδαίμονῃσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτήσαι ξυνεμετρήθη».³ Γιὰ νὰ ἐκφράσωμε τὴ σημασία του σὲ ὑποφερτὴ μετάφραση, πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσωμε κάπως ἔτσι: Τῶν ὁποίων οἱ μέρη ἦταν ἔτσι μετρημένες, ὥστε τὸ τέλος τῆς εὐτυχίας τοὺς ἦταν ἐπίσης τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους». Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι παράφραση καὶ δὲν προκαλεῖ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Ἡ φιλολογικὴ μετάφραση εἶναι: γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ζωὴ ἦταν σύμμετρη, ὥστε νὰ εἶναι ὅμοια εὐτυχεῖς στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο (ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν κατορθώνει νὰ ἐκφράσῃ τὴ δύναμη τοῦ ἀορίστου χρόνου «ἐνευδαίμονῃσαι», πού ὑποδηλώνει τὸ γνωστὸ Ἑλληνικὸ ρητό, ὅτι τοῦ ἀνθρώπου ἡ ζωὴ δὲν μπορεῖ νὰ κριθῇ εὐτυχισμένη παρὰ μόνο μετὰ τὸ θάνατο). Ἀλλὰ ἂν ἡ ἀγγλικὴ ἀπόδοση εἶναι στριφνὴ καὶ ἀνυπόφορη, δὲν ἦταν λιγότερο δυσνόητη ἡ ἑλληνικὴ φράση γιὰ ἓνα ἑλληνικὸ αὐτὶ σὰν τοῦ Διονυσίου.

Καὶ τώρα: ἔχει καμιὰ σημασία ἡ ποικιλία πού παρουσιάζεται στὸ ὕφος; Εἶναι ἀπλὴ ιδιοτροπία; Τρέπεται ὁ Θουκυδίδης σὲ διθυραμβικὴ πεζογραφία ἀκριβῶς, ὅταν καὶ ἀπλῶς ἐπειδὴ βρίσκεται σὲ καλὴ διάθεση; Τέτοια ιδιοτροπία δὲ θὰ ἦταν καλλιτεχνικὴ οὔτε καὶ Ἑλληνικὴ. Ἄν ἡ διαφορὰ ὕφους ἀντιστοιχοῦσε στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἀφηγηματικὸ μέρος καὶ στὶς δημηγορίες, ἡ ἐξήγηση θὰ ἦταν εὐκολή. Οἱ δημηγορίες ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπηρετοῦν τὸν καλλιτεχνικὸ σκοπὸ τῆς ἀνάπαυλας μέσα στὴ δράση· εἰσάγουν τὴν ποικιλία πού ὁ Ἡρόδοτος τὴν ἐξασφάλιζε μὲ τὶς παρεκβάσεις· προσφέρουν περίπου τὴν ὑπηρεσία

πὺν προσφέρουν τὰ χορικὰ ἄσματα στὸ δράμα. Κι ἔτσι δὲν πρέπει νὰ μᾶς προκαλῇ ἐκπληξη, ἂν βροῦμε μιὰν ἀντίστοιχη ποικιλία στὸ λεκτικὸ καὶ στὴν τεχνική. Ἡ διαφορὰ ὕφους ὅμως ἐπεκτείνεται καὶ μέσα στὶς ἴδιες τὶς δημηγορίες.

Ἡ ἐξήγηση τὴν ὁποία θὰ ἤθελα νὰ ὑποβάλω στὴν κρίση σας εἶναι ὅτι, ὁ Θουκυδίδης υἱοθετεῖ αὐτὸ πὺν σαφῶς, ὀνομάζομε ἀφύσικο ὕφος του, ὅταν γίνεται περίπλοκος καὶ σκοτεινός, τότε πάντα ἐκθέτει προσωπικὲς ἀπόψεις του. Γιὰ ἐνίσχυση τῆς γνώμης αὐτῆς ἐπικαλοῦμαι τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

1) Οἱ στοχασμοὶ γιὰ τὶς κομματικὲς συγκρούσεις στὶς Ἑλληνικὲς πόλεις, χωρὶς νὰ εἶναι δημηγορίες, ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία. Διακόπτει τὴ δράση. Εἶναι πραγματικὰ μιὰ δημηγορία τοῦ συγγραφέα. Καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπαίσια παραδείγματα ἀφύσικου ὕφους καὶ σχολιάζονται γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀπὸ τὸ Διονύσιο. Ἐδῶ λοιπὸν ἀπροκάλυπτα υἱοθετεῖ ὁ συγγραφέας τὸ ὕφος αὐτὸ γιὰ τοὺς προσωπικοὺς στοχασμούς.

2) Πάρτε τὸ διάλογο τῶν Μηλίων. Τώρα εἴτε πρεσβεύομε πῶς δὲν ἔγινε τέτοια συνέντευξη ποτὲ — ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοί, — εἴτε πιστεύομε πῶς ἔλαβε χώραν — αὕτη εἶναι καὶ ἡ δική μου γνώμη — ὅλοι πρεσβεύομε ὅτι αὕτη πὺν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη εἶναι στὰ κύρια σημεῖα τῆς φανταστικῆς. Θὰ ἐπανέλθω στὸ διάλογο αὐτὸν ἀπὸ ἄλλη σχέση. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι αὕτη εἶναι μιὰ σαφὴς περίπτωση, ὅπου τὸ ἀφύσικο ὕφος χρησιμοποιεῖται γιὰ ἓνα πολιτικὸ δοκίμιο τοῦ συγγραφέα. Συγκρίνετέ τον — ὅπως κάνει ὁ Διονύσιος — μ' ἓναν ἄλλο διάλογο, ἐκεῖνον μεταξὺ Ἀρχιδάμου καὶ Πλαταιέων. Αὐτὸς εἶναι σὲ ὕφος φυσικὸ καὶ προφανῶς ἀποδίδει τὸ ἀπλὸ νόημα τῶν λόγων πὺν εἰπώθηκαν στὴν περίπτωση ἐκείνη.

3) Ἡ τρίτη ἀπόδειξή μου βρίσκεται στὴν ἀντίθεση πὺν ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ δυὸ δημηγορίες τοῦ Περικλῆ. Ἡ πρώτη δημηγορία πὺν ἐξεφώνησε πρὶν ἀπ' τὸν πόλεμο εἶναι τόσο φωτεινὴ καὶ καθαρὴ στὸ ὕφος, ὥστε νὰ ἔχη ικανοποιήσει τὸ Διονύσιο, καὶ ταυτόχρονα εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὴν κατάσταση καὶ ἀναμφίβολα δίνει τὸ γενικὸ νόημα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Περικλῆ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐκείνη τὴ δημηγορία πὺν ἐξεφώνησε γιὰ αὐτοάμυνα, ὅταν δὲν ἦταν δημοφιλής, τὴ χαρακτηρίζει κατὰ ἓνα μέρος στριφνότητα πὺν προκάλεσε τὴν κατάκριση τοῦ Διονυσίου· τὴ χαρακτηρίζει ἐπίσης πλῆθος ἀπὸ ἀπρόσφορες φράσεις, πὺν δὲν μπορούσε νὰ τὶς ἔχη ἀπευθύνει ὁποιοσδήποτε πολιτικὸς σ' ἓνα κοινὸ τοῦ ὁποίου ἐπιθυμοῦσε νὰ ξανακερδίσει τὴν εὐνοια⁴.

Συμπεραίνω ὅτι, ὅταν ὁ Θουκυδίδης γράφει σὲ ὕφος ἀφύσικο, προτρέπει τὸν ἀναγνώστη νὰ καταλάβῃ ὅτι αὐτὸς ἔχει ἐδῶ νὰ κάμῃ μὲ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα, ὅτι ὁ συγγραφέας ἐκφράζει δικές του ἀπόψεις. Ὅταν γράφει σὲ ὕφος φυσικὸ, προσφέρει ἀντικειμενικὴ μαρτυρία. Ἡ δημηγορία τοῦ Περικλῆ στὶς παραμονὲς τοῦ πολέμου εἶναι πραγματικὰ ἀντικειμενικὴ πηγή.

Ἐπιτρέψτε μου νὰ κάνω μιὰν ἐφαρμογὴ τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ. Νομίζω ὅτι ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον. Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ εἶναι ὅλος γραμμένος μὲ τὸ ὕφος τὸ ἀφύσικο.⁵ Ὑποκρύπτει, πιστεύω, μερικὲς ἐκφράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Περικλῆ, ἀλλὰ τὸ ὕφος εἶναι γενικὰ περίπλοκο καὶ σκοτεινὸ, μολονότι τὸ

συγχωρούμε ἢ πιθανὸ καὶ νὰ βροῦμε κάποιαν εὐχαρίστηση σ' αὐτό· τόσο ἔξοχο εἶναι τὸ πνεῦμα του, τόσο λεπτὲς οἱ σκέψεις του. Τώρα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, ἀντίθετα μὲ ἄλλες δημηγορίες ὁ Ἐπιτάφιος λόγος δὲ ρίχνει ἄμεσα φῶς στὰ γεγονότα τοῦ πολέμου καὶ ὁ τόνος του εἶναι μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπαφή μὲ τὴν περίστασι.⁶ Δὲν ὑπῆρχε καμιὰ μεγάλη πράξη, κανένα ὁρατὸ κατόρθωμα ἀνδρείας κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ πολέμου, ὅμως ὁ ἐπιτάφιος λόγος γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ποὺ σκοτώθηκαν τὸ χρόνο αὐτὸν εἶναι τόσο θριαμβικός, ποὺ θὰ ἄρμοζε γιὰ τὴν ταφή τῶν ἡρώων τῶν Θερμοπυλῶν. Ἡ ἀποψή μου εἶναι ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐκμεταλλεύθηκε τὴν περίπτωσι, γιὰ νὰ στρέψῃ τὸν προβολέα του πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Περικλῆ. Ἡ Ἀθήνα ποὺ ὁ Περικλῆς ζωγραφίζει ἐδῶ εἶναι ἓνα ἰδανικὸ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ φανερώσῃ τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὸς ἦταν ἓνας ἰδεαλιστής. Ἡ μεγάλη ἀτοπία ἀνάμεσα στὴν ὀρισμένη περίστασι καὶ στὸν ὑπερψωμένο τόνο τοῦ ὁμιλητῆ ἐνισχύει τὴν ὑπολογισμένη ἐντύπωσι ὅτι ὁ Περικλῆς πέρα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ του σοφία εἶχε καὶ μία φαντασία ποὺ ξεπερνοῦσε τὴν πραγματικότητα.

Ἄν σᾶς ζητοῦσαν νὰ μεταφράσετε στ' ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὴν πρότασι: «αὐτὸς εἶναι ἰδεαλιστής» νομίζω ὅτι δὲ θὰ μπορούσατε νὰ βρῆτε ἀκριβέστερη ἀπόδοσι ἀπὸ τό: «ζ η τ ε ἰ ἄ λ λ ο τ ι, ὡς ἔ π ο ς ε ἰ π ε ἰ ν, ἢ ἔ ν ο ἰ ς ζ ὤ μ ε ν». Εἶναι ἔκφρασι μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ Κλέωνας, στὸ λόγο του γιὰ τὴ Μυτιλήνη,⁷ χαρακτηρίζει τοὺς Ἀθηναίους γενικά, γιὰ τοὺς ὁποῖους δύσκολα μπορούσε νὰ εἰπωθῇ ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός. Ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μου ἓνα ἔμμεσο χτύπημα γιὰ τὸ «ἦ θ ο ς» καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ Περικλῆ. Τώρα καὶ οἱ δύο δημηγορίες, τοῦ Κλέωνα καὶ ἡ ἀντίθετη τοῦ Διόδοτου, εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ δικό μου κριτήριον, γραμμένες κατὰ κύριον λόγον μὲ ὑλικὸ καθαρὰ θουκυδίδειον. Ὁ λόγος τοῦ Διόδοτου περιέχει, ὅπως θυμάστε, σκέψεις γιὰ τὴ γενικὴ θεωρία τῆς τιμωρίας — αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχαιότερη μελέτη τοῦ θέματος στὴν παγκόσμια φιλολογία — καὶ γνωρίζομε ἀπὸ ἄλλη μαρτυρία ὅτι αὐτὸ ἦταν θέμα, ποὺ εἶχε ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Περικλῆ. Τολμῶ λοιπὸν νὰ νομίζω ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ σημεία ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ θίξῃ μὲ τὶς δημηγορίες αὐτὲς ὁ Θουκυδίδης εἶναι ὅτι ἡ πιὸ ἥπια μεταχείρισι τῶν ἀποστατῶν τῆς Μυτιλήνης ἦταν σύμφωνη μὲ τὸ «πνεῦμα» τῆς πολιτικῆς τοῦ Περικλῆ. Μὲ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ μπορούσε ἐπίσης ν' ἀποδειχθῇ πὼς δὲν ἦταν σύμφωνη καὶ μὲ τὸ γράμμα καὶ μὲ τὴ λογικὴ καὶ τοῦτο, νομίζω, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημεία ποὺ ἡ δημηγορία τοῦ Κλέωνα ἀποσκοπεῖ νὰ ὑποδηλώσῃ. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, ἐνῶ ὁ ὁμιλητὴς κάνει μιὰ πλάγια ἐπίθεσι ἐναντίον τοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ Περικλῆ καὶ χτυπάει μιὰ νότα ἐναντίον τοῦ Περικλῆ κατακρίνοντας τὴ γνώσι καὶ τὴν ἀμφιβολία, ὅτι τὴν ἴδια στιγμὴ ἐπαναλαμβάνει φράσεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ λόγους τοῦ Περικλῆ: Ἡγεμονία θὰ πῇ τυραννία», «μὴ παριστάνετε τοὺς ἐνάρετους». Ὁ Θουκυδίδης ἐδῶ δὲ μελετᾷ μόνον τὴν ἀντίθεσι ἀνάμεσα στοὺς δύο πολιτικούς, ἀλλὰ καὶ τὶς δυσχέρειες ποὺ ἦταν σύμφυτες μὲ τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ.

2. «δραματική» παρουσίαση τῶν ἱστορικῶν προσώπων

Οἱ δημηγορίες γενικὰ ἐξυπηρετοῦσαν δυὸ σκοποὺς. Πρῶτα πρῶτα τὶς χρησιμοποιοῦσε ὁ συγγραφέας, γιὰ νὰ ἐξηγῇ γεγονότα καὶ στοιχεῖα μιᾶς καταστάσεως, ὅπως καὶ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ κίνητρα καὶ ἰδέες. Σὲ μερικές περιπτώσεις ἡ δημηγορία ἦταν δραματική μεταμφίεση δικῆς του μελέτης. Οἱ χαρακτήρες τῶν δύο πόλεων — πρωταγωνιστῶν, Ἀθήνας καὶ Σπάρτης, ὑπογραμμίζονται στὴ δημηγορία μιᾶς τρίτης παρατάξεως, τῶν Κορινθίων· συγγραφέας τοῦ περιφημοῦ αὐτοῦ παραλληλισμοῦ ἦταν ἀναντίρρητα ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης. Σὲ μερικές ὁμως περιπτώσεις χρησιμοποιεῖ πραγματικές ἐκθέσεις ἀπὸ πολιτικούς — γνήσια πολιτικὰ ντοκουμέντα σὲ ὅσο βαθμὸ ὑπηρετοῦσαν τὸν κύριο σκοπὸ — σὰν τὸ πιὸ πρόσφορο μέσο γιὰ τὴν ἐξήγηση μιᾶς καταστάσεως. Τὰ σχετικὰ πλεονεκτήματα τῶν δυὸ ἀντιμαχόμενων δυνάμεων γιὰ τὸν ἐπερχόμενο πόλεμο ἀναλύονται σὲ δυὸ δημηγορίες ἀντίθετων ἀπόψεων.⁸ Οἱ προσδοκίες καὶ οἱ δυσχερείες τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας ἐκτίθενται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Οἱ δημηγορίες προσφέρουν μιὰ δεύτερη ὑπηρεσία — κι ἐδῶ ξαναγυρίζω στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκίνησα — νὰ ὑπηρετοῦν τὴν ἀντικειμενικὴ «δραματική» μέθοδο, τὴν παρουσίαση τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο θέλησε νὰ υἱοθέτησῃ ὁ Θουκυδίδης.⁹ Οἱ δημηγορίες τοῦ Περικλῆ, τοῦ Κλέωνα, τοῦ Βρασίδα, τοῦ Νικία, τοῦ Ἀλκιβιάδη, ἂν τὶς πάρουμε σὲ σχέση μὲ τὰ ἔργα τους, ἀποκαλύπτουν τοὺς χαρακτήρες τους τόσο ὅσο ὁ συγγραφέας θεωροῦσε ἀναγκαῖο γιὰ τὴν περίσταση ἐκείνη, δηλ. ἐκείνες τὶς πλευρὲς τοῦ χαρακτήρα τους, οἱ ὁποῖες κατὰ τὴ γνώμη του προσδιόριζαν τὶς πολιτικὲς τοὺς ἐνέργειες ἢ ἐπηρέαζαν τὴν πολιτικὴ τους ἐπιρροή. Τὸ γενικὸ σχέδιο ἦταν ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὅπως καὶ τὰ γεγονότα, πρέπει νὰ μιλοῦν ἢ νὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ μιλήσουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους μὲ λίγα ἢ καθόλου σχόλια τοῦ ἱστορικοῦ.

Ἡ μέθοδος αὐτὴ προκάλεσε τὴν πλάνη ὅτι οἱ πρωταγωνιστὲς αὐτοὶ παρουσιάζονταν στὸν ἀναγνώστη ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ὁ συγγραφέας εἶχε τοποθετήσῃ τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ψυχολογικὴ ἀξιολόγησή τους, ὅπως ὁ δραματογράφος οἰκοδομεῖ τοὺς χαρακτήρες του· ἀξιολόγηση βασισμένη στὴ γνώση του γιὰ τὶς πράξεις τους, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴ δική του ὑποκειμενικὴ ἐρμηνεία. Ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης εἶναι στὰ χέρια τοῦ συγγραφέα σχεδὸν τόσο, ὅσο καὶ στὸ δράμα. Δὲν ἔχει τὰ μέσα νὰ σχηματίσῃ μιὰ σωστὴ κρίση γιὰ λογαριασμό του, γιατί δὲ γνωρίζει πῶς ἔχει φθάσει ὁ συγγραφέας στὰ συμπεράσματά του.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου μπορεῖ νὰ μελετηθῇ στὶς περιπτώσεις τοῦ Κλέωνα καὶ τοῦ Νικία. Ὁ Θουκυδίδης εἶχε μία χωριστὴ ἄποψη γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ Κλέωνα σὰν πολιτικοῦ. Μᾶς ἀφήνει νὰ τὴ δοῦμε νὰ ἀντανάκλᾳται ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ Κλέωνα καὶ ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ λαοῦ γι' αὐτόν. Ὅταν περιγράφῃ τὸν Κλέωνα σὰν ἡγέτη μὲ ἐπιρροή στὸ βῆμα, ἄνθρωπο ποὺ ἦταν πολὺ βίαιος στοὺς τρόπους καὶ στὸ λόγο, παραθέτει ἓνα μόνο γεγονὸς ποὺ ἀναμφίβολα ἦταν γνωστὸ καὶ παραδεκτό. Ὁ λόγος τοῦ Κλέωνα γιὰ τὸ ζήτημα τῆς Λέσβου

ἀποκαλύπτει τὸν τρόπο του, πὺν βλέπει τὸ λαὸ σὰν παιδαγωγός. Ἡ συγκλονιστικὴ κρίση ὅτι, ἂν ἡ στρατηγία τοῦ Κλέωνα στήν Πύλο κατέληγε σὲ καταστροφή, αὐτὸ θὰ ἦταν μεγάλη εὐλογία, γιατί θὰ γλύτωνε τὴν πόλη ἀπὸ τὸν Κλέωνα, δὲν ἀναφέρεται σὰ σαρκασμὸς τοῦ ἱστορικοῦ· μνημονεύεται σὰ γνώμη μιᾶς μερίδας τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτοὶ πὺν ἔκριναν ἔτσι ἀποκαλοῦνται «σώφρονες», ἡ μεταμφίεση ἐδῶ εἶναι πολὺ λεπτὴ· ὁ συγγραφέας ἀφήνει νὰ γίνη ὁρατὴ ἡ συναίνεσή του. Κανένας μελετητὴς τῶν σκηνῶν αὐτῶν, ὅπου ἐμφανίζεται ὁ Κλέωνας, δὲ θὰ ἔμενε μὲ τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κλέωνας ἦταν σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τοῦ συγγραφέα ὀλέθριος δημαγωγός· ἀλλὰ σ' ἓνα χωρίο¹⁰ ὁ Θουκυδίδης ἐγκαταλείπει τὸ «δραματικὸ» τοῦ τρόπο (πὺν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μὴ ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος) καὶ ἀποδίδει τὰ χειρότερα κίνητρα στὸν πολιτικὸ γιὰ τὴν ἀπροθυμία του νὰ φέρῃ τὸν πόλεμο σ' ἓνα τέλος.

Ἡ προσωπογραφία τοῦ Νικία, τοῦ εὐσυνείδητου πατριώτη, πὺν ἐνσαρκώνει τὴν ἐντιμότητα, τὴν περίσκεψη καὶ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ δὲν εἶναι προικισμένος μὲ ταλέντο πρῶτης τάξεως, πὺν φοβᾶται τὴν εὐθύνη καὶ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, ἴσως εἶναι τὸ πιὸ πετυχημένο κατόρθωμα τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς «δραματικῆς» τέχνης. Ὅλα αὐτὰ προβάλλουν ἀπὸ τὶς πράξεις καὶ τοὺς λόγους του. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι ὅμως ὁ συγγραφέας προχωρεῖ μιὰ στιγμὴ στὸ προσκηνίον καὶ ἐκθέτει κατευθείαν τὰ κίνητρα πὺν παρακίνησαν τὸ Νικία νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰρήνης. Ἦταν κίνητρα ἐγωιστικῆς φύσεως: σκέφθηκε τὴν ὑπόληψή του· ἐπιθυμοῦσε: «ἀφοῦ δὲν εἶχε πάθει καμιάν ἀνατροπὴ καὶ διατηροῦσε τὴν ὑπόληψή του, νὰ διατηρήσῃ καὶ τὴν καλὴ του τύχη· ἤθελε τὴν δική του ἡσυχία, ὅπως καὶ νὰ προσφέρῃ καὶ στὸ λαὸ ἡσυχία· εἶχε τὴν ἐλπίδα ν' ἀφήσῃ στοὺς μεταγενέστερους τὸ ὄνομα ἀνθρώπου πὺν δὲν εἶχε φέρει ποτὲ καμιά συμφορὰ στήν πόλη καὶ διαλογιζόταν ὅτι τὸ καλύτερο μέσο γιὰ νὰ τὰ ἐξασφαλίσῃ ὅλα αὐτὰ ἦταν νὰ ἐμπιστεύεται ὅσο λιγότερο μποροῦσε τὴν τύχη καὶ νὰ κρατήσῃ μακριὰ τὸν κίνδυνον, τὸν ὅποιον μποροῦσε ν' ἀποφύγῃ μὲ τὴν εἰρήνη».¹¹ Ἡ εἰρωνεία εἶναι ἀλάθητη. Ξανὰ στήν τελευταία σκηνή, ὅταν ὁ Νικίας ἔχῃ ἐκτελεσθῇ στὶς Συρακοῦσες, ὁ ἱστορικὸς προβαίνει πάλι γιὰ μιὰ στιγμὴ στὸ προσκηνίον καὶ ἀπαγγέλλει ἓναν ἐπιτάφιο, τὸ σημεῖον πὺν συχνὰ ἔχει παρερμηνευθῇ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους. Γενικὰ ἔχει θεωρηθῇ ἐγκώμιον· στήν πραγματικότητα εἶναι κακία. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ Θουκυδίδης γράφει ὅτι ὁ Νικίας ἄξιζε ἓνα τέτοιο τέλος, κατώτερον ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον Ἀθηναῖον, ἂν λάβωμε ὑπόψιν τὴν τυπικὴ ἀρετὴ του.¹² Μ' ἄλλα λόγια ἓνας ἄνθρωπος μὲ τέτοια τυπικὴ ἀρετὴ δὲν ἄξιζε ἓνα τέτοιο παράτυπον τέλος. Αὐτὰ εἶναι εἰρωνεία τοῦ εἶδους, στὸ ὁποῖο σπάνια παρασύρεται ὁ Θουκυδίδης· πίσω της ὑποφώσκει ἡ καταπιεσμένη κρίσις ὅτι ἡ Ἀθήνα ἦταν ἄτυχη πὺν ἔδειξε τόση ἐμπιστοσύνη στὸ Νικία, τὸ πρότυπον τῆς ἄσπογης ἐντιμότητος.

Στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀλκιβιάδου ὁ ἱστορικὸς ἐνδιατρίβει στὶς ὑπερβολὰς καὶ τὴν ἐπιδεξιομανίαν τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς, ἐπειδὴ εἶχαν ἄμεση ἐπίδρασι στὰ αἰσθήματα τῶν Ἀθηναίων πρὸς αὐτὸν καὶ ἐπηρέασαν τὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία του καὶ τὴν πορεία τοῦ πολέμου. Κι ἐδῶ ὅμως ὁ χαρακτήρας ἀποκαλύπτεται

μέ ἔργα καὶ λόγια· ἀλαζονεία καὶ φιλοδοξία ἀποπνέουν οἱ δημηγορίες του καί, ὅπως ἔχω ἤδη παρατηρήσει, μερικές ἡχηρὲς φράσεις φαίνεται ὅτι ἦταν χαρακτηριστικὲς τοῦ ὕφους του. Ὁ Θουκυδίδης ἀποφεύγει νὰ σχολιάσῃ τὸν χαρακτήρα του, ἀλλὰ ἐπισημαίνει τὶς ὑπηρεσίες του καὶ δείχνει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἀντικρουζαν μὲ ὑποπτο φόβο, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς ἱκανότητές του.

Στὴν περίπτωση τοῦ Θεμιστοκλῆ, τοῦ Περικλῆ, τοῦ Ἀντιφώντα ὁ συγγραφέας ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ συνηθισμένη τακτικὴ του καὶ δίνει χαρακτηριστικὲς κρίσεις δικές του. Στὴν περίπτωση τοῦ Θεμιστοκλῆ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἀναγκαία ἐξαίρεση, ἀφοῦ αὐτὸς δὲν μπαίνει στὴν κύρια ἀφήγηση καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸν ἑαυτό του «δραματικὰ» (μὲ δημηγορίες). Ἡ ἴδια αἰτιολογία θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοσθῇ γιὰ τὸν Περικλῆ, ἀφοῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του ἔχει τελειώσει, ὅταν αὐτὸς ἀνεβαίνει στὴ σκηνή. Ἡ εὐνοϊκὴ σημείωση γιὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ Ἀντιφώντα θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μόλις εἶχε ἐμφανισθῇ στὴν πολιτικὴ κονίστρα τὸ χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση¹³ καὶ ὅτι ἡ ἐμφάνισή του τότε ἦταν πολὺ σύντομη. Τὰ καλὰ λόγια γιὰ τοῦ Ἀντιφώντα ἔχουν στ' ἀλήθεια μιὰ χροιά προσωπικὴ καὶ ἴσως κρύβουν μιὰ φιλία. Εἶναι βέβαια μάταιο νὰ ζητήσωμε νὰ ἐξηγήσωμε ἢ νὰ δικαιολογήσωμε τὶς ἐξαιρέσεις αὐτές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶναι «δραματικός», ἀλλὰ δὲν ἐξωθεῖ τὴ μέθοδό του στὰ ἄκρα.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὅλες περίπου οἱ κρίσεις ποὺ ἐκφέρει ἀφοροῦν στὴν εὐφυΐα καὶ τὴν πολιτικὴ ἱκανότητα. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θεμιστοκλῆ, τοῦ Περικλῆ, τοῦ Ἀντιφώντα, τοῦ Θηραμένη καὶ τοῦ Ἑρμοκράτη. Ὅλοι αὐτοὶ δέχονται μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἔπαινο γιὰ τὴν πολιτικὴ τους εὐστροφία, ἢ ὁποῖα προκειμένου γιὰ τὸ Θεμιστοκλῆ ὑψώνεται, ὅπως ἔχει εἰπωθῇ, μέχρι τὴ μεγαλοφυΐα.

Προκειμένου γιὰ τὸ Ὑπέρβολο χρειάζονται μερικές λέξεις, γιατί ἡ περίπτωσή του ἀπεικονίζει τὴ μέθοδο τοῦ Θουκυδίδη καὶ τὶς πολιτικὲς του συμπάθειες. Στὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν Πεντηκονταετὴ Εἰρήνη ὡς τὴν Σικελικὴ ἐκστρατεία (421 - 415 π. Χ.) ἡ κομματικὴ διαμάχη μὲ τὴν ἡγεσία τῶν ἀντιπαλῶν ἀρχηγῶν Νικία καὶ Ἀλκιβιάδης παρέλυσε τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας καὶ ἐμπόδιζε τὴ συνέχεια δράσεως. Ἡ κατάσταση ἦταν τόσο σοβαρὴ, ὥστε ἡ μόνη διέξοδος φαινόταν ἐκείνη ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸ δημαγωγὸ Ὑπέρβολο — ὀστρακισμὸς ποὺ θὰ ἀπομάκρυνε τὸν ἕναν ἀντίζηλο καὶ θ' ἀσφάλιζε τὴν ἐνότητα.¹⁴ Ὁ Ἀλκιβιάδης ματαίωσε τὸ τέχνασμα κάνοντας συμβιβασμὸ ἀν ὅχι μὲ τὸν ἀντίζηλό του, τουλάχιστο μὲ σημαντικὴ μερίδα ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικούς, ὥστε νὰ προκαλέσῃ ὀστρακισμὸ γιὰ τὸν Ὑπέρβολο. Ὁ Θουκυδίδης δὲ λέει λέξη γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, μολονότι βέβαια ἦταν ἀπόλυτα ἐνήμερος τῶν πραγμάτων καὶ μολονότι εἶχαν ἄμεση ἐπίδραση στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι καθὼς ὁ ὀστρακισμὸς ματαιώθηκε καὶ οἱ ἀντίστοιχες θέσεις τῶν δύο ἡγετῶν ἔμειναν ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὴν ψηφοφορία, τὸ θεώρησε περιττὸ νὰ ἀναφέρῃ τὸ περιστατικόν. Πρέπει πάντως νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ

σημερινός ιστορικός που θα επέτρεπε στον έαυτό του τέτοια παράλειψη ή που θα ώθοῦσε την αρχή του αποκλεισμού (λεπτομερειών χωρίς σημασία, κατά τη γνώμη του) τόσο μακριά, δὲ θα απέφευγε έντονες επικρίσεις. Αλλά σὲ ἄλλη περίπτωση ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει τὸν ὁστρακισμό, χωρίς νὰ τὸν προσδιορίζει χρονικὰ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει, χωρίς νὰ ἀποδίδῃ καμιά σημασία. Ὁ Ὑπερβόλος σκοτώθηκε τὸ 411 στὴ Σάμο. Ὁ Θουκυδίδης τὸ ἀναφέρει καὶ θυμίζει ὅτι ὁ Ὑπερβόλος εἶχε ἐξοστρακισθῇ. Εἶναι τὸ μόνο σημεῖο, ὅπου ὀνομάζει τὸ δημαγωγό, ὁ ὁποῖος στὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κλέωνα ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁμιλητὲς ποὺ εἶχαν τὴν πιὸ μεγάλη ἐπιρροή στὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποπτευθοῦμε ὅτι ἀγνοώντας τὸν πολιτικὸ αὐτὸν ὁ Θουκυδίδης, ὅπως ἀκριβῶς ἀγνόησε ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ τύπου, τὸν Εὐκράτη καὶ τὸ Λυσικλῆ, ἔδειχνε μιὰν ἐπιφύλαξη ποὺ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀρνητικὴ κριτικὴ, μιὰν ἀρνητικὴ ἔκφραση περιφρονήσεως· πάντως ἀπὸ τίς λέξεις μὲ τίς ὁποῖες ἀμαυρώνει τὴ μνήμη του δὲ μένει καμιά ἀμφιβολία. Ὁ Ὑπερβόλος ἐξοστρακίστηκε, μᾶς πληροφορεῖ, ὄχι γιατί θεωρήθηκε ἐπικίνδυνος, ἀλλὰ γιατί ἦταν παλιάνθρωπος χωρίς ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ ἀποτελοῦσε ντροπὴ γιὰ τὴν πόλη. Ἀποδίδεται ἐδῶ στὸν Ὑπερβόλο τὸ ἴδιο ἐπίθετο (μοχθηρός), τὸ ὁποῖο τοῦ εἶχε προσάψει ὁ Ἀριστοφάνης.¹⁵ Μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ πῶς ὁ Θουκυδίδης παραβιάζει τὴ δική του ἀρχὴ τῆς ἀποκαλύψεως. Τὴ στιγμὴ αὐτὴ ὁ Ὑπερβόλος δὲν εἶναι οὔτε ἐνδιαφέρων οὔτε σπουδαῖος καὶ ὁ ἱστορικὸς ἐπιμένοντας νὰ ἐπικρίνῃ τὸ χαρακτήρα του παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν ἀφήγησή του. Ἐπίσης ὅ,τι λέει γιὰ τὴν αἰτία τοῦ ὁστρακισμοῦ του δὲν εἶναι ἀληθινό. Ὁ Ὑπερβόλος δὲν ἐξοστρακίστηκε γιατί ἦταν ὄνειδος γιὰ τὴν πόλη, οὔτε γιατί ἦταν ἔτσι ἢ ἄλλιῶς. Ὁ Ὑπερβόλος δὲ θὰ εἶχε ἐξοστρακισθῇ, ἂν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου δὲν ἔπαιρναν ὁδηγίες νὰ γράψουν τὸ δικό του ὄνομα πάνω στὰ ὁστρακα ἀντὶ γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἐντιμοῦ Νικία. Γνωρίζουμε πολὺ λίγα γιὰ τὸν Ὑπερβόλο· αὐτὴ ἡ κρίση ὅμως τοῦ Θουκυδίδου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀντικειμενικὴ ἢ ἀμερόληπτη. Εἶναι ἐντελῶς φανερό ὅτι αἰσθανόταν βαθιὰ ἀντιπάθεια γιὰ λαϊκοὺς ἡγέτες, ὅπως ὁ Κλέωνας καὶ ὁ Ὑπερβόλος, καὶ ὅτι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τοὺς ἀποδώσῃ ὅση δικαιοσύνη ἄξιζαν. Καὶ τέτοια ἀντιπάθεια εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ μεταχείριση ποὺ κάνει ὁ Θουκυδίδης στὸν Κλέωνα, χωρίς νὰ ἀναζητοῦμε ἄλλο κίνητρο προσωπικῆς ἀποστροφῆς γιὰ ὁποιοδήποτε ρόλο εἶχε παίξει ὁ Κλέωνας, ὅταν ὁ ἱστορικὸς εἶχε κατάδικασθῇ σὲ ἐξορία.¹⁶

3. Ὁρθολογιστικὴ ἄποψη τῆς Ἱστορίας

Ἡ τακτικὴ του ν' ἀφήνῃ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα ν' ἀποκαλύπτονται μόνον μὲ τίς πράξεις καὶ τὰ λόγια τους, μένοντας ὁ ἴδιος στὸ περιθώριο, χωρίς καὶ νὰ εἶναι προσκολλημένος σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο μὲ σχολαστικὴ συνέπεια, αὐτὰ τὰ γνωρίσματα εἶναι κατὰ κύριο λόγο ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ὀνομασθῇ ἡ τέχνη του «δραματικὴ». Ὁ χαρακτηρισμὸς «δραματικὴ» ἀξίζει πράγματι νὰ ἀποδοθῇ στὴν ἱστορία

του και γι' άλλους λόγους. Έχει διατυπωθῇ ἡ σκέψη ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἀντίκρουσε τὸν πόλεμο στὸ σύνολό του κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς τραγωδίας, στὴν ὁποία ἡ Σικελικὴ ἐκστρατεία ἦταν ἡ «π ε ρ ι π έ τ ε ι α», δηλ. ἡ «ἀντιστροφή» τῆς τύχης γιὰ τὴν Ἀθήνα. Αὐτὴ ἡ ἰδέα ἔχει ὑποστηριχθῇ πρόσφατα μὲ νέα μορφή ἀπὸ τὸν P. M. Cornford σὲ μιὰν ἐξοχὴ μελέτη του, ἡ ὁποία ζητεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἱστορικὸς διέκρινε Αἰσχύλειες συλλήψεις μέσα στὰ γεγονότα τοῦ πολέμου καὶ τὰ συγκέντρωσε σὲ σύνολο ὅπως στὴν τραγωδίᾳ βάζοντας σκοτεινὲς μορφές, τὴν Τύχην, τὴν ὕβριν, τὴν Πειθῶ, τὸν Ἑρωτα, νὰ κινοῦνται στὰ παρασκήνια καὶ νὰ κατευθύνουν τοὺς ἀνθρώπους - πρωταγωνιστές. Τὸ ὅτι τέτοιαν εἰκόνα διαβλέπει ἓνας προικισμένος μελετητὴς στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου, τὸ ὁποῖο ὁ κοινὸς ἀναγνώστης τὸ ἀντιμετωπίζει σὰν ἀναπαράσταση τῶν γεγονότων μὲ τὸν τρόπο πὺν παρουσιάζει τὶς πολιτικὲς πράξεις, φανερῶνει πόσο θαυμάσιο βιβλίον εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, νομίζω, ὅτι τὸ ὕφος τοῦ Θουκυδίδου ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ Ἀττικὸ δράμα ὅχι λιγότερο ἀπὸ ὅσο ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ρητορικὴ τοῦ Γοργία. Καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρίσματα τῆς μονογραφίας τοῦ Cornford ὅτι ἀναλύει τὴν ἐπίδραση αὐτῇ. Ὅτι ὅμως οἱ τραγικὲς φράσεις καὶ ἀναπολήσεις καὶ ἡ εὐκαιριακὴ χρῆση τῆς τραγικῆς εἰρωνείας δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ πῶς ἔχουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὑφολογικὴ σημασία καὶ ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲ σκόπευε νὰ παρουσιάσῃ τοῦ πόλεμο μὲ τὸ τυπικὸ σχῆμα μιᾶς τραγικῆς ἐξελίξεως, ὅλα αὐτὰ θὰ φανοῦν ἂν προσέξωμε τὶς δικές του καθαρὲς ἐξηγήσεις.

Ἡ ἀποψὴ τοῦ γιὰ τὰ αἷτια τῆς καταρρέουσας τῆς Ἀθήνας δείχνει τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ δική του θεώρηση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ σὲ κείνη τοῦ Ἡροδότου. Ὁ ἀρχαιότερος ἱστορικὸς παρουσιάζοντας τὴν κατάρρευση τῆς Περσικῆς δυνάμεως διακρίνει στὴν ἐξέλιξη τοῦ σχεδίου ἀπειλητικὸ πᾶνω ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς ἓναν ὑπερανθρώπινον ἔλεγχον καὶ τὴν κρυφὴν δράση τῆς θεϊκῆς ὀργῆς (Νέμεσις). Ἡ μόνη ἐξωτερικὴ ἐπίδραση πὺν ἀναγνωρίζει ὁ νεώτερος συγγραφέας (ὁ Θουκυδίδης) παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀστάθμητου στοιχείου πὺν τὸ ὀνομάζει Τύχη. Ὁ Ἡρόδοτος ἐξηγοῦσε τὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ παρακμὴ μιᾶς πολιτείας ἢ ἑνὸς ἀνθρώπου ἀπὸ μία θέση ἡγετικῆς ὑπέροχης ὀφειλόταν στὴν ἐπενέργεια κάποιας ὑπερφυσικῆς δυνάμεως ἢ ὁποία δὲ μπορούσε νὰ ἀνεχθῇ τὴν ἐξύμνηση πὺν ἀλάθητα ὀδηγεῖ σὲ ἄμετρη ἐξαρχὴ τῆς ψυχῆς καὶ συχνὰ σὲ ἀλαζονικὲς καὶ βίαιες πράξεις. Σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδου ἡ ἰδέα αὐτὴ γιὰ τ' ἀνθρωπινὰ παθήματα μεταφράζεται μὲ τὴν ἀκόλουθη ξερὴ διατύπωση: «εἶναι φυσικὸ γιὰ τὰ ἀνθρώπινὰ πράγματα νὰ παρακμάζουσιν». Ἀλλὰ δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι πίστευε ἀνεπιφύλακτα στὴν ἀρχὴ αὐτὴ (πὺν ἴσως ἀπαντᾷται στοὺς Ἰωνες φιλοσόφους) σὰ σὲ βέβαιον γεγονός. Καὶ ἡ ἀνάλυση βέβαια πὺν δίνει γιὰ τὸν πόλεμον καὶ ἡ ἐξήγηση τῶν ἀποτελεσμάτων του δείχνουν ὅτι ἡ δράση τοῦ ἀστάθμητου στοιχείου τῆς τύχης δὲ χρειάζεται νὰ εἶναι ἀποφασιστικὴ. Αὐτὴ συνέβαλε στὴν παρακμὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς δυνάμεως, ἀλλὰ ἡ δύναμη ἐκείνη μπορούσε νὰ ἐπιζήσῃ καὶ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ὕβριν, ἂν δὲν ἔφταιγαν τὰ ἀνθρωπινὰ σφάλματα.

Στὴν πρώτη φάση τοῦ πολέμου ὑπῆρχαν δύο περιπτώσεις γιὰ τὸ παιχνίδι τοῦ ἀστάθμητου παράγοντα. Ὑπῆρχε πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ λοιμὸς. Ἀλλὰ ὅσοδήποτε ὀδυνηρὸς κι ἂν ἦταν, ὅσο κι ἂν ἔφερε τὸν ἀκρωτηριασμὸ καὶ τὸ ἀδυνατίσμα τῆς ἐπιθετικῆς δυνάμεως τῆς Πολιτείας γιὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια, δὲν ἦταν ἐξουθενωτικός, δὲν ὑπέγραψε τὴν καταδίκη· μία ἀπὸ τὶς πιὸ βαριές συνέπειές του ἦταν ἡ ψυχολογικὴ ἐπίδρασή του στοὺς Ἀθηναίους, ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπέφερε ὁ Περικλῆς. Ἡ ἄλλη ἐκπληξὴ τῆς τύχης ἦταν εὐνοϊκὴ, ὁ συνδυασμὸς τῶν περιστάσεων πού βοήθησε τοὺς Ἀθηναίους γιὰ μιὰν ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία στὴν Πύλο. Αὐτὸ τοὺς ἔκανε νὰ ἀλαζονευθοῦν, ὅσο ὁ λοιμὸς τοὺς εἶχε ἀποθαρρύνει. Ἀντὶ ν' ἀρπάξουν τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ τερματίσουν τὸν πόλεμο ὑπογράφοντας εἰρήνη μὲ εὐνοϊκοὺς ὅρους, εἰρήνη πὺν λίγα χρόνια πρὶν θὰ τὴν ὑπέγραφαν μὲ ὁποιοῦσδήποτε ὅρους, ἀντίθετα παρασύρθηκαν σ' ἐλπίδες γιὰ καινούριες κατακτήσεις. Ὅπως δὴποτε οἱ συνέπειες δὲν ἦταν (ἀκόμη) καταστροφικές· ἡ Εἰρήνη τοῦ 421 π.Χ. ἄφησε τὴν ἴδια ἰσορροπία δυνάμεων.

Οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀναλάβει ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ λοιμοῦ, ὅταν ἐπιχείρησαν τὴν κατάκτηση τῆς Σικελίας τὸ 415 π.Χ. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐπιχειρήσεως αὐτῆς ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς βαθμιαίας παρακμῆς, ἡ ὁποία καθορίστηκε ἀπὸ ἐσωτερικὲς διαμάχες στὴν Ἀθήνα καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὴν παρέμβαση τῆς Περσίας. Νεώτερος ἱστορικὸς χαρακτήρισε τὴν Σικελικὴ Ἐκστρατεία πράξη παραφροσύνης, στιγμή πὺν ἓνας ὁλόκληρος λαὸς παραφρονεῖ, ἀνάλογη μὲ τὴν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Ἀλλὰ ἡ γνώμη τοῦ Θουκυδίδου δὲν ἦταν αὐτὴ. Ὑποστηρίζει — καὶ ὁμιλεῖ ἐκ μέρους του — ὅτι δὲν ὑπῆρχε λάθος ἐκτιμῆσεως στὸ σχέδιο τῆς ἐκστρατείας ἢ στὸν ὑπολογισμὸ τῶν δυνάμεων καὶ θὰ ἦταν ἐπιτυχία, ἂν εἶχε ὑποστηρικτῇ καὶ διεξαχθῇ σωστά. Ἡ ἐτυμηγορία τοῦ νεώτερου συγγραφέα ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ ἠθικὰ κριτήρια· ἡ ἐτυμηγορία τοῦ Θουκυδίδου δὲ λαβαίνει ὑπόψη τὴν ἠθικὴ· αὐτὸς ἀντικρῶζει μόνον τὸ πρόβλημα ἂν, κρίνοντας τὴ δύναμη τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν ἀντίσταση πὺν βρῆκε, ἦταν λογικὴ ἢ ἀνόητη ἢ φιλοδοξία τῶν Ἀθηναίων νὰ ἐπεκτείνουν τὴν αὐτοκρατορία τους στὴ Σικελία. Τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ τὶς ἀναποδιές τῶν ἐπόμενων χρόνων ὁ Θουκυδίδης τὶς ἀποδίδει στὶς διαμάχες πὺν ὑπῆρχαν μέσα, στὴν Ἀθήνα. Καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐξηγεῖ τὸν κακὸ χειρισμὸ κατὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία περίοδο μὲ τὶς ἀντιζηλίες τῶν ἀντιπάλων πολιτικῶν. Μ' ἄλλα λόγια τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς δυνάμεως ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Περικλῆς δὲν εἶχε ἀντάξιους συνεχιστές. Ἡ πόλη ἄρχισε νὰ χάνη τὴν ὑπεροχὴ της, ὅταν ἡ διακυβέρνησή της δὲν ἐλεγχόταν πια ἀπὸ ἓναν ἱκανὸ ἡγέτη.

Ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ Σικελικὴ Ἐκστρατεία ἡ κατάσταση μποροῦσε νὰ εἶχε συγκρατηθῇ, γιατί ὑπῆρχε ἄνθρωπος προικισμένος, ὥστε νὰ γίνη ἡγέτης σὰν τὸν Περικλῆ, ἂν τὸν ἐμπιστεύονταν οἱ Ἀθηναῖοι. Αὐτὸς ἦταν ὁ Ἀλκιβιάδης. Μικρὴ ἀμφιβολία νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξη γιὰ τὸ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ ἄποψη πὺν σχημάτισε ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὸν Ἀλκιβιάδη. Ἡ δυσπιστία τῶν Ἀθηναίων σ' αὐτὸν, γράφει ὁ Θουκυδίδης, συνέβαλε σημαντικὰ στὴν πτῶση τῆς πόλεως· ὁ Ἀλκιβιάδης διηύθυνε τὸν πόλεμο μὲ ἐξαιρετικὴ ἱκανότητα.¹⁷ Μ' ἄλλα λόγια ἡ

κατάσταση θα είχε πολὺ διαφορετικὴ ἐξέλιξη, ἂν τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐπιχειρήσεων τὴν εἶχαν ἐμπιστευθῇ σ' αὐτόν. Ἡ δυσπιστία ἀποδίδεται στὴν κάποιαν ἀλαζονικὴ ἐπίδειξη καὶ μεγαλοπρέπεια τῆς ιδιωτικῆς του ζωῆς, ποὺ προκαλοῦσε μίσος καὶ ὑποψίες γιὰ σχέδια τυραννικά. Ὁ Νικίας τὸν χλευάζει γιὰ τὴν λαμπρότητα,¹⁸ ὁ Ἀλκιβιάδης δοξάζεται μέσα σ' αὐτήν. Τώρα ἡ σταδιοδρομία τοῦ Ἀλκιβιάδου εἶχε σημαντικὰ στοιχεῖα ὁμοιότητας μὲ τὴν σταδιοδρομία τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου πολιτικοῦ τῆς προηγούμενης γενιᾶς, τοῦ Θεμιστοκλῆ. Καὶ οἱ δύο ἐξορίστηκαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ οἱ δύο συνεργάστηκαν μὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς. Καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης, ὅπως καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς, ἔγινε ἐμπιστος σύμβουλος τῶν Περσῶν. Ἀλλὰ ἓνα ἀκόμη σημεῖο ὁμοιότητας ὑποδεικνύει ὁ Θουκυδίδης, τὴ «λαμπρότητα». Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι ὁ Θουκυδίδης χαρακτηρίζει τὸ Θεμιστοκλῆ καὶ τὸν Πανσανία σὰν τοὺς πιὸ μεγαλοπρεπεῖς καὶ σπάταλους ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τους (λαμπροτάτους). Αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀδύνατο σημεῖο στὴν περίπτωσι τοῦ Θεμιστοκλῆ, ὅπως καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου· αὐτὸ ὁδήγησε στὴν ὑπόνοια ὅτι ἤθελαν νὰ γίνουν τύραννοι. Ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς ὑποδηλώνει ὅτι ἓνα κίνητρο γιὰ τὴν παρέκβαση περὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ ἦταν τὸ νὰ δείξῃ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐτὸ ρίχνει φῶς στὴν ἄποψη τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ Ἀθήνα γέννησε τρεῖς ἄνδρες, ποὺ εἶχαν τὴν ἱκανότητα ἐκείνη, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτηθῇ μὲ σπουδές, νὰ διαχειρίζονται δηλ. τὰ ζητήματα ἑνὸς μεγάλου κράτους: τὸ Θεμιστοκλῆ, τὸν Περικλῆ, τὸν Ἀλκιβιάδου. Οἱ δύο ἀπ' αὐτοὺς ἔπесαν στὴν παγίδα τοῦ πολυδάπανου μεγαλείου ποὺ γκρέμισε τὴ σταδιοδρομία τους. Ὁ Περικλῆς ἀπέφυγε αὐτὸ τὸ λάκο καὶ κέρδισε καὶ διατήρησε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ κοινοῦ. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ, ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω, δίνει ἰδιαίτερο περιεχόμενο σὲ μιὰ περίφημη φράση στὸν Ἐπιτάφιο. Ὁ Περικλῆς ἦταν ὁ ἴδιος «φιλολόκος μετέυτελείας», δὲν ἦταν «λαμπρός», ἱκανοποιοῦσε τὶς ιδιωτικὲς του ἐπιθυμίες χωρὶς ἄπρεπη καὶ προκλητικὴ σπατάλη.

Αὐτὴ ἡ ἀνάλυση ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ ἴδιου τοῦ ἱστορικοῦ ἐξαλείφει ἐντελῶς τὶς σκοτεινὲς δεισιδαιμονικὲς παραστάσεις τῆς Δίκης καὶ τῆς Νεμέσεως, οἱ ὁποῖες ἐκτελοῦν τὸ ἔργο τῆς Θεῆς Πρόνοιας στὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου καὶ ἀπομακρύνουν τὸν παρατηρητὴ ἀπὸ κάθε βαθύτερη μελέτη γιὰ τὴν πορεία καὶ τὰ αἷτια τῶν γεγονότων. Ὁ Θουκυδίδης πραγματεύεται στοιχεῖα καθαρὰ ἀνθρώπινα. Τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ ἔχει τὴν τελικὴ εὐθύνη. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ μυστηριακὸ στὸ ὅτι τὰ γεγονότα δὲν μποροῦν νὰ προβλεφθοῦν. Ἡ πορεία τῶν γεγονότων, λέει ὁ Περικλῆς, ἴσως κάποτε νὰ εἶναι ἀστάθμητη μὲ τὴ λογικὴ, ὅπως οἱ σκέψεις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὁ Θουκυδίδης δὲ θεωρεῖ τὸ λοιμὸ σὰ θεῖα ἀπονομή. Ἦταν ἀπλῶς ἓνα περιστατικὸ, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ προβλεφθῇ, ἀκριβῶς ὅπως δὲν μπορεῖτε νὰ προβλέψετε τὶς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ σας. Ὁ Ἡρόδοτος πιστεύει τοὺς χρησμούς μὲ μυστηριακὴ γνώση· ὁ Θουκυδίδης εὐκαιρικὰ ἀναφέρεται σὲ χρησμούς, ἀλλὰ ἡ μόνη ἀξία τους γι' αὐτόν βρίσκεται στὸ ψυχολογικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ προκαλοῦν σὲ κείνους ποὺ τοὺς πιστεύουν. Γιὰ τὸ χρησμὸ ποὺ προέλεγε ὅτι ὁ πόλεμος θὰ διαρκοῦσε 27 χρόνια ὁ Θουκυδίδης ξερὰ παρατηρεῖ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος γιὰ τὸν ὁποῖον μποροῦν νὰ λένε μὲ

βεβαιότητα ότι βγήκε αληθινός. Ἐδῶ ἔβλεπε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά μὲ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Περικλῆ.¹⁹

Οἱ φιλόσοφοι, πὺν εἶχαν ἀποκαλύψει τὸ βασίλειο τοῦ φυσικοῦ Νόμου, δὲν εἶχαν γράψει μάταια γιὰ τὸ Θουκυδίδη.²⁰ Ἡ τύχη σημαίνει γι' αὐτὸν ὅ,τι σημαίνει καὶ γιὰ μᾶς· δὲ σημαίνει παρέμβαση ἐξωτερικῆς θελήσεως ἢ πείσματος· ἀπλούστατα παριστάνει ἓνα στοιχεῖο πὺν δὲν μποροῦσε νὰ προειπωθῇ. Ἀναγνωρίζει τὴ δράση τοῦ ἀγνώστου· δὲν ἀναγνωρίζει τὴ δράση κρυφῶν δυνάμεων καὶ περιορίζει τὸ ἄγνωστο στὸ ἐλάχιστο τῆς σημασίας του γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὁ μέγας φιλόσοφος Δημόκριτος ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα εἶχε πεῖ: «Ἡ τύχη εἶναι ἓνα αἰτιολογικὸν οἱ ἀνθρώποι συνήθιζαν νὰ δέχωνται λόγῳ τῆς πνευματικῆς τοῦς ἀδυναμίας». Πραγματικὰ ἡ τύχη σπάνια συγκρούεται μὲ τὴ σοφία. Στὰ πῶ πολλὰ προβλήματα τῆς ζωῆς μιὰ διάνοια διαυγῆς μπορεῖ ν' ἀσκήσῃ τὴ μαντεία μὲ ἐπιτυχία.²¹ Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Δημόκριτου πρέπει νὰ χρησίμευαν σὰν ἀπόφθεγμα γιὰ τὸ Θουκυδίδη.

Τὰ στοιχεῖα πὺν θὰ ἔπειθαν ὅτι ἀντιλαμβάνονταν τὸν πόλεμο σὰ μιὰ τραγωδία λείπουν ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία πὺν δίνει γιὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Δὲν ὑπῆρχε καμιά μυστηριακὴ ἐλέγχουσα δύναμη, καμιά Δίκη ἢ Ἀνταπόδοση, καμιά ἀναπόφευκτη ἀπόφαση τοῦ Πεπρωμένου, καμιά ἠθικὴ ἀρχὴ ἀπαράβατη. Τὰ μαθήματα πὺν ἔφερε ἢ καταστροφή δὲν ἦταν ἠθικὰ ἢ «καθαρκτικά». Ὁ πόλεμος ἦταν γεμάτος ἀπὸ μαθήματα γιὰ πολιτικούς καὶ στρατηγούς, ἀλλὰ τὰ μαθήματα ἐκεῖνα δὲν ἦταν βέβαια πολὺ διαφορετικῆς κατηγορίας ἀπὸ τὰ μαθήματα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ. Καὶ ἡ συμπτωματικὴ χρῆση τῆς φρασεολογίας, τὴν ὁποία οἱ τραγικοὶ φόρτιζαν μὲ σημασία, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγῇ σὲ παρανόηση. Ἀκριβῶς ὅπως ἓνας σημερινὸς συγγραφέας, πὺν εἶναι ἄμοιρος ὁποιασδήποτε ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ὑπερφυσικό, ἴσως χρησιμοποιεῖ τέτοιους ὅρους, ὅπως μοῖρα, κρίση, νέμεση, ἔτσι κι ὁ Θουκυδίδης μποροῦσε νὰ δανεῖζεται τὶς προσωποποιημένες ἀφηρημένες ἐννοιες τῆς τραγωδίας γιὰ σκοποὺς ἐκφράσεως, χωρὶς αὐτὸ νὰ ὑποδηλώνῃ τίποτε τὸ μυστηριακό. Ἄν ἐγὼ ἔλεγα ὅτι εἶχα παρακινηθῇ νὰ κάνω κάτι τι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ κακοῦ ἢ ἀπὸ τὸ δαίμονα τῆς ἀνωμαλίας, δὲ θὰ μοῦ καταλογίζατε ὅτι πιστεύω στοὺς δαίμονες ἢ στοὺς διαβόλους. Ἄν ὁ Θουκυδίδης ἔχῃ ἐκφράσῃ κάποτε ψυχολογικὲς παρατηρήσεις στὴ γλῶσσα τῶν τραγικῶν ποιητῶν, αὐτὸ δὲ σημαίνει πῶς ἀντίκρουζε τὴν ἱστορία ἀπ' τὴ σκοπιά τοῦ ποιητῆ τῆς τραγωδίας.

4. Πολιτικὴ ἀνάλυση

Ἐχουν γίνεῖ ἀναμφίβολα προσπάθειες, γιὰ νὰ δοῦν πίσω ἀπ' τὰ παραπετάσματα καὶ ν' ἀνακαλύψουν τὶς προσωπικὲς πολιτικὲς ἀπόψεις καὶ τάσεις αὐτοῦ τοῦ μοναδικὰ ἐπιφυλακτικοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ Διονύσιος, κριτικὸς πὺν εἶναι συνήθως διδακτικὸς, μολονότι ποτὲ δὲν εἶναι βαθὺς καὶ συχνὰ εἶναι στενόμυαλος, στιγματίζει τὸ Θουκυδίδη γιὰ ἔλλειψη πατριωτισμοῦ σὲ τέτοιο βαθμό, πὺν

νὰ γίνεται κακοβουλία ἐναντίον τῆς «Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀθήνας». «Ἀρχισε ἀπὸ ἓνα σημεῖο, ὅπου ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος εἶχε ἀρχίσει νὰ παρακμάζη. Ἐνας Ἑλληνας καὶ μάλιστα Ἀθηναῖος δὲ θὰ τὸ ἔκανε, ἰδιαίτερα κάποιος ποὺ δὲν ἦταν κανένας μηδαμινός, ἀλλὰ εἶχε τιμηθῇ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους μὲ τὸ ἀνώτερο στρατιωτικὸ ἀξίωμα. Ἦταν τόσο κακεντρεχὴς ὁ Θουκυδίδης, ὥστε νὰ καταλογίζῃ στὴ γενέτειρά του τὶς φανερὲς αἰτίες τοῦ πολέμου, μολονότι μποροῦσε νὰ βρῇ τρόπο νὰ προσάψῃ τὴν εὐθύνη σ' ἄλλες πόλεις. Μποροῦσε ν' ἀρχίσῃ ὅχι μὲ τὸ Κερκυραϊκὸ ἐπεισόδιο, ἀλλὰ μὲ τὶς ὑπέρτατες ἐπιτυχίες τῆς πατρίδας του ἔπειτα ἀπὸ τοῦ Περσικοῦ πόλεμο καὶ μποροῦσε νὰ ἔχῃ ἀποδείξει ὅτι συνέπεια τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτῶν ἦταν ὁ ζῆλος καὶ ὁ φθόνος τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ ὁποῖοι ἀρχισαν γι' αὐτὸ τοῦ πόλεμο, ἐνῶ πρόβαλαν ἄλλες προφάσεις.²² Ὅταν ἐξετασθῇ ἡ κριτικὴ αὐτὴ, θὰ βρεθῇ ὅτι θίγει κατὰ κύριο λόγο τὴν ταξινόμηση τοῦ Α' βιβλίου,²³ ἀλλὰ δείχνει ὅτι ἡ ἀφήγησις προκάλεσε στὸ Διονύσιον τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἦταν καλὸς πατριώτης.

Απὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὑποστήριξαν μερικοὶ νεώτεροι κριτικοὶ ὅτι ἡ πραγμάτευση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ πολέμου εἶναι πραγματικὰ μιὰ ὑπεράσπιση τῆς πολιτικῆς τοῦ Περικλῆ καὶ μάλιστα ἔχει διατυπωθῇ ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ συγγραφέας τροποποίησε τὰ γεγονότα, κρύβοντας μερικά, μετριάζοντας ἄλλα, μὲ τὴν πρόθεση νὰ παρουσιάσῃ τὴν πολιτικὴ ἐκείνη κάτω ἀπὸ εὐνοϊκὸ φωτισμό. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὀλοφάνερα ἀντιφάσκει μὲ κείνη τοῦ Διονυσίου· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Θουκυδίδης συμπαθοῦσε τὴν Ἀθήνα, ὅσο κυβερνοῦσε ὁ Περικλῆς καὶ ὅταν ἀρχισε ὁ πόλεμος.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀφήγησις μπορεῖ νὰ γεννήσῃ δυὸ τέτοιες ἀντιφατικὲς ἐντυπώσεις εἶναι πιστοποιητικὸ τῆς κριτικῆς ἀμεροληψίας τοῦ συγγραφέα. Ἡ ἐπίκρισις τοῦ Διονυσίου βασίζεται στὴ συμβατικὴ ἀρχὴ μεταγενέστερης ἐποχῆς ὅτι εἶναι καθήκον τοῦ ἱστορικοῦ νὰ εἶναι πατριώτης μὲ κάθε θυσία, νὰ θυσιάσῃ καὶ τὴν κριτικὴ του ἱκανότητα. Καὶ εἶναι περιττὸ ν' ἀρνηθοῦμε τὴν κατηγορίαν τοῦ περὶ κακοβουλίας τοῦ Θουκυδίδη. Απὸ τ' ἄλλο μέρος ἡ θεωρία ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἦταν ἀνεπιφύλακτος θαυμαστῆς τοῦ Περικλῆ καὶ σκόπιμα ἀπέβλεπε νὰ ἐξάρῃ καὶ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν πολιτικὴν του, σχεδὸν σὰν κομματικὸς ὁπαδός, ἔχει κάποιαν ἐπιδοκιμασίαν ἐκ πρώτης ὄψεως (*prima facie*) καὶ ἐπειδὴ αὐτὸ ἔχει ἄμεση ἐπίδραση στοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στὴν ἱστορίαν καὶ στὴν πολιτικὴν, πρέπει νὰ τὸ προσέξωμε λεπτομερειακά.

Ἐχομε δεῖ πῶς ὁ Θουκυδίδης μιλάει μὲ τὰ πιὸ ὑμνητικὰ λόγια γιὰ τὴν πολιτικὴν ἱκανότητα τοῦ Περικλῆ καὶ εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι, ἂν ἐκεῖνος εἶχε συνεχιστὴ ἐξίσου ἱκανόν, ὁ πόλεμος θὰ εἶχε λήξῃ εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν Ἀθήναν. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ γενικὴ πεποίθησις μπορεῖ νὰ συμβιβασθῇ ἀπόλυτα μὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ κριτικὴ. Ὁ φόρος τιμῆς ποὺ ἔχει πληρώσει στὸν Περικλῆ δὲ σημαίνει ὅτι ἔβλεπε μὲ τὰ ἴδια μάτια τοῦ πολιτικοῦ ὅλα τὰ πράγματα ἢ ὅτι εἶχε τὴν πολιτικὴν πίστην ἐκεῖνου. Ὑπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμην μου, ἀποδείξεις ὅτι ἄσκησε ἐδῶ, ὅπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ψυχρὴ καὶ ἀμερόληπτη κριτικὴ καὶ δὲν εἶχε δισταγμοὺς προκειμένου νὰ ἐκθέσῃ τὰ ἀδύνατα σημεῖα.

Οί δημηγορίες τοῦ Περικλῆ ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερα τὴν προσοχή μας. Μπορῶ ν' ἀρχίσω μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι οἱ ἔπαινοι πού ἐπισωρεύει ὁ Περικλῆς στὸν Ἐπιτάφιο²⁴ γιὰ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας, δηλώνοντας ὅτι ἦταν ἰδανικὴ μορφή κυβερνήσεως, δὲ συμφωνοῦν μὲ τὴ γνώμη τοῦ Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος ρητὰ δηλώνει ὅτι τὸ βραχύβιο πολίτευμα πού ἐγκαθιδρύθηκε στὴν Ἀθήνα ἔπειτα ἀπὸ τὴν πτώση τῶν Τετρακοσίων δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀνώτερο ἀπ' τὴν δημοκρατία, ἀλλὰ ἦταν τὸ μόνο καλὸ πολίτευμα πού εἶχε ἀπολαύσει ἡ Ἀθήνα στὴν ἱστορία της.²⁵ Μ' ἄλλα λόγια δὲ θεωρεῖ τὴ δημοκρατία καλὸ πολίτευμα. Κατὰ δεύτερο λόγο βεβαιωνόμαστε ὅτι ἡ εὐγλωττὴ καὶ γοητευτικὴ προσωπογραφία τῆς Ἀθήνας, ὅπως ζωγραφίστηκε ἀπὸ τὸν Περικλῆ, δὲν ἀνταποκρινόταν πρὸς τὴν πραγματικότητα κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἱστορικοῦ. Ἦταν μόνο τὸ Περικλείο ἰδανικόν. Καὶ ὁ Θουκυδίδης γνώριζε πολὺ καλά ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς ἡ Ἀθήνα ἀποτελοῦσε σχολεῖο φιλελεύθερης παιδείας γιὰ τὴν Ἑλλάδα μπορούσε νὰ ἐπικριθῇ ἀπὸ ἄλλες πολιτείες. Καὶ πραγματικὰ δὲν ἔγινε τίποτε τέτοιο μέχρι μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο. Ἐπίσης φαίνεται περισσότερο ἀπὸ ἀμφίβολο ἂν ὁ Θουκυδίδης ἐπιδοκίμασε τὴν πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ νὰ μεταφέρει ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Ἀττικῆς μέσα στὸ Ἄστυ. Ἡ ἔκταση μὲ τὴν ὁποίαν ἀναλύει τὶς δυσάρεστες συνέπειες πού εἶχε ἡ λύση αὐτή, ἡ προσπάθειά του νὰ δείξῃ πόσο ἐνοχλητικὴ ἦταν αὐτὴ γιὰ τὸ λαό, σημαίνουν ὅτι θεωροῦσε τὸ μέτρο αὐτὸ πολὺ συζητήσιμο ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητά του.

Βέβαια αὐτὸς ἀντίκρουζε τὸν Περικλῆ σὰν τὸν πιὸ ἐπιτυχημένο πολιτικὸ πού εἶχε κυβερνήσει τὴν Ἀθήνα τοὺς τελευταίους καιροὺς. Τὸν ἔβλεπε ὅμως ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα τοῦ ἔργου του (*dramatis personae*) κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀντικειμενικότητας καί, ὅπως ἔχω δηλώσει, εἶχε παρουσιάσει μιὰν πλευρὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Περικλῆ — πολιτικοῦ μὲ μιὰ δόση καλυμμένης εἰρωνείας.

Ἡ θεατρικὴ αὐτὴ ἀπόσταση τοῦ Θουκυδίδη εὐκόλα γέννησε τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἦταν καλὸς πατριώτης. Ἀφήνει κάθε μερίδα νὰ παίξῃ τὸ ρόλο τῆς τόσο ἔντονα καὶ πειστικά, ὅσο εἶναι δυνατό. Ἀλλὰ ἐνῶ ἔγραφε σὰν ἱστορικός, ὄχι σὰν πατριώτης, ἡ Ἀθήνα εἶναι καὶ τὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος, ὄχι ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Πελοποννησιακὴ Συμμαχία, ὅπου συγκεντρώνει τὸ διαφέρον τῆς ἀφηγήσεως. Σχετικὰ μὲ τὰ ἐπίμαχα ζητήματα καὶ τὰ προβλήματα πού συνεπάγεται ὁ πόλεμος, ὅ,τι ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζουμε νὰ ἀνακαλύψουμε δὲν εἶναι ποιῆς πολιτικῆς ἀπόψεως εἶχε ὁ ἱστορικός, ἀλλὰ ποιοὶ ἦταν οἱ ἰδεολογικοὶ του προσανατολισμοί, ὅταν παρατηροῦσε τὰ πολιτικὰ γεγονότα.

Τὸ διαφέρον του συγκεντρώνεται στὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος. Στὸ σημεῖο ὅπου προσφέρει μιὰ γενικὴ ἐξήγηση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ πολέμου γράφει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ σκοπιὰ Ἀθηναϊκή. Τώρα ὡς πρὸς τὴ φύση τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κράτους ὁ Θουκυδίδης δὲν πλανᾶται. Στὸ πρῶτο βιβλίον ἀποκαλύπτει μὲ ἀπόλυτη εἰλικρίνεια τὸν ἀσυνείδητο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀποκτήθηκε. Σημειώνει ὅτι ἦταν γενικὰ ἀντιλαϊκὸ καὶ προσφέρει μιὰ δημηγορίαν γιὰ τὴν καταδίκη του ἀπὸ

μιαν υπόδουλη πόλη. Ότι ήταν δεσποτισμός στηριγμένος όχι στο δίκιο αλλά στη δύναμη καταγγέλλεται όχι απλώς από αντιπάλους των Αθηναίων, αλλά με έμφαση τονίζεται και από Αθηναίους όμιλητές. Ο Αθηναίος διπλωμάτης που μίλησε στο Συνέδριο της Σπάρτης όμολογεί χωρίς ένδοιασμό ότι το Αθηναϊκό Κράτος κερδήθηκε με κίνητρα την αυτόπεποίθηση και τη φιλοδοξία· και ή δικαιολόγηση που του άπονέμει είναι ότι ή ανθρώπινη φύση έχει νόμο της ό αδύνατος να καταπιέζεται από τον ισχυρότερο. Ο Περικλής είναι ακόμη πιο εύλικρινής και παραστατικός. «Το κράτος που κατέχετε», λέγει «είναι τυραννικό, ίσως ήταν άδικία ν' αποκτηθῇ, είναι όμως καταστροφή να το εγκαταλείψετε». Και πάλι: «Εκείνος ό άνθρωπος είναι άληθινά σοφός, που ύφίσταται το μίσος για το πιο μεγάλο σταύρωμα. Το μίσος δέν είναι ανάλογο με το σημερινό μεγαλείο και τη μελλοντική φήμη». Έδώ ό πλούτος, ή δύναμη, ή δόξα αναφέρονται σά διακαιολόγηση κράτους που αποκτήθηκε άδικα και είναι λαομίσητο. Μιλώντας έναντιόν της ειρηνόφιλης μερίδας — οί άπράγμονες²⁶ — που έχουν αντιρρήσεις για το ποδοπάτημα της δικαιοσύνης, ό Περικλής ακολουθεῖ την ίδια γραμμή, αν και με περισσότερο κυνισμό, όπως ένας νεώτερος Βρετανός, περιφρονητής εκείνων, τους όποιους χλευάζει λέγοντας τους Μικρούς Άγγλους (Little Englanders). Μυκτηρίζει τη συνείδησή τους, ή όποία, κατά τον ύπαινιγμό του, είναι κάλυμμα δειλίας. Συνηγορώντας ό Άλκιβιάδης για τη Σικελική Έκστρατεία καταδεικνύει την ανάγκη των ιμπεριαλιστικών κρατών να έχουν πολιτική δραστήρια και επιθετική. Ο Έρμοκράτης, αντίπαλος της Αθήνας, δέν τη μέμφεται για την πολιτική αυτή με επιχειρήματα ήθικης· λέγει: «μπορώ απόλυτα να συγχωρέσω τους Αθηναίους για την άρπακτική πολιτική τους· δέ μέφομαι εκείνους που επιδιώκουν κατακτήσεις, αλλά εκείνους που είναι έτοιμοι να ύποταχθουν. Γιατί πάντα αυτό είναι το φυσικό ένστικτο του ανθρώπου, να ύποτάσσει εκείνους που ένδίδουν και να άντιστέκεται στους επιδρομείς».

Η συγχώρηση που προτείνουν και ό Έρμοκράτης και οί Αθηναίοι για την απόκτηση τυραννικού κράτους είναι το φυσικό ένστικτό του ανθρώπου. Άλλά ό Περικλής επιχειρήσε και μιά δικαιολόγηση, μπορούμε να πούμε, με εύγενέστερα επιχειρήματα. Στον Έπιτάφιο σκιαγραφεί το μεγαλείο και την πνευματική καλλιέργεια της Αθήνας. Υπάρχει, όπως λέει, το ιδανικό που ή πόλη μας έχει πραγματοποιήσει και που προκαλεί το θαυμασμό και τη μίμηση των άλλων Έλλήνων· πραγματοποιήθηκε με τη δύναμη και του πλούτο μέσω ενός κράτους, το όποιο βέβαια δέν έχει οικοδομηθῇ πάνω στα θεμέλια της δικαιοσύνης. Τέτοια πράγματα δέν κατορθώνονται ούτε με τη φοβισμένη δικαιοσύνη ούτε με την εύσέβειά του: «μείνε μέσα στο σπίτι σου, για να μην άμαρτήσης». Αυτό είναι ή βασική ιδέα (leit motif) του Έπιταφίου.

Έτσι ό ιστορικός έθεσε ένώπιόν του και θέτει ένώπιόν μας το γεγονός ότι ή αυτόκρατορία δέν μπορεί ν' άμυνθῇ με όπλο τη δικαιοσύνη, ότι δέ θα μπορούσε να διατηρηθῇ παρὰ με τη μεγαλύτερη δύναμη (force majeure) , ότι αν ή δουλεία είναι ή χειρότερη λέξη για το χαρακτηρισμό των συμμαχικών πόλεων, πάντως όλες γενικά έμεναν χωρίς τη θέληση τους κάτω απ' το ζυγό. Και επι-

πλέον πρέπει να παρατηρηθῇ ὅτι, ὅσες φορές ὁ Θουκυδίδης εὐκαιριακὰ διατυπώνει τίς προσωπικές του σκέψεις, δὲ λαβαίνει ὑπόψη του τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἠθική· ἀπ' αὐτὸ ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμε ὅτι αὐτὲς οἱ ἔννοιες κατὰ τὴν ἐκτίμησή του δὲ φωτίζουν τὸ θέμα. Αναγνωρίζει ὅτι τὸ ἰδανικὸ τῆς δικαιοσύνης ἦταν μιὰ πραγματικὴ ψυχολογικὴ δύναμη καὶ δὲν μπορούσε νὰ παραμεληθῇ ἀπ' τοὺς πολιτικούς καθόλου περισσότερο ἀπὸ τὴ λαϊκὴ θρησκεία, ἀλλὰ δὲ νόμιζε πὼς ἄξιζε νὰ ἐφαρμόζη τὸ ἰδανικὸ τῆς δικαιοσύνης στὴν ἐκτίμηση τῶν πολιτικῶν ἐνεργειῶν, ὅπως ἀκριβῶς δὲ ρωτᾷ ἐν μιᾷ πράξει εἶναι εὐχάριστη στοὺς θεοὺς.

Ὁ λόγος τοῦ Διόδотου ποὺ συνηγορεῖ γιὰ ἡπιότερη μεταχείριση τῶν ἀποστατῶν τῆς Μυτιλήνης ἔχει ἐνδιαφέρον σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο. Καθὼς ὁ ὁμιλητὴς δὲν ἔπαιξε κανέναν ἄλλο ρόλο στὴν ἱστορία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περιστατικὸ αὐτό, ἡ δημηγορία του πρέπει νὰ παρατεθῇ μὲ μόνον σκοπὸ τὰ συμπεράσματά της. Τὸ κύριο διαφέρον της εἶναι ὅτι ἐλεεινολογεῖ τὴ διείδυση τῆς δικαιοσύνης στὸ πρόβλημα. Ὁ ὁμιλητὴς κατηγορεῖ τοῦ Κλέωνα ὅτι ἔχει παρασυρθῇ σὲ μιὰν τόσο ἄσχετη παρατήρηση καὶ θεμελιώνει τὴ δική του ἄποψη ἀποκλειστικὰ στὰ συμφέροντα τῆς πολιτείας. Ὁ Θουκυδίδης μὲ τὴ συνηθισμένη κρυψινόιά του ἀπέχει ἀπὸ κάθε σχόλιο, μολονότι ὁ τόνος τῆς ἀφηγήσεως φανερῶνει ὅτι συμπαθοῦσε τὴ διαλλακτικὴ πολιτική. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι διάλεξε αὐτοὺς τοὺς λόγους τοῦ Κλέωνα καὶ τοῦ Διόδотου γιὰ ἐπεξεργασία καὶ ὅτι τοὺς δούλεψε πολὺ μὲ τὸ ὕφος ποὺ χρησιμοποιεῖ, ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι «τὸ διαφέρον του συγκεντρώνεται στὴ λογικὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς».

Κάτω ἀπ' τὸ φῶς τῆς συζητήσεως γιὰ τὴ Μυτιλήνη μπορούμε νὰ μελετήσωμε τὴν περίφημη συζήτηση τῶν Ἀθηναίων καὶ Μηλίων ἀντιπροσώπων. Ἡ Μῆλος,, γνωρίζετε, ἦταν ἀνεξάρτητη πολιτεία. Ἡ Ἀθήνα εἶχε κάμει μιὰν προσπάθεια νὰ τὴν ἐκβιάσῃ νὰ μπῇ στὸ ναυτικὸ κράτος της τὸ 426 π.Χ. Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲ μπῆκε σ' ἐφαρμογὴ μέχρι τὸ 416 π.Χ., ἀλλὰ στὸ μεταξύ οἱ σχέσεις τῶν δυὸ πόλεων ἦταν ἐχθρικές. Ὅταν τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ἔφτασε στὸ νησί, οἱ στρατηγοὶ ἔστειλαν πρέσβεις νὰ ἀπαιτήσουν ὑποταγή· Ἐγίναν δεκτοὶ σὲ μιὰ συνέντευξη στρογγυλῆς τράπεζας²⁷ μὲ μέλη τῆς κυβερνήσεως τῶν Μηλίων καὶ ὁ Θουκυδίδης δίνει μὲ μορφὴ διαλόγου ὅσα φρονεῖ ὅτι πρέπει νὰ ἦταν τὸ θέμα τῆς συζητήσεως. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ λογικὴ ἀμφιβολία ὅτι μιὰ τέτοια διάσκεψη ἔλαβε χώρα οὔτε καὶ εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶχε κάτι τι νὰ ἐπεξεργασθῇ. Δὲν ὑπάρχει δυσχέρεια νὰ ὑποθέσωμε ὅτι μπορούσε νὰ εἶχε ἀκούσει ἀρκετὰ ἀπὸ κάποιον ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ τοῦ προμηθεύσῃ ἓνα κείμενο.

Ὁ τόνος τοῦ διαλόγου εἶναι ἐξάλειψη ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων τῆς ἔννομιας τῆς δικαιοσύνης ἀπ' τὴ συζήτηση «Λύτρωσέ μας, Κύριε Θεέ, ἀπὸ τέτοιο ἄστεϊο» (Lass unsern Gott aus dem Spass). Ὁ χῶρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας περιορίζεται στὴν πολιτικὴ καὶ λογικὴ τῆς πολιτείας. Ὅταν οἱ Μήλιοι δοκιμάζουν νὰ βροῦν μιὰ διέξοδο ἀπὸ τὸν περιορισμένον αὐτὸν χῶρον μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι, ὄντας ἀναίτιοι τοῦ κακοῦ, περιμένουν νὰ παρέμβῃ θεόπεμπτη τύχη ὑπὲρ τους, οἱ Ἀθηναῖοι μὲ δριμύτητα παρατηροῦν ὅτι οἱ θεοί, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι, ἀναγνωρίζουν νόμο τῆς φύσεως ὅτι πρέπει ὁ ἀσθενέστερος νὰ κυβερνᾶται ἀπ' τὸν

ισχυρότερο. Αυτό δὲν εἶναι τίποτε διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι εἰπώθηκε ἤδη ἀπ' τὸν Ἑρμοκράτη καὶ τὸν Ἀθηναῖο πρεσβευτὴ στὴ Σπάρτη. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν Ἀθηναίων στὴν περίστασις αὐτὴ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ κεῖνον τοῦ Διόδοτου, ὅταν συνηγοροῦσε γιὰ μετριοπάθεια ἀπέναντι τῶν Μυτιληναίων. Καὶ οἱ μὲν καὶ ὁ δὲ εἶναι ἀμετανόητα ρεαλιστὲς· ὅλοι ὅμοια ἀρνοῦνται νὰ προσέξουν ὅποιαδήποτε λογικὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς πολιτείας. Ἡ συνείδησις καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν μελετητῶν τοῦ Θουκυδίδου ἔχουν ἐνοχληθῇ ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἀθηναίων στὴ Μῆλο, ἐπεὶδὴ συμπαθοῦν τοὺς Μηλίους, ἐνῶ ἀντίθετα δὲν ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὸ Διόδοτο, γιὰτὶ συμπαθοῦν τοὺς Μυτιληναίους. Ὁ Διόδοτος ἀκόμη τὸ 427 π.Χ. θεωροῦσε τοὺς Μυτιληναίους ἀκριβῶς ὅπως ἡ Ἀθήνα τὸ 416 θεωροῦσε τὴ Μῆλο, δηλ. ἀπλὸ πiónι στὸ παιχνίδι τῆς ἡγεμονίας. Εἶναι σπουδαῖο νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ἡ συζήτησις στὴν Αἴθουσα τοῦ Συμβουλίου τῆς Μήλου πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴ σκληρὴ μεταχείρισις τοῦ λαοῦ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως. Μερικὰ χρόνια πρὶν ἡ Ἀθήνα εἶχε χρησιμοποιήσει τὴν ἴδια μεταχείρισις στὴ Σκιώνη. Ὅλοι οἱ ἐνήλικοι ἄνδρες θανατώθηκαν, γυναῖκες καὶ παιδιὰ ἐγίναν δοῦλοι. Ὁ Θουκυδίδης δὲ γράφει κανένα σχόλιο οὔτε στὴ μιὰ οὔτε στὴν ἄλλῃ περίπτωσι. Ἀλλὰ, ἂν ἡ Ἀθήνα εἶχε ἀρκεσθῇ νὰ φέρῃ τὴ Μῆλο στὴν κατάστασι φορολογούμενης πόλεως, ὁ περίφημος διάλογος θ' ἄρμοζε ἐξίσου στὴν περίπτωσι. Ἡ πολιτικὴ τῆς προσαρτήσεως τῆς Μήλου ἦταν ἓνα πράγμα, ἡ πολιτικὴ τῆς τιμωρίας ἦταν ἄλλο. Πάντως ἔχει διατυπωθῇ ἀπὸ διάφορους κριτικούς ἡ ὑπόθεσις ὅτι παρουσίασε ἓνα κυνικὸν διάλογο μὲ σκοπὸ νὰ μεμφθῇ τὴ διαγωγὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ νὰ τὴν παρουσιάσῃ σὰ δυσοίωνα προανάκρουσμα γιὰ τὴν καταστροφικὴ ἐκστρατεία στὴ Σικελία. Ἡ θεωρία αὕτη δὲ βρῖσκει τεκμηρίωσι, κατὰ τὴ γνώμην μου. Ὁ Θουκυδίδης ὅπως εἶδαμε, δὲ νομίζει ὅτι ἡ Σικελικὴ Ἐκστρατεία ἦταν κακὴ εἰσήγησις κατ' ἀρχήν, δὲν ἔκανε κανένα ὑπαινιγμὸ ὅτι ὅποιοςδήποτε συνέπειες, καλὰς ἢ κακὰς γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἦταν ἐπακόλουθα τῆς καταστάσεως τῆς Μήλου.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, νομίζω, ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐκμεταλλεύθηκε τὴν εὐκαιρίαν τῆς συνεντεύξεως στρογγυλῆς τράπεζας, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ καθαρὰ καὶ χωρὶς ἐξωραϊσμὸν τὰ ἐλατήρια τῆς πολιτικῆς δράσεως. Τὰ κίνητρα καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ἀθηναίων, συνετὰ ἢ ἀσύνητα ἐφαρμοζόμενα στὴν εἰδικὴ αὕτη περίπτωσι, δὲν ἦταν τίποτε καινούριον· ἦταν τὰ ἴδια ποὺ ὑπῆρχαν στὴ θεμελίωσι ὁλόκληρου τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ οἰκοδομήματος. Ἦταν ἡ πρώτη περίπτωσι καινούριας προσαρτήσεως μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου καὶ ταυτόχρονα ἦταν ἡ πρώτη εὐκαιρία ποὺ προσφερόταν στὸν ἱστορικόν, γιὰ ν' ἀναλύσῃ τὴν ἱμπεριαλιστικὴν πολιτικὴν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐπιθέσεως· τὴν εἶχε ἐξετάσει κιόλας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς διατηρήσεως (τῶν ὑπαρχόντων). Ὁ Μηλιακὸς διάλογος μόνον ἀποκαλύπτει ρητὰ καὶ περισσότερο ἀπροκάλυπτα — καὶ ἡ λεπτομέρεια ὅτι κανένα κοινόν²⁸ δὲν ἦταν παρὸν ἔδινε στὸ συγγραφέα τὴν ἔξυπνὴ πρόφασιν τῆς εἰλικρίνειας — ποὺ μπορεῖ νὰ διαπιστωθῇ σ' ὅλες τὰς ὁμιλίας ποὺ βασίζονται σὲ γραπτὰ κείμενα: ὅτι δηλ. ὄχι ἡ δικαιοσύνη ἀλλὰ ἡ λογικὴ τῆς πολιτείας εἶναι ἡ κατευθυντήρια σκέψις,

που οδηγεί στη δράση των πόλεων — κρατών και απαιτεί την προσοχή του ιστορικού.

Τώρα είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τον προσανατολισμό του Θουκυδίδη. Αντικειμενικός σκοπός του είναι να εξετάσει και ν' αποκαλύψει τις πολιτικές ενέργειες αποκλειστικά από την άποψη την πολιτική. Δέ λαβαίνει υπόψη του ήθικα αξιώματα· ή μέθοδός του είναι ρεαλιστική και ξέχωρη. Παίρνει την ιστορία όπως είναι και την εξετάζει με τις αξίες της. Αυτή ή χωριστή αναλυτική μεταχείριση απεικονίζεται στο παλιότερο φυλλάδιο πολιτικής πεζογραφίας που κατέχομε, γραμμένο στα πρώτα χρόνια του πολέμου από ένα σύγχρονο του ιστορικού· εννοώ το σύντομο δοκίμιο «Αθηναίων Πολιτεία».²⁹ Ο συγγραφέας ήταν ὀλιγαρχικός και διακηρύσσει χωρίς επιφύλαξη την προσωπική του ἐχθρότητα για τή δημοκρατία, ἀλλὰ τὸ ἔργο του δὲν εἶναι ἔργο πολεμικῆς. Χωρίζει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ προσωπικὰ του αἰσθήματα, τοποθετῇ τὸν ἑαυτό του στὴ θέση τῶν δημοκρατικῶν καὶ ἐξετάζει τὴ δημοκρατία ἀποκλειστικὰ κάτω ἀπὸ τὸ πρῖσμα αὐτό. Ἐφαρμόζοντας τὴν ὀξυδερκὴ λογικὴ του ἀποδεικνύει ὅτι οἱ θεσμοὶ τῆς Ἀθήνας δύσκολα μποροῦσαν νὰ βελτιωθοῦν. Ὁ συγγραφέας εἶναι πνευματικὰ σύμμαχος μὲ τὸ Θουκυδίδη στὸ διαχωρισμὸ τῶν προσωπικῶν του προσανατολισμῶν καὶ στὸ λογικὸ περιορισμὸ τοῦ θέματός του κάτω ἀπὸ μιὰν ὀρισμένη ἄποψη.

Ὅταν τώρα ὁ Θουκυδίδης ἐκφέρει στοχασμοὺς γιὰ τὰ γεγονότα ὁ ἴδιος (*propria persona*), ἡ κριτικὴ του γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας π.χ. ἢ γιὰ τὴν ἀξία ἑνὸς Ἀθηναίου πολιτικοῦ προσδιορίζεται γενικὰ ἀπὸ τὴν ἐξέταση, ἂν συνετέλεσαν στὴν ἐπιτυχία τοῦ πολέμου ἢ στὴν ἥττα. Ὅταν κρίνῃ τὸ Βρασίδα, παίρνει τὴν ἄποψη τῆς Σπάρτης καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ διαγωγὴ τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ, ἢ πολιτικὴ, ὁ χαρακτήρας ἦταν στοιχεῖα ἐποικοδομητικὰ γιὰ τὴν αὐξηση τῆς Σπαρτιατικῆς δυνάμεως στὴ σύγκρουσή της μὲ τὴν Ἀθήνα. Παίρνει τοὺς ἀντικειμενικοὺς στόχους τῶν συγκρουομένων πόλεων σὰ δοσμένους χωρὶς ἐπιδεκτικότητα ἢ καταδίκη καί, ὅταν ἀφηγητῇ πράξεις καὶ μεθόδους, οἱ σπάνιες κρίσεις του, ἔπαινοι ἢ μομφές περιορίζονται στὸ ἐρώτημα, ἂν οἱ πράξεις καὶ οἱ μέθοδοι ἐκεῖνες ὑπολογίσθηκαν σωστά, ὥστε νὰ ἐπιτύχουν τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τους, ἀκριβῶς ὅπως, ὅταν χαρακτηρίξῃ ἕναν ἄνθρωπο, ἀναφέρει μόνον τὶς διανοητικὲς του ἱκανότητες. Δὲν ἐκφέρει καμιά γνώμη, ἂν οἱ σκοποὶ ἦταν δίκαιοι ἢ θαυμαστοί. Δὲν ἐφαρμόζει κανένα ἠθικὸ κριτήριον στὶς πολιτικὲς πράξεις καὶ στοὺς πολιτικούς.

Ἦταν βέβαια ἀπόλυτα ἐνήμερος τῶν ἠθικῶν προβλημάτων που προκύπτουν σὲ σχέση μὲ τὴν ὑψηλὴ πολιτικὴ, καὶ τὰ προβλήματα αὐτὰ σηκώνουν τὸ κεφάλι στὰ δραματικὰ μέρη τοῦ ἔργου. Στὶς δημηγορίες δικαιοσύνη καὶ συμφέρον συχνὰ ἀντιδιαστέλλονται καὶ ἀντιπαραβάλλονται. Ἐνας ὁμιλητὴς π.χ. σύμφωνα μὲ τὶς περιστάσεις, ἐνδιαφέρεται νὰ δείξῃ ὅτι μιὰ ἀπόφαση που εἶναι δίκαιη εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὠφέλιμη ἢ ὅτι ἡ ὠφέλεια πρέπει νὰ προτιμηθῇ ἔναντι τῆς δικαιοσύνης. Μερικὲς φορὲς ἡ διερεύνηση γιὰ τὴ δικαιοσύνη τερματίζεται γρήγορα καὶ ἐγκαταλείπεται σὰν ἄσχετη. Παρουσιάζεται σὰν ψυχολογικὸς

συντελεστής ἀληθινὰ δραστικός στις διεθνείς πράξεις, ἀρχή στην οποία πληρώνεται τουλάχιστο φόρος τῶν χειλέων, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπονέμεται ἔπαινος ἢ μομφή μὲ τὴ φωνή τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ὁποία κατὰ συνέπεια ἔπρεπε νὰ λαμβάνεται ὑπόψη. Ἀλλὰ ὁ ρόλος της εἶναι λεπτὸς καὶ δευτερεύων· ὁ δραματοουργὸς δὲν μποροῦσε νὰ τὴν ἀγνοήσῃ, μολονότι τῆς ἀφήνει ὅσο μπορεῖ πιὸ μικρὸ περιθώριο· ὁ στοχαστὴς τὴν ἀπομάκρυνε ἐντελῶς.

Δὲν ὑπάρχει, ὅσο μπορῶ ν' ἀνακαλύψω, κανέναν λόγον νὰ πιστέψω ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶχε σὰν σκέψη ἢ πρόθεση νὰ δηλώσῃ ὅτι μιὰ ἀσυμβίβαστη πολιτικὴ ιδιοτέλειαν ὁδήγησε στὴν πτῶση τῆς Ἀθηναϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἢ ὅτι οἱ σφαλερὲς καὶ ἀσύνετες πράξεις της ἦταν σφαλερὲς καὶ ἀσύνετες, ἐπεὶδὴ ἀποφασίζονταν ἀπὸ ὑπολογισμοὺς ιδιοτέλειαν μόνο. Δὲν ὑπάρχει κανένα τεκμήριο, γιὰ νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης θὰ εἶχε ἐπιτιμητικὴ γνώμη, ἂν ζοῦσε στίς μέρες μας, γιὰ πολιτικούς, ὅπως ὁ Καβούρ, ὁ Ντισραέλι, ἢ ὁ Βίσμαρκ, οἱ ὁποῖοι κατευθύνονταν (στὶς ἀποφάσεις τους) ἀποκλειστικά, ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς πολιτείας καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν ἐπικριθῇ ἀπὸ τοὺς ἠθικολόγους ὅτι ὑποβίβασαν τίς ἠθικὰς ἀντιλήψεις στὴν Εὐρώπη. Ἄν ὁ Θουκυδίδης εἶχε γράψῃ ἀντὶ γιὰ ἱστορίαν ἀναλυτικὸ δοκίμιο γιὰ τὴν πολιτικὴ μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος, εἶναι πιθανὸ πῶς θὰ ἔπαιρνε διαφορετικὴ θέσιν ἀπὸ κείνη πού παίρνει πραγματικὰ στὴν ἐκτίμησιν τοῦ κόσμου. Θὰ εἶχε κερδίσει ἐκεῖνος πιὸ μπροστὰ τὴ φήμην τοῦ Μακιαβέλλι.

Ὁ Θουκυδίδης ἀπλῶς παρατηρεῖ τὰ γεγονότα, ὁ Μακιαβέλλι διατυπώνει ἀποφθέγματα περὶ πολιτικῆς δράσεως καὶ περιγράφει μεθόδους, ἀλλὰ τὸ ὅλο πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θουκυδίδης ἀντικρύζει τὴν ἱστορίαν συμφωνεῖ μὲ τὸ θεμελιακὸ αἶτημα τοῦ Μακιαβέλλι, δηλ. τὴν προτεραιότητα τῆς λογικῆς τῆς πολιτείας. Γιὰ νὰ διατηρηθῇ ἡ πολιτεία, γράφει ὁ Φλωρεντινὸς στοχαστής, «ὁ πολιτικὸς ἀναγκάζεται συχνὰ νὰ ἐνεργῇ ἀντίθετα πρὸς τὴν πίστη, τὸν ἀνθρωπισμὸ καὶ τὴ θρησκείαν». Στὸ Θουκυδίδην ἡ λογικὴ τῆς πολιτείας παρουσιάζεται πραγματικὰ σὰν ὁ κυρίαρχος ὁδηγὸς στὴ διαχείριση τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων. Τὸ οὐσιαστικὸ ὅμως σημεῖο παραλληλισμοῦ εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο ἱστορικοὶ στὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀπομάκρυναν ὅλους τοὺς διαλογισμοὺς ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολιτικούς καὶ ἐφάρμοσαν τὴ λογικὴ σ' αὐτὸ τὸ περιορισμένον πεδίο. Ὁ Μακιαβέλλι, ὁ ἀληθινὸς Μακιαβέλλι ὃχι ὁ Μακιαβέλλι τοῦ μύθου, ὁ ἐφευρέτης ἐγκλήματων (*scelerum inventor* Ulixes) ἐγκαινίασε ἓνα ἰδανικόν: ἡ Ἰταλία γιὰ τοὺς Ἰταλούς, ἡ Ἰταλία ἐλευθερωμένη ἀπὸ τοὺς ξένους· γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ ἐπιθυμοῦσε νὰ δῇ νὰ ἐφαρμόζεται ἡ δική του θεωρητικὴ πολιτικὴ ἐπιστήμη. Ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶχε κανένα πολιτικὸ σκοπὸ στὸ νοῦ τοῦ· ἦταν ἀποκλειστικὰ ἱστορικός· τὸ διαφέρον του ἦταν νὰ ἐξετάσῃ τὴν πραγματικὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθηναίων, ὅταν κρατοῦσαν καὶ ὅταν ἔχαναν τὸ κράτος τους. Ἀλλὰ ἦταν μέρος τῆς μεθόδου καὶ τῶν δύο παρόμοια νὰ ἐξαλείψουν τὰ συμβατικὰ αἰσθήματα καὶ τὴν ἠθικολογίαν.

Μιὰ ὀρσμένη χρῆσις τοῦ ὄρου «ἀρετὴ» ἀπὸ τὸ Θουκυδίδην ἔχει ἰδιαίτερον διαφέρον σὲ σχέσιν μὲ τὰ παραπάνω. Μερικὲς φορές ἔχει λεχθῇ ὅτι ὁ Θουκυδίδης

δὲν ἀπέδιδε μεγάλη σημασία στὴ δράση καὶ στὸ ρόλο τῶν ἀτόμων. Αὐτὸ μοῦ φαίνεται λάθος ὀφειλόμενο στὸ γεγονός ὅτι δὲ δημιουργεῖ προσωπογραφίες μὲ τὸν τρόπο μεταγενέστερων ἱστορικῶν. Γιατί εἶναι φανερό ὅτι μελέτησε τὸ νοῦ καὶ τὴ σύνεση ἐκείνου, τὸν ὁποῖο ὀνομάζει «π ρ ὦ τ ο ν ἄ ν δ ρ α» σὰν κύριο αἴτιο γαὶ τὴν ἐπιτυχία τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο. Μποροῦμε νὰ διαβάσωμε ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς τοῦ ὅτι κατὰ τὴν ἄποψή του οἱ Πεισιστρατίδες, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀλκιβιάδης ἦταν ἐπίσης δυνάμεις πάρα πολὺ ὑπολογίσιμες. Ἡ μεγάλη σημασία τῆς προσωπικότητος ἦταν ἀξίωμα τοῦ Μακιαβέλλι καὶ τῶν συγχρόνων του (κλασικὸ γνῶρισμα τῆς Ἀναγεννήσεως). Ἕνας πρίγκηπας, ἕνας προσωπικὸς νοῦς καὶ μιὰ προσωπικὴ θέληση ἦταν ὁ ἄνθρωπος πρὸς τοῦ ὁποῖο ἀπέβλεπε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἰταλίας. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς τὸ ἄτομο σὰν πολιτικό, παράγοντα τὸ εἶδαν καθαρὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διανοητικῆς του δυνάμεως. Ὁ Θουκυδίδης ἔχει ἐκφράσει τὸν ὅρο ἀρετὴ σὲ παρατήρησή του γιὰ τὸν ὀλιγαρχικὸ Ἀντιφώντα, γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴ διάνοιά του, τὴ δεξιότητά του, τὴ δύναμη θελήσεως ἐνὸς ἱκανοῦ πολιτικοῦ, μὲ σαφέστατη ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴ συμβατικὴ ἀρετὴ τῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως. Ὁ μόνος πρόσφατος ἰσοδύναμος ὅρος, μὲ τὸν ὁποῖον μποροῦμε νὰ ἀποδώσωμε σὲ σύγχρονη γλῶσσα τὴ θουκυδίδεια ἀρετὴ εἶναι μιὰ λέξη — κλειδί τοῦ συστήματος τοῦ Μακιαβέλλι, ἡ λέξη *virtu* (= ἀρετὴ), ιδιότητα ποὺ κατεῖχαν ἄνδρες σὰν τοῦ Φραγκίσκο Σφόρτσα καὶ τὸ Καίσαρα Βοργία.³⁰

Πρέπει νὰ γίνῃ κατανοητὸ ὅτι αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Θουκυδίδη ἀναφέρεται μόνον στὴ διεθνὴ πολιτικὴ, ποὺ εἶναι τὸ θέμα τοῦ ἔργου του. Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ βρίσκεται, πλὴν περιπτώσεων, ἔξω ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του. Ὅταν γυρίζῃ νὰ περιγράψῃ τὴν ἀποσυνθετικὴ ἐπίδραση τῆς κομματικῆς πάλης πάνω στὶς ἐσωτερικὲς συνθήκες τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων — κρατῶν, ἀναγνωρίζει τὴ σπουδαία δράση τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων, τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων γιὰ τὴ διατήρηση συνοχῆς μιᾶς κοινωνίας. Ὅταν ὅμως ἐθνικοὶ σκοποὶ εἶναι τὸ προκείμενο καὶ οἱ διεθνεῖς ἀνταγωνισμοὶ εἶναι σὲ κίνηση, δὲν ἐμφανίζονταν ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις καὶ πεποιθήσεις νὰ κατέχουν τὴν ἴδια ἀναπαλλοτρίωτη ἀξία γιὰ τὴν ἐπιτυχία καὶ τὴν εὐημερία τῆς πολιτείας. Ὑπάρχει εἰρωνεία στὴν παρατήρησή του ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἀφοῦ εἶχε τερματισθῇ ὁ πρῶτος πόλεμος, δῆλωσαν τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ ἐπιτυχία μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἀπέρριψαν τὴν Ἀθηναϊκὴ πρόταση νὰ ὑποβάλουν τὶς Πελοποννησιακὲς διαφορὰς σὲ διαιτησίαν σύμφωνα μὲ τὴν Τριακονταετὴ εἰρήνη. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ, ὅπου προσωπογραφεῖ τοὺς συμπατριῶτες του, δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ λέξη γιὰ τὶς συμβατικὲς ἀρετὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἀκτινοβολοῦσε ὁ Νικίας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπαινοῦνται γιὰ τὴν πολιτικὴ εὐφυΐα τους, καὶ εὐστροφία, γιὰ τὴν ριψοκίνδυνη ἐνεργητικότητά τους, γιὰ τὴ φωτισμένη ἐλευθεριότητά τους στὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τοὺς ξένους καὶ γιὰ ἄλλα ἐξαιρετικὰ προσόντα. Οὔτε μιὰ λέξη δὲ γράφεται γιὰ τὴν εὐσέβειά τους καὶ ὅμως ἦταν εὐσεβεῖς. Μαθαίνομε ὅτι εἶναι πολὺ μορφωμένοι καὶ ἀνέβηκαν στὰ ὕψη μὲ τὰ χαρίσματά τους καὶ τὸ μόχθο

τους. Δεν υπάρχει ούτε λέξη, ούτε απλή υποτονική φράση για βοήθεια ή εϋνοια από τους ουρανούς. Από την αρχή μέχρι το τέλος αυτής της λαμπρής δημηγορίας δεν υπάρχει ούτε μία συλλαβή για θρησκεία ή ήθικη με τη συμβατική σημασία. Ο Περικλής δύσκολα θα μπορούσε ν' αποφύγει τουλάχιστο κάποια συμβατική αναφορά στους θεούς στο λόγο που πραγματικά ξεφώνησε μπροστά στον τάφο. Είναι σημαντικό το ότι ο Θουκυδίδης παρέκαμψε την ανάγκη αυτή.

Αν αυτή η εκτίμηση για τον ιστορικό δείχνει τη συμπάθεια, ελπίζω δε θα υποθέσετε ότι ανήκω στον κύκλο των αφοσιωμένων οπαδών, που λατρεύουν το Θουκυδίδη και δεν μπορούν να δουν ένα ελάττωμα στο είδωλό τους. Τέτοιοι λάτρεις υπήρχαν στους αρχαίους χρόνους, όπως και στους νεώτερους. Οί αρχαίοι ανεπιφύλακτοι θαυμαστές του ιστορικού πήραν πολύ κατάλληλη απάντηση από το Διονύσιο από την Αλικαρνασσό. Έχω κιόλας δηλώσει ότι έξώθησε τη μέθοδο του αποκλεισμού και της παρασιωπήσεως πολύ μακριά. Ο τρόπος που μεταχειρίζεται τις ιστορικές προσωπικότητες δείχνει πολύ σοβαρό περιορισμό της ιδέας του για την ιστορική αναπαράσταση. Φαίνεται πως ο Θουκυδίδης δέ συνέλαβε στην πληρότητά του το ότι για την εκτίμηση της δράσεως του ατόμου στην ιστορία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο συνολικός χαρακτήρας του. Είναι μια ψυχολογική ένότητα και δεν είναι δυνατό να αποσπασθούν και να απομονωθούν μερικές ιδιότητες. Ψυχολογική αναπαράσταση είναι ένα από τα πιο σπουδαία και πιο λεπτά προβλήματα, που αντιμετωπίζει ο ιστορικός, και ο Θουκυδίδης δέ μπόρεσε να κατανοήσει όλη τη σημασία του. Έπειδή δεν άνεχόταν τις βιογραφικές μικρολεπτομέρειες έφθασε στο αντίθετο άκρο να παραμελή έντελως τη βιογραφία. Πάρτε π.χ. τη σιωπή του σχετικά με την προσωπικότητα του Περικλή. Ο πολιτικός αυτός ήταν μια από τις δυνάμεις που έδρασαν στη διεξαγωγή του πολέμου και, για να κατανοήσωμε τις ενέργειές του, χρειαζόμαστε περισσότερα για την προσωπικότητά του. Ο Θουκυδίδης αρκείται να σημειώσει την τέλεια πολιτική του ικανότητα, την αφιλοχρηματία του και να δείξει τον ιδεαλισμό του. Αυτά δε μάς επιτρέπουν να κατανοήσωμε τους τρόπους του ανθρώπου αυτού· αισθανόμαστε ακόμη — και η νεώτερη κριτική το δείχνει — ότι από πολλές απόψεις είναι ένας άγνωστος ή τουλάχιστο μια αμφίβολη ποσότητα.

Το έργο του Θουκυδίδη έχει περιορισμούς που πρέπει να φυλαχτούμε να μη τους υποτιμήσωμε, αλλά σημειώνει το πιο μεγάλο και το πιο αποφασιστικό βήμα που έχει ποτέ πραγματοποιηθῇ προς την κατεύθυνσή του να γίνη ή ιστορία ό,τι είναι σήμερα. Έξω από το μισόφωτο, στο οποίο ακόμη ο Ηρόδοτος έκινε με θαυμασμό, ο Θουκυδίδης ορμάει προς το φῶς του ήλιου, όπου τὰ γεγονότα είναι σκληρά, όχι για να θαυμάζονται, αλλά για να κατανοούνται. Με τους Έλληνες ή ιστορική σπουδή ποτέ δεν απέκτησε τον επιστημονικό χαρακτήρα, τον όποιον πρόκειτο να επιβάλει ο 19ος αιώνας της χριστιανικής εποχής. Αλλά μέσα στα πλαίσια του καθήκοντος που επεχείρησε ο Θουκυδίδης αναδείχτηκε δεξιοτέχνης στη δύναμη έρευνας και έλέγχου των σύγχρονων γεγονότων και ίσως είναι αμφίβολο αν μέσα στα όρια αυτά ο 19ος αιώνας θα είχε κάτι να τον διδάξει. Αν δεχόταν τους μελετητές του να εισχωρούν στα μυστικά του

σπουδαστηρίου του, ἂν εἶχε ἐκθέσει φανερά τὴν πρώτη ὕλη του, ἂν ἔδειχνε πῶς ἔφτασε στὰ συμπεράσματά του, ἂν εἶχε παραθέσει ἐπιχειρήματα καὶ λεπτομέρειες συζητήσεως, μποροῦσε νὰ εἶχε ἀσκήσει μεγαλύτερη ἐπίδραση ἀπὸ ὅση ἄσκησε πάνω στὴ μεθοδολογία τῶν μεταγενέστερων Ἑλλήνων ἱστορικῶν. Τὸ ἀσυμπλήρωτο ἔργο του, δημοσιευμένο μετὰ τὸ θάνατό του, εἶχε μιὰν ἄμεση καὶ μακρόπνοη ἐπίδραση γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ στὴν ἐπόμενη διάλεξη θὰ δοῦμε πῶς ἄνθρωποι τῆς νεώτερης γενιᾶς δέχτηκαν παρόρμηση ἀπ’ αὐτόν. Ἀλλά, ἐνῶ ἀναγνωρίστηκαν ἀμέσως ἡ ἀξία καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἔργου του καὶ καὶ ἔμενε πάντα μοναδικὴ καὶ ἀναμφισβήτητη αὐθεντία γιὰ τὴν περίοδο πού πραγματεύθηκε, γιὰ μερικοὺς αἰῶνες ἔπειτα ἀπὸ τοὺς ἄμεσους συνεχιστές του φαίνεται πῶς δὲ διαβαζόταν παρὰ μόνο ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητές· ἦταν ἓνα μεγάλο ὄνομα, ὄχι μία ζωντανὴ ἐπιρροή, ὅπως ἓνας δάσκαλος ἢ ἓνα πρότυπο· τὸ ὕφος του μὲ «παλαιοῦ συρμοῦ ὁμορφιὰ καὶ ἰσχυρογνωμοσύνη»³¹ ἀπομάκρυνε καὶ ἔγιναν τῆς μόδας ἄλλα ἰδανικὰ γιὰ τὴν ἱστορία ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὸ δικό του. Καὶ δὲν ἀναβίωσε τὸ διαφέρον γιὰ τὸ ἔργο του μέχρι τὸν πρῶτο αἰῶνα π.Χ., ὅποτε ξαναγύρισαν τὰ Ἀττικὰ πρότυπα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μποροῦμε νὰ παρακολουθήσωμε τὰ ἴχνη τῆς ἐπιδράσεως τοῦ πάνω σὲ μεγάλους συγγραφείς³² ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους Βυζαντινοὺς, τὸν Κριτόβουλο. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ὅμως ἦταν ἐπιφανειακὴ· ἀφοροῦσε στὸ ὕφος καὶ τὴ φρασσεολογία· ἦταν γενικὰ μιὰ ἀπλὴ μηχανικὴ ἀπομίμηση.³³ Καὶ οἱ ἱστορικοί, πού ὁ ἴδιος θὰ ποροῦσε νὰ τοὺς ἐκτιμήσῃ πάρα πολύ, δὲν ἦταν ἐκεῖνοι πού δέχτηκαν τὴν ἐπίδρασή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. VI, 18 «οὐκ ἔστιν ἡμῖν ταμιεύεσθαι ἐς ὅσον βουλόμεθα ἄρχειν» καὶ «στορέσωμεν τὸ φρόνημα» ὁ σχολιαστὴς σημειώνει: «κατ’ Ἀλκιβιάδην».

2. Ἐχει πολὺ σωστὰ ἀποδειχθῇ ἀπὸ τοῦ Mahaffy ὅτι εἶναι παρανόηση νὰ ἀποδίδωμε τὰ σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ Θουκυδίδου σὲ πυκνότητα σκέψεως. Εἶναι «πυκνὸς στὴν ἔκφραση, ὄχι ὅμως στὴ σκέψη» (Greek Literature, 1, 112).

3. II, 44.

4. Ἀποδεικνύω στὸ παράρτημα ὅτι αὐτὸ τὸ μέρος τὸ ἔγραψε ἢ τὸ ξαναδούλεψε ὁ Θουκυδίδης μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου.

5. Τὴν ἐπιγραμματικὴ φράση τοῦ Θουκυδίδου Περικλῆ γιὰ τὴν ἀρετὴ τῶν γυναικῶν (II, 45) ἴσως νὰ τὴν ἔχη ἐμπνευσθῇ ἀπὸ ἓνα ρητὸ τοῦ Γοργία Wilamowitz - Mollendorff, Hermes, II, 6.294).

6. Τὸ εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Διονύσιος.

7. II, 38, 7. Ἡ παραπομπὴ αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ· εἶναι φανερό ὅτι ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸ χωρίο III, 38, 7, ὅπου πράγματι, ὁ Κλέωνας ὁμιλεῖ καὶ χρησιμοποιοῖ αὐτὴν τὴ φράση.

8. Στὴ δευτέρη δημηγορίᾳ τῶν Κορινθίων καὶ στὴν πρώτη του Περικλῆ.

9. Ὁ Bruns (Βλ. Βιβλιογραφία) εἶναι ὁ πρῶτος πού μελέτησε τὶς μεθόδους τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν στὴν παρουσίαση τῶν δρώντων προσώπων. Πολλὰ ὀφείλω στὸ πολὺ γνωστὸ βιβλίο του.

10. V, 16, 1. Παραθέτομε τὸ χωρίο στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ συγγραφέας: «ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ ἐν Ἀμφιπόλει ἦσσα τοῖς Ἀθηναίοις ἐγγένητο καὶ ἐτεθνήκει Κλέων τε καὶ Βρασίδας, οἵπερ ἀμφοτέρωθεν μάλιστα ἠναντιοῦντο τῇ εἰρήνῃ, ὁ μὲν (Βρασίδας — χιαστό σχῆμα) διὰ τὸ εὐτυχεῖν τε καὶ τιμᾶσθαι ἐκ τοῦ πολεμεῖν, ὁ δὲ γενομένης ἡσυχίας καταφανέστερος νομίζων ἂν εἶναι κακουργῶν καὶ ἀπιστότερος διαβάλλων, τότε δὴ ἐν ἑκατέρᾳ τῇ πόλει. . . πολλῶ δὴ μᾶλλον προῦθυμοῦντο... ».

11. V, 16, 2.

12. νενομισμένη. Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὑποστηρίζει ὁ F. Cauer.

13. Ἐννοεῖ τὴν Ὀλιγαρχικὴ ἀλλαγὴ τοῦ 411 π.Χ.

14. Γιὰ νὰ κατανοηθοῦν ὅσα γράφει ἐδῶ ὁ συγγραφέας εἶναι ἀνάγκη νὰ θυμίσωμε τὸ περιστατικὸ πὺν ἔχει ὑπόψη τοῦ 418-7 π.Χ. οἱ Ἀθηναῖοι μὲ προτροπὴ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἐνίσχυσαν τὸ Ἄργος ἐναντίον τῆς Σπάρτης· ἡ ἐνίσχυση δὲν ἦταν ἀρκετὴ καὶ ἡ Σπάρτη δὲν ἔμεινε ἀδρανῆς· τελικὰ τὸ Ἄργος ἀπὸ τῆς Συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων μεταπήδησε στὴ Συμμαχίᾳ τῆς Σπάρτης ἀλλάζοντας καὶ τὴ δημοκρατικὴ κυβέρνησίν του μὲ ὀλιγαρχικὴ. Ὁ Ὑπέρβολος (δημοκρατικὸς ἡγέτης) νόμισε κατὰλληλὴ τὴ στιγμὴ, γιὰ νὰ προκαλέσῃ ἐξορία τοῦ Νικία (ὀλιγαρχικοῦ), τοῦ ὁποῖου ἀκούοντας τὶς εἰσηγήσεις οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔστειλαν ἀποτελεσματικὴ βοήθεια στὸ Ἄργος, καὶ πὺν ἦταν δυνατὸ νὰ τὸν θεωρήσουν ὑπεύθυνον γιὰ τὴν ἐκεῖ ἀποτυχία. Σύμφωνα μὲ τὴ διαδικασία τοῦ ὀστρακισμοῦ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ὑπέρβολου θὰ ἔγραφαν τ' ὄνομα τοῦ Νικία πάνω στὰ ὀστρακα καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Νικία τ' ὄνομα τοῦ Ὑπέρβολου. Ἀλλὰ ἔπαιξε τὸ ρόλο τοῦ Ἀλκιβιάδου, πὺν ἐμφανιζόταν μὲ τὴ δημοκρατικὴ παράταξη καὶ ἦταν ἱκανότατος γιὰ πολιτικὲς μηχανορραφίες. Ἐβλεπε ὅτι πολλοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Νικία θὰ ἔγραφαν τὸ δικό του ὄνομα στὰ ὀστρακα — τὸν ἴδιον ὑπολογισμό ἔκανε κι ὁ Ὑπέρβολος — καὶ προτίμησε νὰ ξεφορτωθῇ τὸ δημοκρατικὸ ἡγέτη Ὑπέρβολον παρὰ τὸν ἐντιμὸ ἀντίπαλό του Νικία· ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ κυριαρχῇ στὴν πολιτικὴ σκηνὴ ὁ Ἀλκιβιάδης. Γι' αὐτὸ ὑπέδειξε στοὺς προσωπικοὺς ὀπαδοὺς του (δημοκρατικοὺς) νὰ γράψουν τ' ὄνομα τοῦ Ὑπέρβολου στὰ ὀστρακα. Ἀποτέλεσμα: ὁ Ὑπέρβολος καταψηφίστηκε καὶ ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Νικία καὶ ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς ὀπαδοὺς τοῦ Ἀλκιβιάδου· ἡ διαδικασία τοῦ ὀστρακισμοῦ, τὴν ὁποῖαν ἐκίνησε ὁ Ὑπέρβολος, ἐστράφηκε ἐναντίον του. Καὶ ἦταν ἡ τελευταία ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ.

15. Νεφέλες, 1304.

16. Ὁ F. M. Cornford θίγει τὸ σημείον τοῦτο στὸ ἔργο τοῦ Thukydides Mythistoricus. Νομίζω πὺς ἔχει δίκιο. Ἡ ὑπόθεση προσωπικοῦ μίσους εἶναι περιττή.

17. VI, 15.

18. VI, 12, VI, 16.

19. Μιλάει πραγματικὰ περίεργα γιὰ τὴ συχνότητα τῶν ἐκλείψεων Ἡλίου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου (I, 23, 3) σὰ νὰ εἶχαν κάποια σημασία γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος· ἴσως ἀναρωτιόμαστε τί σχόλιο θὰ ἔκανε ὁ Ἀναξαγόρας.

20. Βλ. Gomperz, Griechische Denker, I, 61 (γιὰ τὸν Ἡράκλειτο).

21. Democritus, in Mullach, Fr. Phil. 167. Ὁ Θουκυδίδης παρατηρεῖ sub persona (=μὲ τὸ στόμα) τοῦ Ἑρμοκράτη ὅτι στὸν πόλεμον τὸ ἀστάθμητο στοιχεῖο παίζει τὸ ρόλο του· εἶναι τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τοὺς δυὸ καὶ ὁδηγεῖ στὴ σύνεση καὶ τὴν περισκέψη.

22. Ἐπιστολὴ στὸν Πομπήϊον, 3, 9.

23. Ἀλλὰ μέμφεται ἐπίσης τὸ Θουκυδίδου (3, 4, -3, 5) γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ θέματος. Ὁ πόλεμος δὲν ἦταν «οὔτε καλὸς οὔτε εὐτυχής» καὶ κατὰ συνέπεια ἔπρεπε νὰ ξεχασθῇ καὶ νὰ τὸν ἀγνοοῦν οἱ μεταγενέστεροι.

24. II, 37. Παραθέτομε μέρος τῆς παραγράφου, τὴν ὁποῖαν ὑπαινίσσεται ὁ συγγραφέας, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τὸν αἰώνιον ὕμνον τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ ἥθους: «Χρῶμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλοῦση τοὺς τῶν πέλας νόμους. . . καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται. . . ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες, ἀδημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κείνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην φέρουσι».

25. VII, 97: «καὶ οὐχ ἥκιστα δὴ τὸν πρῶτον χρόνον ἐπὶ γ' ἐμοῦ Ἀθηναῖοι φαίνονται εὖ πολιτεύσαντες». Εἶναι ἡ ἐπιφύλαξη «ἐπὶ γ' ἐμοῦ» ἀπλῶς πρόνοια ἢ εἶναι ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ «πάτριος πολιτεία» τῶν προῳμίων χρόνων;

26. Εἶναι ὁ ὅρος τοῦ Θουκυδίδου ὁ συγγραφέας τὸν χρησιμοποιεῖ ἑλληνικὰ στὸ κείμενό του.

27. Ἡ φράση «στρογγύλη τράπεζα» («round table») ἔχει ἀγγλικὴ προέλευση· λέγεται ὅτι ὁ μυθικὸς βασιλεὺς Ἀρθούρος, γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴ χώρα του ἀπὸ ἐπιδρομεῖς ἐκάλεσε σὲ συνεργασία ὅλους τοὺς ἰσχυροὺς ἰππότες τῆς χώρας· γιὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι στὴν τράπεζα τῶν διαπραγματεύσεων ὅλοι ἦσαν ἴσοι, κατέφυγαν στὴν τροποποίηση τοῦ σχήματός της (δὲν ὑπάρχει πιά θέση κορυφαίου). Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὴ φράση γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι οἱ διαπραγματευόμενοι ἦσαν τυπικὰ ἴσοι ἀπέναντι σὲ ἴσους, ἄσχετα ἂν οἱ Ἀθηναῖοι χρησιμοποίησαν τὴ γλῶσσα τῆς ἀλαζονείας τοῦ ἰσχυροῦ. (Σ.τ.Μ.)

28. Γιὰ νὰ γίνῃ νοητὴ ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέα παραθέτομε τὸ Θουκυδίδου κείμενο (V, 84, 3) ποὺ ἔχει ὑπόψιν του: «στρατοπεδευσάμενοι οὖν (οἱ Ἀθηναῖοι).. πρὶν ἀδικεῖν τι τῆς γῆς, λόγους πρῶτον ποιησομένους ἔπεμψαν πρέσβεις· οὓς οἱ Μήλιοι πρὸς μὲν τὸ πλῆθος, οὐκ ἤγαγον, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ὀλίγοις λέγειν ἐκέλευον περὶ ὧν ἤκουσιν.» Καὶ «ἐπειδὴ οὐ πρὸς τὸ πλῆθος οἱ λόγοι γίνονται» ἐπακολουθεῖ διάλογος (ὄχι δημηγορία) καὶ μὲ ἐλεύθερη τὴ γλῶσσα.

29. Ἄγνωστος εἶναι ὁ συγγραφέας.

30. Ἐνῶ γράφω τὴν παράγραφο αὐτὴ παρατηρῶ ὅτι ὁ Murray εἶχε ἤδη συγκρίνει τὴν ἀρετὴ μὲ τὴν *virtu* (στὸ κεφάλαιό του γιὰ τὸ Θουκυδίδου (History of Greek Literature). Παραθέτομε καὶ τὸ σχετικὸ μὲ τοῦ Ἀντιφώντα χωρίο τοῦ Θουκυδίδου, ὅπου ὁ ὅρος ἀρετὴ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν πολιτικὴ ἱκανότητα χωρὶς ἠθικοὺς φραγμούς: «ὁ μέντοι ἅπαν τὸ πρᾶγμα ξυνθεῖς (πρόκειται γιὰ τὴν Ὀλιγαρχικὴ συνωμοσίαν τοῦ 411 π.Χ. στὴν Ἀθήνα) ὅτῳ τρόπῳ κατέστη ἐς τοῦτο καὶ ἐκ πλείστου ἐπιμεληθεὶς Ἀντιφών ἦν ἀνὴρ Ἀθηναίων τῶν καθ' ἑαυτὸν ἀρετῇ τε οὐδ' ἐνόσῳ στερὸς καὶ κράτιστος ἐνθυμηθῆναι γενόμενος καὶ ἂν γνοίῃ εἰπεῖν, καὶ ἐς μὲν δῆμον οὐ παριών...»

Θουκυδίδης, VIII, 68, 1.

31. Ἀρχαϊκὸν τε καὶ αὐθαδὲς κάλλος. Διονύσιος, Περὶ σύνθ. ὀνομάτων 165.

32. Τὸ Δέξιππο καὶ τοῦ Προκόπιου π.χ.

33. Ἡ δουλικὴ μίμηση τοῦ Θουκυδίδου γελοιογραφεῖται ἀπὸ τὸ Λουκιανὸ στὸ: «Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν».

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

1. Η πρώτη γενιά μετά το Θουκυδίδη.

Ο Θουκυδίδης είχε θέσει καινούριο κριτήριο και είχε καθιερώσει νέο υπόδειγμα για την ιστορική έρευνα. Δίδαξε τους Έλληνες να γράφουν τη σύγχρονη ιστορία· αυτό ήταν το παντοτεινό αποτέλεσμα του έργου του, αλλά το μυστικό της κριτικής μεθόδου του μπορεί να ειπωθεί ότι χάθηκε μαζί μ' αυτόν. Έμεινε για τους έρευνητές των νεωτέρων χρόνων να κατανοήσουν έντελως την κριτική του όξυνση και να εκτιμήσουν τους τεράστιους μόχθους που κρύβονται κάτω από το οικοδόμημα της ιστορίας του, αλλά καλύπτονται με επιμέλεια, όπως οι θεμέλιοι λίθοι μίας οικοδομής. Επίδράσεις ήρθαν σ' ενέργεια τον 4ο αιώνα, που οδήγησαν την ιστορία σε δρόμους άλλους από κείνους του Θουκυδίδη. Οι άριστες αρχές τις οποίες είχε χαράξει στο έργο του, δεν έγιναν κανόνες και ο ιστορικός χειρισμός του δεν ήταν συμπαθητικός κάτω από τους νέους ιδεολογικούς άστερισμούς.

Η εποχή που ακολούθησε το θάνατό του δεν ήταν ίσως ευνοϊκή για τη σύνθεση πολιτικής ιστορίας.¹ Το πιο δυνατό ιδεολογικό διαφέρον της ήταν τότε ή πολιτική έπιστήμη και ιστορική μέθοδος δεν είχε βρεθεί. Οι άνδρες που μπορούσαν διαφορετικά να έχουν διαλάβει σαν ιστορικοί είχαν προσανατολισθεί προς την έρευνα της φύσεως και της πολιτείας. Αυτοί ζητούσαν επίμονα μιαν απάντηση στο θεωρητικό ερώτημα: ποιο είναι το άριστο πολίτευμα; Μόνο τρεις ιστορικοί κλάσεως παρουσιάζονται την περίοδο αυτή· αυτοί ήταν λιγότερο ή περισσότερο κάτω από την επίδραση του Θουκυδίδη, αλλά με μεγάλες χρονικές απόστασεις ανάμεσά τους.

Απ' αυτούς το μόνο γνωστό όνομα στους μεταγενέστερους είναι του Ξενοφώντα, ο οποίος ήταν ίσως ο λιγότερο προικισμένος από τους τρεις. Στο γεγονός ότι αυτός είναι ένας από τους λίγους κλασσικούς Έλληνες ιστορικούς, που το έργο τους έχει διασωθεί, οφείλει την φήμη που ξεπερνάει τα χαρίσματά του.² Στην Ιστορία, όπως και στη φιλοσοφία, ο Ξενοφώντας ήταν ένας dilettante (= έρασιτέχνης)· ήταν τόσο μακριά από το να κατανοήσει τις μεθόδους του Θουκυδίδη, όσο και να συλλάβει τις ιδέες του Σωκράτη. Είχε πλούσιο λογοτεχνικό ταλέντο και τα γραψίματά του σε διάφορους τομείς, αν τα πάρουμε όλα μαζί, αποκαλύπτουν μιαν ενδιαφέρουσα μορφή της Έλληνικής λογοτεχνίας. Άλλα το πνεύμα του ήταν ουσιαστικά μέτριο, ανίκανο να διεισδύσει κάτω από την επιφάνεια των πραγμάτων. Αν ζούσε στους νεώτερους χρόνους θα μπορούσε να είναι δημοσιογράφος ύψλης τάξεως και φυλλαδιογράφος· θα μπορούσε να κερδίζει τη ζωή του σαν πολεμικός ανταποκριτής και θα είχε γράψει τη βιογραφία κάποιου μέτριου ήρωα στα μέτρα του Αγησίλαου. Όσον αφορά στην ιστορία το

κύριο ἐπάγγελμά του ἦταν νὰ γράφῃ ἀπομνημονεύματα. Ἡ Ἀ ν ἄ β α σ η εἶναι ἀ π ο μ ν η μ ο ν ε ύ μ α τ α καὶ εἶναι τὸ πιὸ πετυχημένο ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ἐχει τὰ ἐλαττώματα πού ἔχουν συνήθως τὰ ἀπομνημονεύματα, ἄλλα καὶ ἔχει τὰ χαρίσματα, τὴ δροσιά, τὸ ἀνθρώπινο διαφέρον τῶν προσωπικῶν βιωμάτων. Οἱ περιπέτειες τῶν Μυρρίων εἶναι ζωντανές γιὰ πάντα μέσα στὶς σελίδες τοῦ Ξενοφώντα.

Παρέλαβε καὶ συνέχισε τὴν ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου ἀπὸ κεῖ, ὅπου τὴν ἄφησε ὁ Θουκυδίδης καὶ συνέχισε τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μέχρι καὶ τὴν κατάρρευση τῆς Θηβαϊκῆς ἡγεμονίας μὲ τὸ ἔργα του Ἑ λ λ η ν ι κ ᾶ. Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔργο του πρέπει νὰ κριθοῦν οἱ ἱκανότητές του σὰν ἱστορικοῦ. Μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἔργου του ὀφείλονται στὰ ἐπιφανειακὰ μαθήματα πού πῆρε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὸ θεμελιωτὴ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου³ χρησιμοποιεῖ αὐστηρὰ τὸ χρονικογραφικὸ πλάνο τοῦ Θουκυδίδη. Υἱοθέτησε τὸ εὖρημα παρεμβολῆς δημηγοριῶν καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ μέθοδο—να ἀφήνῃ τοὺς πρωταγωνιστὲς ν' ἀποκαλύπτονται μόνοι μὲ τοὺς λόγους καὶ τὶς πράξεις τους. Δὲν τοὺς προσωπογραφεῖ ὁ ἴδιος, ὅπως προσωπογραφεῖ στὴν Ἀνάβαση τὸν Κῦρο καὶ τοὺς στρατηγούς, ἀλλὰ ποτὲ δὲν προχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν γεγονότων, ποτὲ δὲν ἀναλύει τὰ κίνητρα καὶ γράφει μὲ μικρὴ μεταμπίεση τῶν προσωπικῶν του προτιμήσεων. Ἡ ἱστορία του εἶναι μιὰ ἀποθέωση τοῦ Ἀγησιλάου· δὲν κρύβει τὰ ἔντονα φιλολακωνικά του αἰσθήματα ἢ τὸ μῖσος του γιὰ τὴ Θήβα· ἐπιδεικτικὰ ἀγνοεῖ τὸν Ἑπαμεινώντα. Οἱ ιδέες του γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἦταν ιδέες τοῦ μέσου ὄρου, τοῦ μέσου Ἀθηναίου καὶ ἀποδίδει τὴν κατάρρευση τῆς σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας στὴ θεία Νέμεση, πού ἐκδικήθηκε γιὰ τὴν προδοτικὴ κατάληψη τῆς Θηβαϊκῆς ἀκροπόλεως. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθῇ στὴν κοινότοπὴ ἔλξη τῆς κοινότοπης ἠθικολογίας· διηγεῖται ἀνέκδοτα πού ὁ αὐστηρὸς πρόδρομος του θὰ τ' ἀποστρεφόταν ἀλλὰ ἔχει μάθει ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη νὰ μὴν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ θέμα του.

Ἄλλα ἔργα τοῦ Ξενοφώντα εἶχαν μεγαλύτερη ἐπίδραση ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἱστοριογραφία ἢ, ὅπως πιθανὸν εἶναι ἀσφαλέστερο νὰ ποῦμε, ἀντανακλοῦσαν διαφέρον πού ἐπρόκειτο ὄχι μόνο νὰ γίνῃ παντοτεινὸ γιὰ τὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ προφανὲς γνώρισμα γιὰ τὴν ἱστορία· ἀναφέρομαι στὴ βιογραφία. Τὸ διαφέρον, σκόπιμο καὶ σοβαρὸ διαφέρον γιὰ ἱστορικὲς προσωπικότητες εἶχε προκληθῇ ἀπὸ τὸ Σοφιστικὸ Διαφωτισμὸ καὶ ὁ Εὐριπίδης πιθανὸν συνετέλεσε περισσότερο ἀπ' ὅποιονδήποτε ἄλλον, γιὰ νὰ τὸ κάμῃ εὐγενέστερο καὶ βαθύτερο. Ἕνας καινούριος κλάδος λογοτεχνίας γεννήθηκε ἔτσι, ἡ βιογραφία, καὶ ἡ λέξη βίος πῆρε καινούρια σημασία περιλαμβάνοντας στὸ περιεχόμενό της ὅλες τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ χαρακτήρα του. Ἡ βιογραφία θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸν Ἴ σ ο κ ρ ᾶ τ η καὶ τοὺς μαθητὲς τοῦ Σωκράτη. Ἡ ἀρχαιότερη βιογραφία πού κατέχομε εἶναι ὁ Εὐ α γ ὁ ρ α ς τοῦ Ἰσοκράτη· πάνω στὸ πρότυπο αὐτὸ γράφηκε τὸ δεύτερο βιογραφικὸ ἔργο πού κατέχομε: ὁ «Ἀγησίλαος» τοῦ Ξενοφώντα. Καὶ σ' ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη ὑπῆρχαν ἐπίσης βιογραφικὰ περιγράμματα καὶ ἴσως οἱ προσωπογραφίες πού διαβάζομε στὴν

Ανάβαση ὀφείλονται στὴν ἐπίδραση αὐτῇ.⁴ Μποροῦμε ἐπίσης νὰ διακρίνωμε ὅτι ἡ πρωτότυπη προσωπικότητα τοῦ Σωκράτη, ποὺ ἔκαμε βαθιὰ ἐντύπωση στοὺς μαθητές του, βοήθησε ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς λογοτεχνίας αὐτοῦ τοῦ εἶδους· οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπ’ αὐτοὺς χρησιμοποίησαν τὴν πέννα τους· καὶ ἡ εὐκαιριακὴ προσωπογραφία ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντα, ποὺ δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα βίο, ἔχουν τὴ σημασία τους γιὰ τὸ ξεκίνημα τῆς βιογραφίας. Δὲν ἔχω πρόθεση νὰ παρακολουθήσω τὴν παραπέρα ἀνάπτυξή της ἢ νὰ δείξω πῶς προωθήθηκε ἀπὸ τὴν Περιπατητικὴ Σχολή.⁵ Ἡ ἀρχαία βιογραφία σὰ λογοτεχνικὸ εἶδος ἔφθασε στὴν ἀνώτερη τελείωσή της μὲ τὴν πινακοθήκη τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ Π λ ο ὕ τ α ρ χ ο υ. Ἡ σειρὰ ἐκείνη εἶναι ἀνεκτίμητη γιὰ μᾶς, γιατί ὁ συγγραφέας συμβουλευθῆκε πολλὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα ἔχουν χαθῇ τώρα· αὐτὸς ὅμως δὲν ἦταν ἱστορικός, τὸ διαφέρον του ἦταν ἠθικό. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει νὰ σημειώσωμε ἐδῶ εἶναι ὅτι μετὰ τοῦ Ξενοφώντα καὶ τὸν Ἰσοκράτη οἱ ἱστορικοὶ γενικὰ θεωροῦσαν τὶς προσωπογραφίες καὶ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα μέρος τοῦ ἔργου τους. Ἦταν μιὰ τάση πολὺ ἐπιρρεπὴς γιὰ ὑπερβολὴ καὶ συχνὰ ὁδήγησε σὲ ἄσχετες παρεκκλίσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες πολὺ θὰ δυσφοροῦσε ἓνας Θουκυδίδης. Ἀλλὰ, ἐνῶ στὴν πράξη ἡ ἀρχαία χαρακτηριστογραφία ἔτεινε νὰ γίνῃ συμβατικὴ καὶ ὄχι διδακτικὴ, ἦταν σὰν ἀρχὴ σπουδαῖο βῆμα, γιὰ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς προσωπικότητος ἔχει ἱστορικὴ ἀξία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθῇ στὰ στενὰ ὅρια ποὺ τῆς ἀναγνωρίζει ὁ Θουκυδίδης.

Τὴ συνέχιση τοῦ Θουκυδίδη εἶχε ἀναλάβει ἓνας ἄλλος συγγραφέας ποὺ φαίνεται πῶς εἶχε γνησιότερο ταλέντο ἀπὸ τοῦ Ξενοφώντα, γιὰ ν’ ἀσκήσῃ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ Κ ρ ά τ ι π π ο ς ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἄγνωστες μορφές τῆς λογοτεχνίας καὶ μέχρι λίγους μῆνες πρὶν δὲν εἶχαμε οὔτε ἓνα ἀπόσπασμά του, ποὺ νὰ δείχνῃ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Πλούταρχου φανέρωνε ὅτι ἡ ἱστορία του κατεῖχε σεβασμὸ περισσότερον ἀπὸ τὸν συνηθισμένο. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν ἄνθρωποι δράσεως», παρατηρεῖ ὁ Πλούταρχος⁶ «δὲ θὰ ὑπῆρχαν ἱστορικοί. Βγάλε τὸν Περικλῆ, τὸ Φορμίων, τὸ Νικία καὶ τοὺς ἄλλους καὶ θὰ ἐξαλείψῃς τὸ Θουκυδίδη. Βγάλε τὸν Ἀλκιβιάδην, τὸ Θρασύβουλο, τὸν Κόνωνα καὶ θὰ ἀφανίσῃς τοῦ Κράτιππου». Ἐδῶ ὁ Κράτιππος ἀπομονώνεται σὰν ὁ κύριος ἱστορικός τῆς Ἀθήνας γιὰ τὰ χρόνια τὰ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἰστορίαν τοῦ Θουκυδίδη καὶ σὰν ἓνας ποὺ ἡ ἀπώλεια τοῦ ἔργου του μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ μὰ γιὰ τὴν ἱστορικὴ φιλολογία. Τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Κράτιππος συνέχισε τὴν ἱστορίαν του : τὴ ναυμαχίαν τῆς Κνίδου (394 π.Χ.), ἡ ὁποία ἔδωσε στοὺς Ἀθηναίους τὴ δυνατότητα νὰ ξανακερδίσουν ἀνεξάρτητη καὶ ἐξέχουσα θέσιν μέσα στοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ Αἴγυπτος ποὺ μᾶς ἔχει προσφέρει τόσα πολλὰ ἀνεκτίμητα λείψανα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας μὲ τὶς ἀκαταπόνητες ἀναζητήσεις διαπρεπῶν ἐπιστημόνων τῆς Ὁξφόρδης, τῶν Grenfell καὶ Hunt μᾶς πλούτισε τελευταῖα μ’ ἓνα θησαυρὸν, ὁ ὁποῖος — ἐγὼ δὲν ἀμφιβάλλω καθόλου — κομμάτι ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κράτιππου. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα καλύπτει μέρος τοῦ 396 π.Χ. καὶ τὸ πιὸ πολὺ τοῦ 396 π.Χ.,

ὥστε πιθανῶς ἀντιπροσωπεύει περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/20 τῆς ἱστορίας τοῦ Κράτιππου. Μερικοὶ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες ἀποδίδουν τὸ ἔργο αὐτὸ στὸ Θεόπομπο. Ἀλλὰ τὸ βάρος τῶν μαρτυριῶν εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἐναντίον τέτοιας θεωρίας, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει τίποτε πὺν νὰ ἀποκλείη σὰ συγγραφέα τοὺν Κράτιππο (τὸν μόνον ἄλλο παραδεκτὸ ὑποψήφιο), ὅπως ὑποστήριξε ὁ Blass. Καθὼς δὲν ἔχει διασωθεῖ κανένα λείψανο τοῦ ἔργου Κράτιππου στὴ λογοτεχνία, δὲν ἔχομε καμιὰν ἄμεση καὶ θετικὴ μαρτυρία γιὰ σύγκριση καὶ ταυτισμὸ. Ἡ κρίση βασίζεται: 1) στὸ ἐπιχειρημὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ: οἱ συνηγορίες πὺν εἰπώθηκαν γιὰ ἄλλους δὲν μποροῦν νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὰν χαρακτήρα τοῦ ἄσματος· 2) στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ λίγα πράγματα πὺν γνωρίζουμε γιὰ τὸν Κράτιππο ἀνταποκρίνονται σὺς ἐνδείξεις τοῦ νέου κειμένου. Ἡ ἀφήγηση ἔχει τὴ σφραγίδα πρωτότυπης συνθέσεως ἀπὸ ἓνα σύγχρονο (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Ξενοφῶντα στὰ Ἑλληνικά) καὶ ὄχι συμπλήματος ἀπὸ βιβλία. Μποροῦμε νὰ διακρίνωμε ὅτι ἔχει γραφῇ χωρὶς γνώση τοῦ ἔργου τοῦ Ξενοφῶντα. Τὸ τελευταῖο ὄριο χρονολογήσεως τοῦ δύσκολα μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα· Ὁ Κράτιππος, γνωρίζουμε, ἦταν λίγο νεώτερος ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη· ἡ φιλολογικὴ του δραστηριότητα πρέπει νὰ ἄρχισε μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θουκυδίδη (396 π.Χ.), τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο συνέχισε· ἔτσι ἡ χρονολογία καὶ τὸ θέμα συμφωνοῦν μὲ τὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ Κράτιππος εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ἀποσπάσματος. Δὲν ὑπάρχει καμμιά δημηγορία σ' αὐτὸ καὶ ἔν' ἀπ' τὰ στοιχεῖα πὺν γνωρίζουμε γιὰ τὸν Κράτιππο εἶναι ὅτι ἀποδοκίμαζε τὶς δημηγορίες στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη καὶ θεωροῦσε τὴν ἀπουσία τους στὸ τελευταῖο βιβλίον σὰν τεκμήριον, ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶχε φτάσει νὰ τὶς θεωρῇ ἀνεπιθύμητες.⁸ Ἡ διήγηση εἶναι φωτεινὴ καὶ ἀπλὴ χωρὶς στολίδια καὶ ρητορικὲς ἐκφράσεις ἀπαλλαγμένα ἀπὸ διδακτικὲς κοινοτοπίες. Εἶναι ἀκόμη ἐξαιρετικὰ πληκτικὴ, ἀλλὰ θὰ ἦταν παράλογο νὰ κρίνωμε ἀπ' αὐτὸ τὸ εἰδικὸ κομμάτι ὅτι τὸ ἔργο σὰ σύνολο δὲν προκαλοῦσε τὸν ἔπαινον πὺν ὑποδηλώνεται ἀπὸ τοῦ Πλούταρχου. Ἄν δὲν εἶχε διασωθῇ τίποτε ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη παρά, ἂς ποῦμε, τὰ τελευταῖα τριάντα κεφάλαια τοῦ Γ' βιβλίου μὲ τὴν κουραστικὴ ἐξιστόρηση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Δημοσθένη στὴν Ἀκαρνανία, πόσο ἀνιαρὸ συγγραφέα θὰ τὸν θεωρούσαμε! Μποροῦμε νὰ διακρίνωμε ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν παρασυρόταν σ' ἐφήμερη προσωπικὴ κριτικὴ· καμμιά σκληρὴ λέξη δὲ λέγεται γιὰ κανέναν· μιὰ λεπτὴ ἐπιδιοκιμασία παραχωρεῖται γιὰ μιὰν ἐνέργεια τοῦ Κόνωνα κί' ἓνα πολὺ ἀκρωτηριασμένο ἀπόσπασμα περιέχει προφανῶς ἓνα χαρακτηρισμὸ γιὰ κάποιον πολιτικὸ πὺν εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ προσδιορισθῇ ἡ ταυτότητά του.⁹ Ἡ μαρτυρία αὐτὴ δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνωμε ἂν ὁ Κράτιππος υἱοθετοῦσε τὴν ἀντικειμενικὴ μέθοδο τοῦ Θουκυδίδη σχετικὰ μὲ τὶς προσωπικότητες τῶν ἱστορικῶν μορφῶν, ἀλλὰ, σὲ ἄλλα θέματα τουλάχιστον, κάνει συγκατάβαση γιὰ τοὺς ἀναγνώστες του. Ἐξηγεῖ τὶς σχέσεις καὶ πράξεις τῶν πολιτικῶν κομμάτων· ἀνιχνεύει τὴν ἀνάπτυξη ἀντισπαρτιατικῶν αἰσθημάτων στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὸ πολίτευμα στὴ Βοιωτία δίνει τόσο σαφὴ εἰκόνα, ὅσο θὰ ἦταν ἐπιθυμητὴ σ' ἓνα ἐγχειρίδιον, μιὰν εἰκόνα πὺν μᾶς πείθει ὅτι ἀγνοοῦσαμε τὴν πραγματικὴ φύση τοῦ πολιτεύματος ἐκείνου. Ἡ

γενική έντύπωση που αποκομίζω από το απόσπασμα είναι ότι, αν είχε διασωθῇ το ἔργο, θὰ ἔπαιρνε μιὰ θέση εὐδιάκριτα ὑψηλότερη ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά του Ξενοφώντα, μολονότι ὁ συγγραφέας δὲν κατεῖχε τὶς τεχνικὲς γνώσεις τοῦ πολέμου, ὅπως ὁ Ξενοφώντας.

Ἡ ἀνακάλυψη τῶν Grenfell καὶ Hunt πρόσθεσε στοιχεῖα στὶς γνώσεις μας γιὰ τὰ γεγονότα, ἀλλὰ γιὰ τοῦ τωρινὸ σκοπὸ μας τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνακαλύψεως τοὺς βρίσκειται σὲ ἄλλο σημεῖο· δείχνει πάνω σὲ ποιὲς γραμμὲς μπορούσε νὰ ἐξελιχθῇ ἡ συγγραφὴ σύγχρονης ἱστορίας (ὅπως θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη), ὅταν βρισκόταν στὰ χέρια ἀνθρώπων, πού δὲν ἦταν προικισμένοι μὲ τὴν πνευματικὴ δύναμη τοῦ Θουκυδίδη καὶ τὴν πρωτοτυπία του, ἀλλὰ ἦταν ἱκανοὶ καὶ ἐπιμελεῖς, ἀν δὲν εἶχε ἐμποδισθῇ στὴν ἀνεξάρτητη πορεία της ἀπὸ δυνάμεις, τὶς ὁποῖες ἀμέσως θὰ σημειώσω.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Θουκυδίδη ἦταν πιθανῶς πιὸ φανερὴ καὶ σ' ἓναν ἄλλο σύγχρονο ἱστορικό, πού ζοῦσε σ' ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου καὶ εἶχε διαφορετικὸν ὀρίζοντα· πρόκειται γιὰ, τὸ Φίλιππο ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Ὅπως ὁ Θουκυδίδης, εἶχε πείρα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ γνώρισε τὴν ἐξορία καὶ ἔζησε ἀρκετὰ, ὥστε νὰ τὸν ἀνακαλέσουν. Δὲν περιορίστηκε στὴ σύγχρονη ἱστορία, ὅπως ἔκαμε ὁ Θουκυδίδης, πραγματεύθηκε τὴν ἱστορία τῆς Σικελίας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς της μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς νεότητάς του — ἦταν αὐτόπτης μάρτυρας τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἐκστρατείας. Ἀλλὰ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἔργο του ἦταν ἡ Ἱστορία τῶν δυὸ Διονυσίων, πατέρα καὶ γιοῦ, τυράννων τῶν Συρακοῦσων· ἦταν ἀφήγηση γεγονότων στὰ ὁποῖα εἶχε παίξει καὶ ὁ ἴδιος ἐνεργὸ ρόλο, σὰν πολιτικὸς καὶ στρατηγός. Εἶχε τὴ μεταθανάτια διάκριση νὰ εἶναι ὁ μόνος ἱστορικός πού τὸ ἔργο του δίπλα στὰ ἔργα τῶν μεγάλων ποιητῶν συνόδευσε τὸν Ἀλέξανδρο στὴν Ἀπὼ Ἀνατολή. Καί, ὅπως λέγει ὁ Freeman, «ὁ λόγος τῆς προτιμήσεως εἶναι ἀρκετὰ καθαρός. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν μπορούσε νὰ βρῇ πουθενὰ ἀνάγνωσμα περισσότερο νὰ τοῦ ἀρέσει, ὅσο στὴν ἱστορία τοῦ Διονυσίου, τοῦ πρώτου ἀνθρώπου πού ἔκαμε ἓναν πόλεμο στὴν κλίμακα καὶ μὲ τὸν τρόπο πού πλησίαζε τοῦ Ἀλεξάνδρου».¹⁰ Ὁ Φίλιππος εἶχε ὡς πρότυπό του τὸ Θουκυδίδη¹¹, ὅχι μὲ δουλικὴ μίμηση στὸ ὕφος του, ἀλλὰ μᾶλλον στὸ χαρακτήρα καὶ στὴ μέθοδο, καὶ μπορούμε νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες ἱστορικοὺς αὐτὸς ἦταν ὁ περισσότερο θουκυδίδειος. Ἐπαινεῖται ἀπ' τὸν Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος εἶχε λεπτὴ λογοτεχνικὴ αἴσθηση, μολονότι ἔζησε σ' ἐποχὴ πού ἐπικρατοῦσε ἄλλο ὕφος γιὰ τὴν ἱστοριογραφία. «Ὁ Φίλιππος», γράφει ὁ Κικέρων στὸν ἀδελφὸ του Κόϊντο, πού ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὸ διάβασμα τοῦ Σικελοῦ συγγραφέα, «εἶναι συγγραφέας πρώτης τάξεως, ἐκφραστικός, ὀξυδερκής, μὲ πυκνὸ ὕφος, σχεδὸν μικρογραφία τοῦ Θουκυδίδη». Ἡ προσωπογραφία πού δίνει ὁ Κικέρωνας ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Φίλιππος παρουσίαζε θουκυδίδειες ιδιότητες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πυκνότητα στὸ ὕφος καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ κρατιέται αὐστηρὰ στὸ θέμα του· καὶ τὸ γνωρίζομε αὐτὸ ἀπὸ ἄλλη μαρτυρία. Ἡ αὐτὴ τῆς παλαιᾶς ἀλεπούς (veterator) τοῦ Διονυσίου τοῦ Πρεσβύτερου γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Φίλιππος ἦταν στενὸς καὶ ἔμπιστος σύμβουλος, πρὶν νὰ περιπέσει σὲ δυσμένεια, ἦταν σχολεῖο πολιτικῆς σοφίας καὶ πολιτικῆς ἠθικῆς· σ'

αὐτὴν ὁ μιμητὴς τοῦ Θουκυδίδου μποροῦσε νὰ μάθῃ καλὰ καὶ νὰ μελετήσῃ τὰ πολιτικὰ φαινόμενα ἀπὸ σκοπιά ὃχι ἠθική, σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Θουκυδίδου. Ἀλλὰ τὸ γεγονός μόνον ὅτι ὁ Φίλιστος ἀνέλαβε νὰ γράψῃ μὲ λεπτομέρειες τὴν παλιὰ ἱστορία τῆς Σικελίας δημιουργεῖ τὴν ὑπόνοια ὅτι ἦταν λιγότερο διστακτικὸς ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο καὶ πραγματικὰ δὲν ἀπέφυγε ν' ἀναφέρῃ θαύματα καὶ οἰωνούς, ὅπως π.χ. τὴν ἐμφάνιση σμήνους μελισσῶν ποὺ κατέβαιναν στὴ χαίτη ἐνὸς ἀλόγου, φαινόμενο ποὺ τὸ ἐξήγησαν ὅτι προανήγγειλε τὴ βασιλεία τοῦ Διονύσιου.¹²

2. Ἡ ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς.

Στὴν περίοδο ποὺ ἔγραψαν οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἱστορικοί, Φίλιστος, Κράτιππος, Ξενοφώντας, ὁ καλλιεργημένος πνευματικὰ Ἑλληνικὸς κόσμος βρισκόταν κάτω ἀπὸ δυὸ ἐπιδράσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ Θουκυδίδης ἔμεινε ἄθικτος κι ἀνεξάρτητος. Ἐννοῶ τὴ ρητορικὴ καὶ τὴ φιλοσοφία. Ὅλοι γνωρίζετε καλὰ τὴν κολοσσιαία ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Ἰσοκράτης στὴ λογοτεχνία καὶ τὴν παιδεία. Δὲν ἦταν καμιὰ μεγαλοφυΐα, ἀλλὰ σὲ καμιὰν ἴσως ἐποχὴ δὲ θὰ βροῦμε ἕναν ἄνθρωπο ποὺ μόνος του κράτησε τέτοια κυριαρχικὴ θέση· σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Ἑλληνες ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη συγκεντρώνονταν στὴ σχολὴ τοῦ στὴν Ἀθήνα κι οἱ κανόνες τοῦ γιὰ τὸ ὕφος εἶχαν δύναμη νόμου. Δὲν χρειάζεται νὰ τὸ παρουσιάσω αὐτὸ, ἀλλὰ θὰ προχωρήσω νὰ δείξω πόσο ὁ Ἰσοκράτης ἐπηρέασε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστοριογραφίας καὶ ἰδιαίτερα μὲ δυὸ διάσημους θαυμαστὲς του, τὸν Ἐφορο καὶ τοῦ Θεόπομπο.

Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ὀφείλω νὰ δείξω πόσο ἐπηρέασε τὴν ἱστορία ἢ πολιτικὴν ἰδέα, τῆς ὁποίας ὁ Ἰσοκράτης ὑπῆρξε ὁ πιὸ ἐξοχος φορέας. Ἡ ἀνοδος τῆς Μακεδονίας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα, ἡ βαθμιαία πραγματοποίηση τῆς φιλοδοξίας του νὰ ἐνωθοῦν ὅλοι οἱ Ἕλληνες κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τῶν Μακεδόνων ἔφερε στὸ προσκήνιο αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ ἦταν μιὰ καινούρια ἀντίληψη τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας. Μέχρι τότε ἡ ἱστορία ἦταν ἡ τμηματικὴ, ἱστορίες τῶν χωριστῶν πόλεων — κρατῶν ἢ ομάδων πόλεων, ἡ ἱστορία συγκεντρωμένη γύρω ἀπὸ ἰδιαίτερα ἐπεισόδια, ὅπως οἱ ἐνωμένες προσπάθειες τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἢ πόλεμοι μεταξὺ Ἑλλήνων. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα τῆς ἐνώσεως ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ποὺ κήρυξε ὁ Ἰσοκράτης καὶ τοῦ πῆρε τὴ συγκεκριμένη μορφὴ ἐνώσεως κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τῶν Μακεδόνων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἦταν μιὰ ἀντίδραση στὴν ἱστορία. Καὶ εἶχαν γραφῇ ὃχι λιγότερα ἀπὸ τρία ἔργα στὶς μέρες τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐμπνευσμένα ὅλα ἀπὸ τὴν ἰδέαν ἐνότητος τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ χάθηκαν, χωρὶς ν' ἀφήσουν κανένα ἶχνος ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἀνάμνηση ὅτι ὑπῆρξαν. Τὸ ἕνα τὸ ἔγραψε ὁ Ζωΐλος, ποὺ τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται περισσότερο γιὰ τὴ φιλόσοφη κριτικὴ του στὸν Ὅμηρο, γιὰ τὴν ὁποίαν κέρδισε τὸ παράνομι Ὅμηρομάστιξ». ¹³ Τὸ ἄλλο τὸ ἔγραψε ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀναξιμένης, ποὺ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ

Αλεξάνδρου. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἱστορικοὶ ἔπασαν στὴ λησμονιὰ ἐξαιτίας τῆς ἐπιτυχίας τοῦ τρίτου, τοῦ Ἑ φ ο ρ ο υ ἀπὸ τὴν Κύμη. Λέγεται ὅτι εἶχε διατελέσει μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη, ἀλλὰ δὲ νομίζω ὅτι αὐτὸ εἶναι ἐξακριβωμένο.¹⁴ Τὸ ἔργο στοὶ ὁποῖον ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ μυθικὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀγκαλιάζοντας τοὺς ἄλλους λαοὺς μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐπαφὴ οἱ Ἕλληνες, ἦταν σχεδιασμένο νὰ φτάσῃ ὡς τὸ 334 π.Χ., δηλ. τὸ χρόνο ποὺ ὁ Ἀλέξανδρος πέρασε στὴν Ἀσία, ἀλλὰ ἔφτασε μόνο μέχρι τὸ 356 π.Χ. ἐπειδὴ πέθανε ὁ συγγραφέας. Αὐτὸ ὑπῆρξε καὶ παρέμεινε ἔργο ὑποδειγματικὸ γιὰ τὴ ἀρχαιότητα καὶ καθιερώθηκε σὰ λαϊκὸ Εὐαγγέλιο τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἐπιτυχημένα ἔχει χαρακτηρισθῇ. Τὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ ἔχει χαθῇ, ἀλλὰ εἶναι ἐνυφασμένο στὶς ἀφηγήσεις μεταγενέστερων διάσημων συγγραφέων, ὥστε ἔμμεσα νὰ γνωρίζουμε πολλὰ γι' αὐτό, τὸ παρουσιάζουν συνήθως σὰν τὴν πρώτη Παγκόσμια Ἱστορία κι ἔτσι περιγράφεται ἀπ' τὸν Πολύβιο. Εἶναι σημαντικό ὅμως νὰ διακρίνουμε τὴν ἀκριβέστερη ἔννοια, μὲ τὴν ὁποία δεχόμαστε τὴν περιγραφὴ αὐτὴ. Πρέπει πάντα νὰ θυμώμαστε ὅτι ποτὲ δὲν εἶχαν σχηματίσει ἓνα ἔθνος, ποτὲ δὲν εἶχαν ἐνωθεῖ ἔστω σὲ μιὰν ὁμοσπονδία, ποὺ νὰ τοὺς ἀγκαλιάζῃ ὅλους, δὲν εἶχαν καμιὰν ἐθνικὴ ἱστορία μὲ τὴν κυριολεξία τοῦ ὅρου. Ὁ δεσμὸς τῆς κοινότητος ἀνάμεσά τους ἦταν ἡ κοινὴ καταγωγὴ τους ἢ ἡ ἐνότηता τοῦ πολιτισμοῦ τους. Τώρα ὁ νεωτερισμὸς τοῦ ἔργου τοῦ Ἐφόρου βρισκόταν σὲ τοῦτο, ὅτι ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐνότηता αὐτὴν τῆς πνευματικῆς καλλιτεργείας, ποὺ περιεῖχε καὶ τὴ δυνατότητα μιᾶς πραγματικῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων, ἔφερε σ' ἐπαφὴ τίς ἰδιαίτερες ἱστορίες τῶν ἐλληνόφωνων κοινωνιῶν καὶ δημιουργήσε αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ «σὰν» ἐθνικὴ ἱστορία. Ἀλλ' αὐτὸ ἦταν καθαρὰ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἑλληνικά, ὄχι ἱστορία τοῦ κόσμου· μνημονεύονταν ἄλλοι λαοὶ τόσο, ὅσο συνδέονταν μὲ τὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία. Καὶ ὁ τίτλος «παγκόσμια» μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ ὄχι μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ συγγραφέας, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος, περιέλαβε καὶ τμήματα μὴ ἐλληνικῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ μὲ τὴν περιορισμένη ἔννοια ὅτι ἀγκάλιαζε τὸ ἔργο του ὅλους τοὺς Ἕλληνες· ὡς ἓνα σημεῖο τὰ Χρονικά τοῦ Ἑλλάνικου ἦταν προδρομικὴ μορφή τῆς ιδέας αὐτῆς τοῦ Ἐφόρου καὶ τῶν συγχρόνων του.

Ἐγινε τοῦ συρμοῦ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη νὰ χωρίζουν τὰ μεγάλα ἔργα σὲ «βιβλία». Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐφόρου χωριζόταν σὲ 29 βιβλία, ποὺ τὸ καθένα τους εἶχε μιὰν ἰδιαίτερη ἐνότηता καὶ χωριστὸ πρόλογο.¹⁵ Ὡστε δὲν εἶχε τὴ δομὴ χρονικοῦ. Ὁ συγγραφέας φαίνεται εἶχε πλατιά γνωριμία μὲ ὅλη τὴν ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ φιλολογία καὶ δὲν ἀντέγραφε χωρὶς κριτικὴ. Εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ἀξίας τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ πρῶτο χέρι καὶ μπορούμε νὰ τονίσουμε τὴν ἔξυπνη παρατήρησή του, θαυμάζοντας καὶ τὴν ἔκταση στὴν ὁποία ὁ ἴδιος τὴν ἐφάρμοσε, ὅτι στὴ νεώτερη καὶ σύγχρονη ἱστορία ὅσο πιὸ λεπτομερειακὴ εἶναι ἡ ἀφήγηση τόσο καὶ πιὸ πιστευτὴ γίνεται, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία ὅσοι διακηρύσσουν ὅτι γνωρίζουν τίς πιὸ πολλές λεπτομέρειες, ἐκεῖνοι εἶναι οἱ λιγότερο ἀξιόπιστοι. Οἱ κριτικὲς ἀρχές του τὸν ὀδήγησαν ν' ἀπορρίψῃ τὴν καθαρὰ μυθικὴ ἐποχὴ καὶ ν' ἀρχίσῃ μὲ τὴν κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν, ἀλλὰ δὲν τήρησε μὲ συνέπεια τὴ σοφὴ αὐτὴ συμβουλή. Στὴν πορεία τῆς ἀφηγήσεώς του παρενέβαλε μύθους καὶ

ὑποχώρησε στὶς χονδροειδεῖς μεθόδους ὀρθολογιστικῆς ἐρμηνείας ποὺ εἶχεν ἐγκαινισθῇ ἀπὸ τοὺς Ἰωνες.

Δὲν μπορῶ νὰ μπῶ σὲ λεπτομερειακὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Ἐφόρου, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀρκεσθῶ νὰ μνημονεύσω μόνο κάποια γνωρίσματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπεύθυνη εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἰσοκράτη. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ μνημονευθῇ ἡ διακοπὴ τῆς ἐξιστορήσεως μὲ ἠθικολογικοὺς πλατειασμοὺς· ἡ εἰσαγωγὴ καλοδουλεμένων δημηγοριῶν μὲ ὕφος Ἰσοκράτειο, ἀκόμη καὶ ὅταν ἓνας στρατὸς εἶχε ἀπέναντί του τὸν ἐχθρό, καὶ τὸ πάθος γιὰ πανηγυρικούς. Αὐτὰ τὰ γνωρίσματα καὶ οἱ συμβατικὲς σκηνὲς μάχης, ποὺ ἔπρεπε νὰ προσαρμόζονται λίγο πολὺ μὲ βρισμένο τυποποιημένο περίγραμμα, φανερώνουν τὴν τάση νὰ θυσιάζεται ἡ ἀλήθεια γιὰ χάρη τοῦ ἐντυπωσιακοῦ. Ἡ ἱστορία γίνεται ἐπιδεικτικὴ, ὅπως ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ ποίηση, κι ἐπιθυμεῖ νὰ ποζάρῃ. Κι αὐτὸ ἐννοοῦν, ὅταν λένε ὅτι ἡ ἱστοριογραφία παρασύρθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ὀλέθρια ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς. Μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ δὲν ἐννοεῖ κανεὶς τὴν καλλιέργεια καθαροῦ, γλαφυροῦ καὶ ρυθμικοῦ ὕφους, ἀλλὰ ἐννοεῖ τὴν τάση νὰ ἐπιδιώκουν πρῶτα ἀπ' ὅλα καὶ σχεδὸν μὲ κάθε θυσία αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ρητορικὴ ἐντύπωση.

Ὁ ἄλλος φημισμένος ἱστορικός τῆς Ἰσοκρατικῆς Σχολῆς, ὁ Θ ε ὅ π ο μ π ο ς, συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη στὰ Ἑλληνικά του· κάλυπταν τὴν ἴδια περίοδο ποὺ εἶχε ἱστορήσει ὁ Κράτιππος· πρέπει νὰ εἶχε ἀντλήσει τὸ ὑλικό του γιὰ τὰ Ἑλληνικά ἀπὸ παλιότερα ἔργα κατὰ κύριο λόγο, ὅπως τοῦ Κράτιππου καὶ τοῦ Ξενοφῶντα. Ἡ πιὸ σπουδαία προσπάθειά του ἦταν τὰ Φιλιππικά: ἱστορία τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου (Φίλιππος Β' τῆς Μακεδονίας, 359 - 336 π.Χ.) Ἐδῶ ἦταν μὲ ὅλη τὴ σημασία τοῦ ὅρου σύγχρονος πρωτότυπος ἱστορικός.¹⁶ Ἦταν ἐπίσης ὁ Θεόπομπος ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Ἰδέα (Πανελλήνια Ἰδέα) τοῦ Ἰσοκράτη· εἶδε τὴ Μακεδονικὴ δύναμη σὰν ἐνοποιὸ ἀρχὴ καὶ τὴν ἐννοια αὐτὴ τὴν ἔκανε ἄξονα τῆς σύγχρονης ἱστορίας του. Ἀλλὰ εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τὴν ἱστορία ἐκείνη τὴν ὀνόμασε ὄχι Μακεδονικὰ ἀλλὰ Φιλιππικά. Ἦταν κάτι καινούριο νὰ πραγματευθῇ μιὰ περίοδο σὰν «ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου».

Ἦταν ἴσως ὁ πιὸ ἐνδιαφέρον ἱστορικός τοῦ 4ου αἰῶνα. Μερικοὶ τὸν ἔχουν ἀποκαλέσει ἀληθινὰ μεγάλο, ἄξιο νὰ τοποθετηθῇ κοντὰ στὸ Θουκυδίδη. Τὰ τεκμήρια εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἀποδοκιμάσωμε ἓναν τέτοιο ἰσχυρισμό.¹⁷ Τὰ Ἰσοκρατικὰ γνωρίσματα, ποὺ εἶναι κοινὰ σ' αὐτὸν καὶ στὸν Ἐφορο, εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία. Κι ἂν παρατηρήσωμε ὅτι ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἠθικὴ τῆς δράσεως τῶν ἀνθρώπων παρὰ γιὰ τὴν πολιτικὴ ἢ στρατιωτικὴ τους ἱκανότητα, ὅτι χρησιμοποίησε χρησμούς ἢ μύθους, ὅτι διηγήθηκε φανταστικὸ πλάσμα δικῆς του ἐπινοήσεως σχετικὰ μὲ τὴ μυθικὴ γῆ τῆς Μερόπης πέρα ἀπὸ τὸν Ὠκεανό, ὅπου ἡ χρυσὴ ἐποχὴ ἦταν ἀκόμη πραγματικότητα, μποροῦμε ν' ἀποφανθοῦμε ὅτι σύγκριση μὲ τὸ Θουκυδίδη εἶναι ἀπαράδεκτη, ἔστω καὶ γι' ἀστεῖο. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἄνθρωπος μὲ ἀσίγαστη κενοδοξία, προικισμένος μὲ ὅ,τι θὰ ὀνομάζαμε ἐπιδεικτικὸ χαρακτήρα. Ἐνῶ ὁ Ἐφορος ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του

στή σπουδή χωρίς προσωπική φιλοδοξία, ο Θεόπομπος ταξίδευε με τὸν ἀκοίμητο πόθο ν' ἀποκτήσῃ στὸν κόσμον φήμη, ὅπως ὁ Γοργίας καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς πρῶτους σοφιστές. Εἶχε ἓνα «τύπο» ποὺ ἀποκαλύπτεται στὰ γραπτὰ του καὶ ποὺ παρεμβάλλει καρυκεύματα, τὰ ὁποῖα λείπουν ἀπὸ τὰ χωρίς στολίδια ἔργα τοῦ Ἐφόρου καὶ τοῦ Κράτιππου. Ἔκανε ψυχολογικὴ ἀνάλυση καὶ ἔκλινε περισσότερο στὸ νὰ εἶναι τιμητὴς παρὰ ὑμνητὴς. Ὁ κριτικὸς Διονύσιος γράφει ὅτι ὁ μέγας σκοπὸς τοῦ Θεόπομπου ἦταν νὰ εἰσχωρήσῃ στὰ ἄδυστα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ ν' ἀποκαλύψῃ τὴ λανθάνουσα κακία, ποὺ, σχεδὸν χωρίς ἐξαίρεση, κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφραση τῆς ἀρετῆς.¹⁸

Κρίνοντας τὶς νέες κατευθύνσεις, στὶς ὁποῖες ἡ ἱστοριογραφία ὑποτάχθηκε, κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ἰσοκρατικοῦ λόγου, πρέπει νὰ φέρωμε στὸ νοῦ μας ὅτι αὐτὲς ἀνταποκρίνονταν στὶς προτιμήσεις τοῦ Κοινοῦ, ποὺ ὁ Ἰσοκράτης ἔκανε πολὺ κόπο νὰ τὸ μορφώσῃ. Στους παλιούς καιροὺς ὁ Ὅμηρος καὶ οἱ ἐπικοὶ ποιητὲς ἱκανοποιοῦσαν τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ μεγάλου Κοινοῦ. Ὁ Ἡρόδοτος ὅμοια ἀπευθύνθηκε στὰ γούστα καὶ στὰ διαφέροντα τοῦ Κοινοῦ. Ὁ Θουκυδίδης εἶχε διαφορετικὸ σκοπὸ ὑπόψῃ του. Σχημάτισε ἓνα πρότυπο ἱστορικῆς ἀλήθειας καὶ συνειδητὰ ἐγκατέλειψε τὴν ἰδέα του νὰ κάμῃ τὸ βιβλίον του λαϊκὸ ἀνάγνωσμα.¹⁹ Ἐπιτρέπεται νὰ εἰκάσωμε μὲ μεγάλη πιθανότητα ὅτι τὰ ἔργα τῶν διαδόχων τοῦ Κράτιππου καὶ Φίλιστου εἶχαν πολὺ μικρὸ κι ἐκλεκτὸ κύκλο ἀναγνωστῶν. Ὁ Ἐφορος καὶ ὁ Θεόπομπος ἀποφάσισαν νὰ κερδίσουν πλατὺ ἀναγνωστικὸ κοινόν. Δὲν ἦταν ἀρκετὸ νὰ γράψουν, ἤθελαν καὶ νὰ διαβάζονται. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀντιπροσώπευαν μιὰν ἐπιστροφή στὶς μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην. Ἀλλὰ εἶχαν νὰ ἱκανοποιήσουν διαφορετικὸ ἀκροατήριον ἀπὸ κεῖνο ποὺ ἄλλοτε πρόσεχε τὸν Ἡρόδοτον καὶ κέρδιζαν ὁπαδοὺς συμβιβάζοντας τὴν ἱστορίαν μὲ τὰ ρητορικὰ στολίδια, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφερόταν τὸ Κοινόν. Ἦταν φυσικὰ ἐνστικτο αὐτοσυντηρήσεως. Ὅπως οἷον ἢ ζωντὴ ἐπιθυμία γιὰ τὴν πραγματοποίηση μιᾶς λαϊκῆς ἐπιτυχίας κυριάρχησε ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ ἀπὸ τότε κι ἔπειτα· οἱ ἐξαίρεσεις στὸν κανόνα εἶναι λίγες.

Κάτω ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Ἰσοκράτη ἡ Ἀθήνα εἶχε γίνῃ ἐκπαιδευτικὸ καὶ λογοτεχνικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδος. Τὰ πρωτεῖα ἔφυγαν ἀπ' αὐτὴν ἀργότερα πρὸς τὴ μεγαλύτερην Ἑλλάδα ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὶς κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου· δὲν ἦταν πιά ὁ ρυθμιστὴς τοῦ γούστου οὔτε ἡγέτης τοῦ διανοητικοῦ συρμοῦ. Στὸν τομέα τῆς ἱστορίας ὁ Τίμιος ἀπὸ τὸ Ταυρομένιον ἀντιπροσώπευε τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν φιλολογία. Ἐζησε μέσα σὲ μεγάλες πολιτικὲς ἀναστατώσεις. Γεννημένος δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ μάχην ἐν Χαιρώνειᾳ (338 π.Χ.) ἔζησε καὶ μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ α' Καρχηδονιακοῦ πολέμου. Ὄταν ὁ τύραννος Ἀγαθοκλῆς τὸν ἐξόρισε σὲ νεαρὴν ἡλικίαν ἀπὸ τὴ Σικελίαν γιὰ λόγους πολιτικούς, βρῆκε καινούριαν πατρίδα ἐν τῇ Ἀθῆνᾳ, ὅπου ἀφιέρωσε τὸ ὑπόλοιπον τῆς μακροχρόνης ζωῆς του²⁰ γιὰ μιὰν ἱστορίαν τῆς Σικελίας καὶ Ἰταλίας. Ὅχι μόνον ἐρευνῆσε τὴν φιλολογίαν, ἀλλὰ καὶ ταξίδεψε γιὰ τὸ σκοπὸν τοῦ ἔργου του, χωρίς νὰ νοιάζεται γιὰ χρόνον ἢ χρῆμα προκειμένου νὰ κερδίσῃ μιὰν ἐξακριβωμένην πληροφορίαν γιὰ τὰ λίγα γνωστὰ δυτικὰ

ἔθνη, τοὺς Ἰβήρες, τοὺς Κέλτες, τοὺς Λίγους. Ἔκαμε εἰδική ἔρευνα γιὰ τὴ χρονολογία καὶ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε στὴν Ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία τὴν ἀκαλλιέργητη καὶ ἀκατάλληλη μέθοδο ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου μὲ βάση τὶς Ὀλυμπιάδες. Τὸ ἔργο του (σὲ 33 βιβλία) ἔφθανε μέχρι τὸ 320 π.Χ., ἀλλὰ συνέχισε στὴν ἱστορία τοῦ Ἀγαθοκλῆ καὶ σ' ἓνα μεταγενέστερο ἔργο του ποὺ ἔφτασε μέχρι τὸ 264 π.Χ. καὶ περιλάμβανε τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Πύρρου. Ὁ Τίμαιος ὄχι μόνο χρησιμοποιοῦντο σὲ μεγάλη, ἔκταση ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ Διόδωρο, ἀλλὰ καὶ ἀναγνωρίσθηκε ἡ ἱστορία του σὰν αὐθεντικὴ πηγὴ πληροφοριῶν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς μελετητὲς καὶ ποιητὲς, ὅπως τὸν Ἀπολλώνιο, τὸ Λυκόφρονα, τὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Ἐρατοσθένη. Τὸ ὕλικο ποὺ συγκεντρώθηκε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπέτρεψε στὸ Geffcken ν' ἀποκαταστήσῃ τὴ γενικὴ δομὴ τῶν δυὸ πρώτων βιβλίων τοῦ κύριου ἔργου του, ποὺ πραγματεύονταν τὴ μυθικὴ ἱστορία καὶ τὴ γεωγραφία τῆς Σικελίας καὶ Ἰταλίας. Γιὰ μᾶς ἡ ἀξία του, βρίσκεται στὴ φιλόπονη συλλογὴ ἐθνογραφικῶν στοιχείων καὶ τοπικῶν μύθων, ὕλικου ποὺ διατηρεῖ ἀκόμη τὴν ἀξία του. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀξία ποτὲ δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὴ, γιὰ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ τὴ δημοτικότητα καὶ τὴν αὐθεντία ποὺ κέρδισε γιὰ πολλὰς γενιὰς μετὰ τὸ θάνατό του, ἂν ἡ ἱστορία του δὲν εἶχε καὶ ἄλλα γνωρίσματα ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημάνωμε ἐμεῖς σὰν ἀδύνατα σημεία του. Ὅταν πῆγε στὴν Ἀθήνα, σπούδασε ρητορικὴ μὲ δάσκαλο ἓνα μαθητὴ τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τὸ ἔργο του εἶχε τὰ γνωρίσματα ποὺ περιμένουμε ἀπὸ τὴν Ἰσοκρατικὴ Σχολή, ὅπως δημηγορίες παραγεμισμένες μὲ κοινοτοπίες καὶ συμβατικὴ χρησιμοποίησις τοῦ ἐπαίνου καὶ τοῦ ψόγου. Εἶχε ὅμως καὶ ἀδυναμίες προσωπικῆς δικῆς του. Ἦταν βαθιὰ σχολαστικὸς χωρὶς τὸ αἶσθημα τῆς ἀναλογίας ἢ τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνῃ τὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὰ ἀσήμαντα πράγματα· ἐνδιαφερόταν γιὰ πράγματα ἄσχετα· τρελλαινόταν γιὰ μύθους καὶ γιὰ θαύματα. Εἶχε ἐπίσης κάποιο μυστικισμό. Ζήτησε π.χ. νὰ ἀποδείξῃ ὅτι γιὰ κάθε ἀμαρτωλὸ ἢ τιμωρία, ἀλάθητη σὰν τέτοια, ἦταν εἰδικὴ καὶ ὅτι συμπτώσεις ἡμερομηνιῶν εἶχαν μεταφυσικὴ σημασία. Ἦταν πάντα ἑτοιμὸς ν' ἀνακαλύψῃ μυστηριακὰς ἢ δαιμονικὰς ἐπιδράσεις στὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐπιπλέον ἡ ἱστορία του γιὰ τὴ σύγχρονή του ἐποχὴ πρέπει νὰ ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀμεροληψία. Ὁ ὑπερβολικὸς θαυμασμός του γιὰ τὸν Τιμολέοντα ἦταν τὸ ἀντίδοτο τοῦ ὅτι δὲν μπορούσε ν' ἀναγνωρίσῃ καμιάν ἄλλη ιδιότητα στὸν Ἀγαθοκλῆ παρὰ τὰ χειρότερα ἐλαττώματα· τὸν μισοῦσε, ἐπειδὴ ἀπ' αὐτὸν εἶχε ἐξορισθῇ, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε κάνει πικρόχολο τὸ χαρακτῆρα του.

Ἀφοῦ ζοῦσε μέσα στὴν Ἀττικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ἀσκήθηκε στὴν Ἰσοκρατικὴ ρητορικὴ, πρέπει νὰ περιμένωμε νὰ βροῦμε τὸν Τίμαιο νὰ συμμορφώνεται στοὺς κανόνες τοῦ Ἀττικοῦ ὕφους. Φαίνεται ὅμως ὅτι υἰοθέτησε καινούριον εἶδος γραψίματος ποὺ ἦταν ἓνας ἀποχαιρετισμὸς πρὸς τὶς παραδόσεις τοῦ Ἀττικοῦ γούστου. Εἶναι ἀδύνατον νὰ διευκρινίσωμε, ἂν ὁ ἴδιος χάραξε τὸ νέο δρόμο γιὰ τὸν ἑαυτό του ἢ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἡγησίου ἀπὸ τὴ Μαγνησία, ποὺ θεωρεῖται πάντα ὁ θεμελιωτὴς περίφημης γιὰ τὸ ὕφος τῆς σχολῆς, ἢ ὅποια ἔφτασε νὰ γίνῃ γνωστὴ μὲ τὸν ὄρο Ἀσιατικὴ. Καθὼς δὲ γνωρίζομε

ἀκριβεῖς χρονολογίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἡγησία, δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε, ἂν ἐκεῖνος καὶ ὁ Τίμαιος ἦταν ἀνεξάρτητοι, ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ἡ λογοτεχνικὴ πατρότητα τοῦ νέου αὐτοῦ ὕφους πρέπει ν' ἀναζητηθῇ στὴν πεζογραφία τῶν παλιότερων σοφιστῶν, ὅπως τοῦ Γοργία καὶ τοῦ Ἀλκιδάμα. Αὐτὸ ὅμως ξεπερνοῦσε κάθε τι ποὺ ὁ Γοργίας εἶχε προσπαθήσει νὰ δοκιμάσῃ στὶς πιὸ ἀύστηρὲς στιγμὲς του. Προκαλεῖ τὴν ἐντύπωση βακχικοῦ ξεφαντώματος μὲ ρυθμοὺς καὶ λεκτικὰ στολίδια. Τὸ Ἀσιατικὸ αὐτὸ κίνημα θριάμβευσε· τὸ γενικὸ κοινὸ ἔχασε τὴ δύναμη νὰ ἐκτιμήσῃ τὸ Ἀττικὸ μέτρο καὶ τὴν Ἀττικὴ (πνευματικὴ) ὑγεία καὶ τὸ καινούριον λογοτεχνικὸ ὕφος κυριάρχησε γιὰ δυὸ αἰῶνες. Οὔτε ἐξαφανίσθηκε, ὅταν ἦρθε ἡ ἀντίδραση καὶ τὰ Ἀττικὰ πρότυπα ξανάγιναν τῆς μόδας. Τουναντίον, ὅπως ἔδειξε ὁ Norden τὰ δύο στύλ, τὸ ἀρχαϊκὸ καὶ τὸ μοντέρνο, πάλαιψαν γιὰ τὴν ἐπικράτηση σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τὸν 4ο αἰῶνα, τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς ἔχομε ἓνα μεγάλο ἀρχαϊστὴ ρήτορα, τὸ Λιβάνιον, ποὺ γοητεύει μὲ τὴ ρητορεία του τὴν Ἀντιόχεια, ἐνῶ ἓνας μεγάλος νεωτεριστὴς σοφιστῆς, ὁ Ἰμέριος, δίδασκε τὴν τέχνη τοῦ ὕφους στὴν Ἀθήνα.

Ἀπὸ τὸ μοντέρνο στύλ στὴν πρῶμῃ ἢ Ἀσιατικὴ περίοδὸ τοῦ ἔχομε πολὺ λίγα δείγματα, ἀλλὰ γνωρίζομε ὅτι περιλάμβανε δυὸ εὐδιάκριτα εἶδη, τὸ κομψὸ στύλ καὶ τὸ στομφῶδες. Τὸ στομφῶδες ἀνταποκρινόταν στὶς προτιμήσεις τῶν μεγαλόπρεπων ἡγεμόνων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ συμβαίνει τὸ περισπούδαστο, παράδειγμα ποὺ ἔχομε ἀπ' αὐτὸ νὰ εἶναι μιὰ μακροσκελὴς ἐπιγραφή τοῦ Ἀντιόχου ἀπὸ τὴν Κομμαγηνή, (ἀνακαλύφθηκε τὸ 1890), στὴν ὁποία ὁ βασιλεὺς διηγεῖται τὰ κατορθώματά του. Αὐτὴ εἶναι, ὅπως ὁ Norden παρατηρεῖ, ἓνας διθύραμβος πεζογραφικός. Τὸ ἄλλο ὅμως τὸ κομψὸ στύλ, εἶχε περισσότερη δημοτικότητα καὶ σημασία. Ἦταν τὸ στύλ ποὺ ὁ Τίμαιος τὸ δοκίμασε καὶ ὁ Ἡγησίας τὸ καθιέρωσε. Δὲν εἶναι εὐκόλο ν' ἀναπαραστήσωμε σὲ μιὰ σημερινή γλώσσα τὴν ἐντύπωση ποὺ ἄφηνε αὐτὸ τὸ στύλ, γιατί ἐξαρτᾶται τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ ρυθμὸ· ἀλλὰ, γιὰ νὰ σᾶς δείξω τί θὰ βρίσκατε στὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ χαμένα λαϊκὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ 3ου καὶ 2ου αἰῶνα π.Χ., θὰ παραθέσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τοῦ Ἡγησία, ποὺ ἔγραψε ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου. Ὁ ἱστορικός κάνει τὸ ἀκόλουθο σχόλιον — ἔτσι νὰ τὸ πῶ ἢ μοιρολόγι; — γιὰ τὴν καταστροφή τῆς Θήβας ἀπὸ τὸ βασιλεὺς ἐκεῖνο:

Τὸ ἴδιο ἔχεις κάμει Ἀλέξανδρε
καταστρέφοντας τὴ Θήβα
ὅπως ἂν ὁ Δίας
ἀπὸ τὸν οὐράνιον θόλον
διώξῃ τὸ φεγγάρι.
Γιὰ ἥλιο ἀφήνω τὴν Ἀθήνα.
Γιατ' αὐτὲς οἱ δύο πόλεις
ἦταν στὴν Ἑλλάδα φωτοδότρες·
γί' αὐτὸ καὶ τώρα γιὰ τὴν ἄλλην ἀγωνία μὲ κετέχει,
ἀφοῦ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ μάτια,

τῶν Θηβαίων ἡ πόλη, ἔχει ἀπὸ τῆ ρίζα του κοπή.²¹

Αὐτὸ σὲ γλῶσσα ἀπλὴ σημαίνει: Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Θήβα εἶναι στὴν Ἑλλάδα ὅ,τι ὁ ἥλιος καὶ τὸ φεγγάρι στὸν οὐρανὸ· ἢ μπορεῖ νὰ παρομοιαστοῦν μὲ τὰ δυὸ μάτια τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἀλέξανδρος καταστρέφοντάς τὴ Θήβα ἔχει στερήσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ἓνα τῆς μάτι. Ἐκανα μιὰν προσπάθεια νὰ μιμηθῶ τὸ ρυθμὸ, μολονότι εἶναι ἀλήθεια ἀδύνατο νὰ συλλάβωμε τὸ ρυθμικὸ ἀποτέλεσμα σὲ μιὰν ἄλλη γλῶσσα ἢ ἴσως καὶ νὰ τὸ ἐκτιμήσωμε στὴν Ἑλληνικὴ. Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα θὰ δείξη τὸν ποιητικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀσιατικοῦ στύλ. Δὲν εἶναι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὅ,τι θὰ ἀναζητοῦσε κανεὶς στὰ χορικά μιᾶς ἱστορικῆς τραγωδίας τρίτης τάξεως;

Ἡ δημοτικότητα, τὴν ὁποία χάρηκε ὁ Τίμαιος, καθρεφτίζει τὸ κοινὸ γοῦστο καὶ πολὺ δύσκολα θὰ τὴ γνῶριζε, ἂν εἶχε προσκολληθῇ στοὺς κανόνες τοῦ Ἀττικοῦ ὅφους, τὸ ὁποῖο τραβοῦσε διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη σχολὴ ἱστορικῆς καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς γιὰ τὸ κοινὸ γοῦστο στὶς μέρες τοῦ Τίμαιου. Τὴν ἐγκαινίασε ὁ Δ ο ὕ ρ η ς ἀπὸ τὴ Σάμο, μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου. Ἐγίνε ἀπὸ κάποιαν ἰδιοτροπία τῆς τύχης τύραννος τῆς Σάμου κι ἔγραψε ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ 370 π.Χ. μέχρι τὸ 281 π.Χ., μιὰ βιογραφία τοῦ Ἀγαθοκλῆ κι ἓνα χρονικὸ τῆς γενέτειράς του πολιτείας. Κήρυξε τὸν πόλεμο κατὰ τῆς συμβατικῆς — μπορῶ νὰ πῶ — σχολῆς τοῦ Ἐφόρου καὶ τοῦ Θεόπομπο, βεβαιώνοντας ὅτι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ἀπέτυχαν νὰ προκαλέσουν τὴ χαρὰ πού εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρῃ ἡ ἱστορία, ὅταν τὴ χειρίζονται διαφορετικά. Στεροῦνταν αὐτοί, ἔλεγε ὁ Δούρης, μίμηση. Μίμηση στὰ Ἑλληνικὰ σημαίνει περίπου ρεαλισμός. Καὶ δὲ θὰ εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν ποῦμε πῶς αὐτὸ πὺν ζητοῦσε ὁ Δούρης ἦταν ρεαλισμός κι ἂν ὀνομάσωμε τὴ σχολὴ του ρεαλιστική. Ὁ Δούρης ἐνδιαφερόταν ἔντονα γιὰ τὸ θέατρο· ἔγραψε βιβλία περὶ τραγωδίας καὶ ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ τὸ διαφέρειν του αὐτὸ γιὰ τὸ δράμα ἦταν πὺν τοῦ ἐμφύσησε τὴν ἰδέα ὅτι οἱ ἱστορικοὶ πρέπει νὰ ἔχουν σκοπὸ τοὺς νὰ προκαλοῦν τὴν ἴδια ἐντύπωση μὲ τοὺς δραματογράφους. Ἀπαιτοῦσε π.χ. ὅτι ἔπρεπε νὰ εἰσάγουν τὶς προσωπικότητες τῆς ἱστορίας ντυμένες μὲ τὰ ἐνδύματα πὺν ἀρμόζουν στὴν ἔποχὴ τοὺς καὶ στὶς περιστάσεις. Τὸ κύριο ὅμως σημεῖο ὅπου ἐπιμένει ἦταν ὅτι τὰ αἰσθήματα τῶν ἀναγνωστῶν πρέπει νὰ διεγείρωνται καὶ νὰ διακυμαίνωνται μὲ πολὺ καλοδουλεμένες σκηνὲς πάθους, πλασμένες ἀπὸ τὴ φαντασία τοῦ συγγραφέα ἔτσι πὺν νὰ μαγεύουν· παράλληλα ἔπρεπε ἐπίσης καὶ νὰ ψυχαγωγοῦνται μὲ ἀνέκδοτα, αἰνίγματα, ἐρωτικὲς ἱστορίες. Εἶχε ἐπιτυχία στὸ κοινὸ καὶ εὐλογα ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔκαμε νὰ τὸν μιμηθοῦν ἄλλοι, π.χ. ὁ Φύλαρχος, πὺν ἔγραψε μιὰ σπουδαία ἱστορία γιὰ τὴν περίοδο 272 - 220 π.Χ. καὶ ὁ ὁποῖος ἐπικρίνεται ἀπὸ τὸν Πολύβιο ὅτι ἀπευθύνεται στὴν ψυχροσύνη τῶν γυναικῶν, γιὰτί στόχο του εἶχε νὰ προκαλῇ στοὺς ἀναγνώστες του δάκρυα.²² Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ Δούρη.

Ὑπῆρχαν πολλὰ νὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὸ ἐνστικτο τοῦ Δούρη στὴν ἀντίδρασή του ἐναντίον τοῦ συμβατισμοῦ. Ἡ δύναμη νὰ συλλαμβάνῃ καὶ νὰ περιγράψῃ

ζωντανά σκηνές από τὸ παρελθὸν εἶναι μεγάλο χάρισμα γιὰ τὸν ἱστορικὸ συγγραφέα, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχει τὸ ἀναγκαῖο ὕλικό γιὰ τὴ δημιουργία εἰκόνων ἀληθινῶν. Ἀλλὰ ἡ προϋπόθεση αὕτη εἶναι βέβαιο πὼς παραβλέπεται, ὅταν πρῶτος στόχος τοῦ συγγραφέα εἶναι ὄχι ἡ ἀλήθεια, ἀλλὰ ἡ ἐντύπωση. Κι αὐτὸ συνέβαινε μὲ τὸ Δούρη. Ἡ σχολή του, ὅπως καὶ οἱ συμβατικοί, ὑποδούλωνε τὴν ἱστορία (μὲ τὴν Θουκυδίδεια ἔννοια) στὴ λογοτεχνικὴ μορφή. Οἱ συμβατικοὶ ἀπευθύνονταν στὸ γοῦστο, οἱ ρεαλιστὲς στὰ συναισθήματα. Οἱ πρῶτοι οἰκοδομοῦσαν, οἱ ἄλλοι συγκινοῦσαν, ἀλλὰ ὅμοια γιὰ τοὺς μὲν καὶ τοὺς δὲ ἡ ἱστορία ἦταν ἀπλῶς ἓνας κλάδος τῆς ρητορικῆς.

Μποροῦμε νὰ λυπούμαστε γιὰ τὴ διαφθορά αὕτη τῆς ἱστορίας, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦμε. Σκοπὸς μας ὅμως περισσότερο εἶναι νὰ κατανοήσωμε τὴν Ἑλληνικὴ ἄποψη. Δὲν εἶναι εὐκόλο γιὰ μᾶς ν' ἀντιληφθοῦμε τὴ σημασία πού εἶχε ἡ ρητορικὴ τέχνη γιὰ τοὺς Ἕλληνες, σὰν προμηθεύτρια αἰσθητικῆς χαρᾶς. Πραγματικὰ ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ρητορικῆς πιστοποιεῖ ἴσως τόσο ἐντυπωσιακὰ ὅσο καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς πλαστικῆς, τὸ σπουδαῖο ρόλο πού ἔπαιζε ἡ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση στὴν Ἑλληνικὴ ζωή. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ 4ου αἰῶνα οἱ ἀναφώνησεις τῶν ρητόρων, πού τὶς βρίσκομε ἀφόρητα κουραστικές νὰ τὶς διαβάσωμε, εἶχαν μιὰ τόσο βαθιὰ αἰσθητικὴ ἀξία, ὅσο τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα γιὰ τοὺς μακρινοὺς προγόνους τους, καὶ τὶς παρακολουθοῦσαν μὲ αὐτὶ τόσο ζηλευτὰ προσεκτικὸ ὅσο καὶ κριτικὸ. Οἱ ἄνθρωποι πηγαινιν νὰ παρακολουθήσουν ρητορικὴ ἐπίδειξη, ὅπως ἐμεῖς πηγαίνομε γιὰ ν' ἀκούσωμε μιὰ συμφωνία. Καὶ τὸ διαφέρον αὐτὸ διατηρήθηκε μέχρι τοὺς Ἑλληνο - Ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ Ἑλληνικὴ πεζογραφία ἦταν πάντα μιὰ τέχνη μὲ τόσο πλήρη ἔννοια ὅσο καὶ ἡ ποίηση, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεπήδησε, ἀκολούθησε ἀρχὲς καὶ κανόνες πού δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἀντίστοιχο στίς σημερινὲς γλῶσσες, ἀκόμη καὶ στὴ Γαλλικὴ, ἀπαιτοῦσε μακροχρόνια σπουδὴ καὶ πρακτικὴ ἄσκηση. Καὶ ἡ ρητορικὴ ἦρθε νὰ παίξει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀκροατήρια τὸν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιζαν ἄλλοτε τὰ ἐπικά ποιήματα. Ἀκριβῶς, ὅπως οἱ ἱστορικοὶ ἢ — ὅπως πρέπει νὰ τοὺς λέμε — οἱ μυθολόγοι τῆς Ὀμηρικῆς ἐποχῆς ἦταν ἐπικοὶ ποιητὲς, ἔτσι καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ ἦταν ρήτορες. Ἄν ὁ ἱστορικὸς δὲν εἶχε ἀσκηθῇ στὴ σχολὴ τοῦ ρήτορα, πολὺ λίγους ἀναγνώστες θὰ κέρδιζε.

Τέλος ἡ ἱστορία καὶ ἡ Γεωγραφία ἦταν οἱ μεγάλοι τομεῖς πρὸς τοὺς ὁποῖους τὸ καλλιεργημένο κοινὸ στρεφόταν γι' ἀνώτερη μελέτη. Οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ βοήθησαν γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῇ ἡ ἴδια ἀνάγκη ψυχαγωγίας πού ἄλλοτε ἱκανοποιόταν μὲ τοὺς μύθους τῶν ἐπικῶν ποιητῶν ἢ μὲ ἱστορικὰ ἀνέκδοτά του 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰῶνα. Τότε δὲν ὑπῆρχε ἰδιαίτερο λογοτεχνικὸ εἶδος μυθιστορηματος καὶ διηγήματος καὶ τὸ λειτούργημα τῶν σημερινῶν διηγηματογράφων τὸ εἶχαν τότε σὲ μεγάλη ἔκταση οἱ ἱστορικοὶ. Ἡ ἱστορία ὀφείλε ν' ἀνταποκριθῇ στοὺς σκοποὺς πού τώρα ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὰ φανταστικὰ πεζογραφήματα καὶ δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ, ἂν ἔτεινε νὰ πάρῃ μέρος ἀπὸ τὴ φύση τοῦ μυθιστορηματος.

Ἡ γνώση ξένων χωρῶν, πού κερδήθηκε μὲ τὶς κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου, κέντριζε τὴν ὄρεξη γιὰ πράγματα θαυμαστὰ καὶ προμήθευε ἄφθονο ὑλικό. Δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ φαντάζονται, ὅπως ἔκανε ὁ Θεόπομπος, μιὰ γῆ τῆς Μερόπης· ὑπῆρχε τώρα πραγματική ἀνεξερεύνητη χώρα καὶ ὑπῆρχαν πραγματικές περιπέτειες· ἡ ἱστορία μπορούσε νὰ ἐμφανίζεται —χωρὶς νὰ ζητᾶται συγγνώμη— σὰ μυθιστόρημα καὶ τὸ μυθιστόρημα μπορούσε νὰ μεταμφιέζεται σὲ ἱστορία. Οἱ νηφάλεις καὶ φιλαλήθεις ἀφηγήσεις γιὰ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὰ πολιτικὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀριστόβουλου καὶ τὰ στρατιωτικὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Πτολεμαίου κατέπεσαν νεκρὰ καὶ τέσσερες αἰῶνες πέρασαν πρὶν ὁ ἔξοχος Ἀ ρ ρ ι α ν ὁς συνθέσῃ τὴν πρώτη ἱστορία τῶν κατακτήσεων τοῦ Μακεδόνα ἥρωα, βασισμένη σ' αὐτὲς καὶ σὲ μερικὲς ἄλλες ἀξιόπιστες πηγές²³, δείχνοντας ζωερὴ ἀποστροφή πρὸς τὴ φιλολογία πού εἶχε γραφῇ «πρὸς ὄχλον καὶ θέατρον», ὅχι μόνο «γιὰ τὴ γαλαρία», ὅπως λέμε, ἀλλὰ «καὶ γιὰ τὸ ὑπόστεγο». Τὴ μεγάλη λαϊκὴ ἐπιτυχία τὴν κέρδισε ὁ Κλείταρχος²⁴, ρήτορας ἀπὸ τὴν Κολοφώνα, πού ἐκμεταλλεύθηκε κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὶς δυνατότητες τοῦ θέματός του κι αἰχμαλώτισε τὸ κοινὸ μὲ τὶς φανταστικὲς περιγραφές του γιὰ τὴ ζωηρόχρωμη Ἀνατολή. Τὸ μισοῦ-ἱστορικὸ αὐτὸ ἔργο ἔγινε ὑποδειγματικὸ βιβλίον γιὰ τὸ θέμα καὶ φαίνεται πὼς ἐπηρέασε βαθιὰ τὴν παραδοσιακὴ ἱστορία γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο.

Ἐνῶ ὅμως τέτοια ρομάντζα αἰχμαλώτιζαν τὸ Κοινό, ἐκεῖνες οἱ ἀπέριττες φιλαλήθεις ἀφηγήσεις τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Ἀριστόβουλου, τοῦ Νέαρχου ἔχουν σπουδαία θέση στὴν ἐξέλιξη τῆς ιστοριογραφίας. Αὐτοὶ θεμελίωσαν ἓνα καινούριο κλάδο ἱστορικῆς λογοτεχνίας²⁵, πού στίς ἐπόμενες γενιὲς τὸν ἀντιπροσώπευαν τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Ἄρατου καὶ πού συνεχίστηκε στοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα, τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ Corbulo καὶ μὲ τοῦ Τραϊανοῦ τὴν ἱστορία γιὰ τοὺς πολέμους τοῦ ἐναντίον τῶν Λακῶν. Τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ Καίσαρα ὑπηρετοῦσαν στ' ἀλήθεια μ' ἓνα πολὺ λεπτὸ τρόπο τὸ σκοπὸ τῶν πολιτικῶν φυλλαδίων, ἀλλὰ ἢ ἀπλὴ ἀφήγηση, πού μοιάζει μὲ ὑπηρεσιακὴ ἀναφορά, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ψιμύθια, ἔχει σὰ φιλολογικοὺς προγόνους τ' Ἀπομνημονεύματα τῶν στρατηγῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καὶ δὲν εἶναι, νομίζω, παράλογο νὰ ὑποθέσωμε ὅτι τ' ἀπομνημονεύματα αὐτὰ ἦταν τὸ πρότυπο ἢ ἔδωσαν τὴν ἔμπνευση γιὰ ἓνα ἔργο τῆς περιόδου αὐτῆς, πού ἀποτελεῖ ἐξαίρεση καὶ πού ἀνταποκρινόταν, φαίνεται, στίς ἀπαιτήσεις τῆς ιστοριογραφίας, ὅπως τὶς εἶχε διακηρύξει ὁ Θουκυδίδης. Ὁ Ἰ ε ρ ὠ ν υ μ ο ς ὁ Καρδιανός, στρατιωτικὸς καὶ πολιτικός, πού ὑπηρέτησε τὸν Εὐμένη καὶ τὸν Ἀντίγονο τὸ Γονατᾶ, ἔγραψε μιὰν ἱστορία τῶν Διαδόχων καὶ Ἐπιγόνων ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου μέχρι τὸ 266 π.Χ. περίπου. Τὸ μοναδικὸ διαφέρον του φαίνεται πὼς ἦταν ν' ἀφηγηθῇ τὰ γεγονότα μὲ ἀκρίβεια· χρησιμοποίησε ἐπίσημες ἀναφορὲς καὶ γενικὰ εἶπε μόνο ὅ,τι ἤξερε ὁ ἴδιος ἢ εἶχε ἀπὸ πηγὲς ἀξιόπιστες. Τὸ ὕφος του ὅμως ἦταν ἀφρόντιστο· αὐτὸς παραμέλησε τὴ ρητορικὴ. Οἱ Ἕλληνες δὲ θὰ διάβαζαν ὅ,τι δὲν ἱκανοποιοῦσε τὴν καλαισθησίαν τους κι ἓνα ἔργο σὰν ἐκεῖνο τοῦ Ἰερώνυμου δὲν εἶχε μεγαλύτερη πιθανότητα ἐπιτυχίας σὲ

συναγωνισμό με τοῦ Δούρη ἀπὸ ὅσο τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ Πτολεμαίου σὲ ἀνταγωνισμό μετὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ καὶ ρητορικὴ ἱστορία τοῦ Κλείταρχου. Κρίνοντας ἀπὸ ὅσα συμπτωματικὰ γνωρίζομε γι' αὐτὸ τὸ χαμένο βιβλίον, ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμε ὅτι, ἂν εἶχε διασωθῇ, θὰ θεωρούσαμε τὸν Ἰερώνυμον τρίτον στὴν τριανδρία τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, δίπλα στὸ Θουκυδίδην καὶ στοῦ Πολύβιον.

Εἶδαμε στὶς πρώτες διαλέξεις πῶς ἡ Περσικὴ κατάκτηση τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἡ εἰσβολὴ στὴν Ἑλλάδα ἔπαιξαν ρόλον ἀποφασιστικόν γιὰ τὴ γέννηση τῆς ἱστοριογραφίας. Ὅμοια ἡ κατάκτηση τοῦ Περσικοῦ Κράτους ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας εἶχε ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὴν ἀνάπτυξή της. Ἐχὼ δείξει μερικὸν ἀπὸ τοὺς τρόπους μετὰ τοὺς ὁποίους ἐκδηλώθηκε αὐτὴ ἡ δευτέρη μεγάλη παρόρμηση ποὺ ἦρθε ἀπ' τὴν Ἀνατολή. Ὅπως ἀκριβῶς συνέπεια τῆς καταστροφῆς τῆς Μιλήτου καὶ τοῦ Περσικοῦ πολέμου ἦταν νὰ πάρῃ ἡ Ἀθήνα τὰ πρωτεῖα τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ἔτσι καὶ συνέπεια τῆς ἐξαπλώσεως τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον ἦταν νὰ μεταβιβασθοῦν τὰ πρωτεῖα ἀπὸ τὴν Ἀθήναν στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ σ' ἄλλους τόπους — δηλ. νὰ ἐπιστραφοῦν, μπορούμε νὰ ποῦμε, στὴν Ἀνατολή. Καὶ αὐτὸ ἐπηρέασε τὴν ἱστοριογραφίαν, ὅπως καὶ ἄλλους κλάδους τῆς φιλολογίας. Ξανὰ τὸ ἀνοιγμὰ τῶν ἀπομακρυσμένων χωρῶν τῆς Ἀσίας ὑποδαύλισε καὶ κατεύθυνε πρὸς τὴ ρομαντικὴ ἱστορία ποὺ ἱκανοποιοῦσε τὴ λαϊκὴ ὄρεξιν γιὰ ζωηρὰ ἐντυπώσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ ἐντυπώσεις καὶ τὰ «Βιβλία» τῶν στρατηγῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου θεμελίωσαν ἓνα νέον εἶδος ἱστοριογραφίας, ἡ ὁποία ἀπέφευγε τὴ ρητορικὴ, δὲν ἀπευθυνόταν καθόλου στὸ Κοινὸν καὶ εἶχε πολὺ λίγους ἐρμηνευτὰς. Ἄλλο ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦταν ἡ γέννηση τῆς ιδέας τῆς *Οἰκουμένης*—ἡ ἀντίληψη πῶς ὁ κατοικημένος κόσμος εἶναι ἓνα σύνολον ποὺ πρέπει νὰ λογίζεται ἔτσι²⁶

Ἡ ιδέα αὐτὴ δὲν εἶχε στ' ἀλήθειαν ἀμεση ἐπίδραση στὴν ἱστοριογραφίαν. Μποροῦμε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἐπίδρασή της στὴ Στωικὴ φιλοσοφίαν καὶ αὐτὴ ἔδωσε στοὺς Ρωμαίους τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ ἐπικράτειά τους δυναμικὰ εἶχε τὰ ἴδια σύνορα μετὰ τοῦ κύκλου τῶν κατοικημένων χωρῶν (*orbis terrarum*). Σὰν ἱστορικὴ ἀρχὴ ἡ ιδέα τῆς οἰκουμένης τότε ἄρχισε νὰ γίνεται ἀποτελεσματικὴ, ὅπως μπορούμε νὰ διακρίνωμε στὶς παγκόσμιες ἱστορίες τοῦ τελευταίου προχριστιανικοῦ αἰῶνα καὶ προετοίμασε τὸ δρόμον γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψιν περὶ Παγκόσμιας ἱστορίας.

3. Ἡ ἐπίδραση τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἡ αὐγὴ τῆς Φιλολογίας.

Παρακολούθησα βῆμα μετὰ βῆμα τὴν ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς στὴν ἱστορίαν· πρέπει τώρα νὰ ἐξετάσωμε καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας. Στὸ πρῶτον μισθὸν τοῦ 4ου αἰῶνα, μιᾶς ἐποχῆς μετὰ ζωηρὸν διαφέρον, πρακτικὸν ἐξίσου καὶ θεωρητικόν, γιὰ τὴ διακυβέρνησιν καὶ τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν, βρίσκομε πλάϊ στὸν Ἰσοκράτη, τὸν ῥήτορα ποὺ ἔγραφε γιὰ τὴν ἐποχὴν του, τοῦ Πλάτωνα, τὸν φιλόσοφον ποὺ ἔγραψε γιὰ τοὺς αἰῶνες. Καθὼς ἦταν διαφορετικοὶ αὐτοὶ οἱ δύο, ἐκπροσωποῦσαν

από διαφορετικές σκοπιές τὸ ἴδιο διαφέρον για τὴν πολιτικὴ θεωρία κι ἔδωσαν σ' αὐτὸ ὅμοια κι οἱ δύο τους ἠθικὴ κατεύθυνση, πού τ' ἀποτελέσματά της ἔμειναν μόνιμα. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ δεξιότητες, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μεγαλοφυΐα καὶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ ταλέντο —τὰ προγράμματα τοῦ ἑνὸς καὶ οἱ ὁραματισμοὶ τοῦ ἄλλου— ἔθεσαν ἱστορικὰ καθήκοντα γιὰ τὴν ἐπόμενη γενιά. Ἐνῶ ὁ Ἰσοκράτης κινητοποίησε τὸν Θεόπομπο, τὸν Ἐφορο, τὸν Ἀνδροτίωνα, ὁ πιὸ μέγας μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα θεώρησε ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας ν' ἀνιχνεύσει τὶς ἱστορίες τῶν πολιτικῶν θεσμῶν στὶς Ἑλληνικὲς πολιτείες. Θὰ κατανοοῦσαμε πολλὰ σημεῖα τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνα καθὼς καὶ τῶν πολιτικῶν φυλλαδίων τοῦ Ἰσοκράτη, ἂν εἶχαμε στὰ χέρια μας τὸ σύνολο τῆς πολιτικῆς φιλολογίας πού κατέκλυζε τὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἀπὸ τὴ φιλολογία αὐτὴ ἔχομε μόνο ἓνα πρῶμο δείγμα, ἓνα ἀνώνυμο βιβλίο μὲ τὸν τίτλο Ἀ θ η ν α ἰ ω ν Π ο λ ι τ ε ἰ α . Ἐχομε μόνο λίγα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Ἀντιφώντα, τοῦ Θρασύμαχου καὶ τοῦ Κριτία, τῶν πιὸ φημισμένων ὀνομάτων. Μερικὰ κομμάτια παπύρου —ἀπὸ τὴν Ἀπολογία τοῦ Ἀντιφώντα ἔχουν δημοσιευθῇ πρόσφατα ἀπὸ τὸν Nicole, ἀλλὰ, ὅσο καλοδεκτὰ κι ἂν εἶναι, δὲν προσφέρουν κάτι σημαντικὸ.²⁷ Εὐστοχα παρατήρησε ὁ Wilamowitz²⁸ ὅτι αὐτὰ τά, πολιτικὰ φυλλάδια, ἀνάμεσα στὰ ὅποια τὸ βιβλίο τοῦ Στησίμβροτου ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα, ἀποτελοῦσαν τὴν πεζογραφικὴ συνέχεια στὶς ἐλεγείες τοῦ Σόλωνα καὶ τοῦ Θεόγνη. Τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ καὶ σπουδαῖα φυλλάδια προήλθαν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού δὲν ἦταν ἱκανοποιημένοι μὲ τὴ δημοκρατία καὶ ἐπιθυμοῦσαν νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν μὲ τὴν ὀλιγαρχία ἢ τὴν ἀριστοκρατία· πραγματεύονταν προβλήματα καυτὰ καὶ δὲν δίσταζαν νὰ θίγουν πρόσωπα. Τὸ βιβλίο τοῦ Στησίμβροτου, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε τὸν τίτλο «Περὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ, τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Περικλῆ» εἶχε ὑπερνικήσει τὸν προσωπικὸ τόνο. Ἡ Ἀθηναϊκὴ ἱστορία τοῦ 5ου αἰῶνα διαστρεβλώθηκε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς σὲ ἱστορία λαοπλάνων καὶ ἡ διαστρέβλωση αὐτὴ εἶχε ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πάνω στοὺς Ἀθηναίους στοχαστὲς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα. Οἱ μαθητὲς τοῦ Σωκράτη ἦταν πολὺ πρόθυμοι νὰ υἱοθετήσουν μιὰν ἄποψη πού ἐπέμενε νὰ συκοφαντῇ τὴ δημοκρατία, ἢ ὅποια εἶχε ἀφαιρέσει τὴ ζωὴ τοῦ δασκάλου τους. Ἐχομε τὴ σκιαγραφία τῶν Ἀθηναίων δημαγωγῶν στὸ Γοργία τοῦ Πλάτωνα, στὸν Πολιτικὸ τοῦ Ἀντισθένη, στοὺς διαλόγους τοῦ Αἰσχίνη, στὰ Φιλιππικὰ τοῦ Θεόπομπου, στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶναι κάτι σὰν νὰ συνέβαινε νὰ εἶχαν χαθῇ ὅλες οἱ πηγὲς τῆς Ἀμερικάνικης ἱστορίας τοῦ 19ου αἰῶνα κι ἓνας κάποιος ἀντιδραστικὸς δημοσιολόγος νὰ εἶχε γράψει βιβλίο γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι μία σειρὰ δημαγωγοὶ - Πρόεδροι ἦταν τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν.

Αὐτὴ ἡ φιλολογία, σύγχρονη τοῦ Θουκυδίδη, πρέπει νὰ εἶχε ἀξιοσημεῖωτο ἀποτέλεσμα στὴν πρόκληση διαφέροντος γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ ἱστορία. Διέφθειρε τὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ τὴν προώθησε. Ἦταν π.χ. ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ Θηραμένη καὶ τῶν ὁπαδῶν του νὰ προβάλουν τὴν ἀριστοκρατία, τὴ μορφὴ διακυβερνήσεως πού ἐπιθυμοῦσαν αὐτοί, καὶ νὰ δείξουν ὅτι δὲν ἦταν νεωτερισμός,

ἀλλὰ τὸ ἀληθινόν, τὸ ἀρχικὸ Ἀθηναϊκὸ πολίτευμα, ἢ «Πάτριος Πολιτεία»²⁹ καὶ ὅτι ἡ ὑπάρχουσα δημοκρατία εἶναι διαστροφὴ πού γεννήθηκε καὶ ἀνατράφηκε μέσα στὰ συμφέροντα τῶν δημαγωγῶν. Τὸ ἱστορικὸ θέμα, ποῖο νόημα εἶχε ἡ «Πάτριος Πολιτεία» καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα, ἔγινε ἔτσι πρόβλημα μὲ ζωηρὸ πολιτικὸ διαφέρον. Μποροῦμε νὰ τὸ παραλληλίσουμε μὲ τὶς λογομαχίες πού δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐκλείψει σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῆς Μεταρρυθμίσεως στὴν Ἀγγλία ἀνάμεσα στὶς Θρησκευτικὲς παρατάξεις, οἱ ὁποῖες, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς ἐκκλησιαστικὲς τὸς ἀπόψεις, δίνουν διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες στὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα.

Ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ μιὰν ἄποψη ὅτι ἀνήκει στὴν πολιτικὴ φιλολογία τοῦ 4ου αἰῶνα. Νὰ τὴν περιγράψουμε σὰ φυλλάδιο³⁰ εἶναι τόσο ἀπαράδεκτο, ὅσο θὰ ἦταν καὶ νὰ χαρακτηρίσουμε ἔτσι τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου. Ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ ἦταν ἐπιστημονικός, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας εἶχε θερμὸ διαφέρον γιὰ τὰ πολιτικὰ τῆς ἡμέρας καὶ τὸ βιβλίον τοῦ ἐπαιρνε σκόπιμη θέση πάνω στὴ σύγχρονη κατάστασι.³¹ Τοῦτο ὀφειλόταν στὶς προσωπικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα - πολιτικοῦ, ὅχι στὴν περιέργειά του σὰν ἱστορικοῦ, ὥστε χρησιμοποιοῦσε σὰν αὐθεντίες φυλλάδια, ἰδιαίτερα ἓνα φυλλάδιο πολεμικῆς χρονολογούμενο ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πέμπτου αἰῶνα καὶ πού ἐξέφραζε ἀντίληψη τῆς Ἀθηναϊκῆς ἱστορίας ἀντιδημοκρατικῆ, ἢ ὁποία κυριαρχοῦσε στὸν κύκλο τοῦ Θηραμένη.

Ἀλλὰ ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία εἶναι ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ 158 Ἑλληνικὰ καὶ (λίγα) μὴ Ἑλληνικὰ πολιτεύματα πού εἶχαν συλλεγῇ ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησή του. Σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ προμηθεύσουν πραγματικὸ ὕλικό γιὰ μιὰν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν πολιτικῶν φαινομένων. Κι ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης κατέχει τὴ μεγάλη σπουδαιότητα ὅτι ὑπῆρξε ὁ θεμελιωτὴς τῆς πολιτειακῆς ἱστορίας, ὁ πρόδρομος τοῦ Waitz καὶ Stubbs. Ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία, τὸ μόνο ἔργο πού κατέχομε ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν 158, ἦταν τὸ ἔργο τὸ πιὸ πιθανὸ νὰ ἔχη ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ ἀδυναμίες τοῦ ἔργου εἶναι φανερές. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη — ἓνα περίγραμμα τῶν πολιτειακῶν ἀλλαγῶν πού ἔγιναν μέχρι τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνα καὶ μιὰν περιγραφὴ τοῦ ὑφιστάμενου τότε πολιτεύματος. Τὸ κύριο νῆμα στὸ πρῶτο ἦταν ἡ τοπικὴ ἱστορία τῆς Ἀθήνας, ὅπως τὴν ἀφηγοῦνται οἱ χρονικογράφοι πού ἔζησαν μετὰ τοῦ Ἑλλάνικο.³² ἀκριβῶς ὅπως κύριοι ὁδηγοὶ τοῦ γιὰ ἄλλες πολιτεῖες ἦταν πιθανῶς οἱ τοπικὲς ἱστορίες, πού μ' ἐπιμέλεια εἶχε συμβουλευθῇ ὁ Ἐφορος, ὅσο περισσότερο, τόσο καλύτερα· κι αὐτὸς ἐπίσης ἔδειξε πολιτικὸ ἐνστικτο χρησιμοποιοῦντας τὰ ποιήματα τοῦ Σόλωνα στὴν ἐρευνά του γιὰ τὶς οἰκονομικὲς συνθήκες στοὺς χρόνους τοῦ πολιτικοῦ ἐκείνου. Ἀλλ' αὐτὸς παραμέλησε ἐντελῶς τὸ ὕλικό ἐκεῖνο, πάνω στὸ ὁποῖο ἓνας σημερινὸς ἱστορικὸς θὰ στήριζε τὴν ἐρευνά του, δηλ. τὶς ἐπιγραφές καὶ τ' ἀρχεῖα. Καὶ εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶχε ἀντιληφθῇ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος κατὰ τοῦ Ε' αἰῶνα.

Ἡ κριτικὴ τοῦ ἱκανότητα δὲν ἀντιστάθηκε στὴ μαγεία τῆς πολεμικῆς φιλολογίας, τῶν ἐξαιρετικὰ εὐφυῶν δημοσιολόγων πού εἶχαν ἐπινοήσῃ δική τους

παραλλαγή της Αττικής ιστορίας. Όταν αφηγήθηκε την ανατροπή της Βουλής του Αρείου Πάγου, αντί να δείξει ότι η πραγματική εξουσία και διακυβέρνηση ήταν στα χέρια της Βουλής των Πεντακοσίων υποδηλώνει ότι η αρχηγία του κράτους στηριζόταν αποκλειστικά στον Περικλή. Η αλήθεια είναι ότι ο Αριστοτέλης φαίνεται πως πολύ λίγο σκέφθηκε πάνω στο θέμα ή μάλλον ότι περιορίσθηκαν οι στοχασμοί του μέσα σε πολύ στενά προκαθορισμένα πλαίσια. Η τυποποίηση του στοχασμού του είναι πολύ πιο φανερή στον τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται ή μάλλον δεν κατορθώνει να πραγματευθεί την Αθηναϊκή Ήγεμονία. Για ένα σημερινό μελετητή που θα ανέλαμβανε να γράψει πολιτειακή ιστορία της Αθήνας, ένα από τα πιο σπουδαία προβλήματα θα ήταν να εξετάσει πως κυβερνούσε ή Δημοκρατία τη ναυτική Αυτοκρατορία και πως αυτή επιδρούσε στη Δημοκρατία. Ο Αριστοτέλης αντιπαρέχεται την αυτοκρατορία μέσα σε τέσσερες γραμμές. Επίσης, ενώ παρακολουθεί βήμα με βήμα τις πολιτειακές αλλαγές σε συσχετισμό με τις πολιτικές κρίσεις που τις προκάλεσαν, έχει γενικά το μάτι του προσηλωμένο στο νεκρό μηχανισμό· μάς λέει τα ονόματα των εξαρτημάτων, αλλά δε μάς δείχνει τη μηχανή σε λειτουργία. Ακόμη, όταν φθάνουμε στη δημοκρατία του 4ου αιώνα, παίρνουμε μόνο πλήρη αναφορά για τον επίσημο οργανισμό και την τυπική πορεία· δε γίνεται καμιά προσπάθεια, για να κερδηθεί ή διείσδυση στην πολιτική αναγκαιότητα των θεσμών. Είναι αναμφίβολο αν έστω κι έδω συμβουλευθήκε τους νόμους απ' ευθείας ή μάλλον χρησιμοποίησε μιαν ανάλυση γραμμένη από κάποιον άλλο. Κι αν σ' αυτό το ιστορικό δοκίμιο δεν κατορθώνει να δείξει την πραγματική λειτουργία του πολιτεύματος και να ερμηνεύσει το έγγραφο πολιτειακό δίκαιο, το επιστημονικό δοκίμιό του, τα «Π ο λ ι τ ι κ ά», επίσης δεν ανταποκρίνονται στην ανάγκη αυτή.

Ο Πλάτωνας λίγο ανακατεύθηκε με την ιστορία, αλλά δεν είναι άπιθανο ότι μια από τις μελέτες του υποδήλωνε την ιδέα της πρώτης ιστορίας του πολιτισμού. Στους «Νόμους», όπου κατέρχεται σε χαμηλότερα επίπεδα, πιο κοντά στις πραγματικές συνθήκες της γήινης κοινωνίας, ο Πλάτωνας έδωσε το περίγραμμα μιας αναπαραστάσεως της εξελίξεως του ανθρώπινου γένους. Κυριαρχείται από την ιδέα του κατακλυσμού, όπως πλημμύρες και λοιμοί που σάρωσαν το ανθρώπινο γένος, αφήνοντας μόνο απομεινάρια που έπρεπε να ξεκινήσουν απ' την αρχή - αρχή, για να υφάνουν τον πολιτισμό εξ ολοκλήρου, όπως τον ιστό ή Πηνελόπη. Ο τελευταίος απ' αυτούς τους περιοδικούς κατακλυσμούς ήταν πλημμύρα και οί λίγοι που επιζήσανε, γιατί είχαν κερδίσει τη σωτηρία τους στις κορυφές των ψηλών βουνών, βρέθηκαν χωρίς τη δυνατότητα να ταξιδεύουν και χωρίς τέχνες· τα μέταλλα είχαν εξαφανισθεί και δεν υπήρχαν τα μέσα για το κόψιμο ξυλείας. Η έρημωση των πρωτογόνων αυτών ανθρώπων θα γεννούσε στην ψυχή τους το αίσθημα στοργής και φιλίας ανάμεσά τους και δε θα είχαν καμιάν αφορμή, για να πολεμούν μεταξύ τους, αφού θα είχαν άφθονη βοσκή». Επίσης άφθονία από ρούχα, κλινοσκεπάσματα, στέγη, σκεύη· ώστε δεν ήταν πολύ φτωχοί, αλλά και δεν ήταν πολύ πλούσιοι, αφού δεν υπήρχε χρυσάφι και

ἀσήμε. Ἀλλὰ «ἡ κοινωνία ποὺ δὲν ἔχει φτωχολογία οὔτε πλούσιους, θὰ ἔχη πάντα τίς πιὸ εὐγενικὲς ἀρχές· ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ἀλαζονεία οὔτε ἀδικία, οὔτε διαμάχες καὶ μίσος ἀνάμεσά τους».³³

Ὁ Πλάτωνας σκιαγραφεῖ ἐδῶ μιὰν ἐποχὴ ἠθικὰ χρυσή, μολονότι δὲ χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση αὐτὴ. Ἐπειτα σκιαγραφεῖ τὴν πατριαρχικὴ κυβέρνηση τῶν πρωτογόνων κοινωνιῶν, ἀναφερόμενος στὴν Ὀμηρικὴ περιγραφὴ γιὰ τοὺς Κύκλωπες, τὴν ἐμφάνιση τῆς γεωργίας καὶ τῆ ζωῇ στὶς πόλεις, τίς ἀρχές τῆς νομοθεσίας, ποὺ ἐγίνε ἀναγκαία, ὅταν ἦρθαν νὰ ζήσουν μαζὶ ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν διαφορετικὲς συνθῆκες - ἔθιμα στὴν χωριστὴ ζωὴ τους. Δείχνει πὼς αὐτὴ ἡ συγκέντρωση σὲ μεγάλες κοινωνίες περιορίσει τὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία κι ἔφερε τὴ μοναρχικὴ ἢ ἀριστοκρατικὴ διακυβέρνηση.

Ὡς τὸ σημεῖο τοῦτο ὑποθέτομε ὅτι ἀναθεωροῦμε τὴ γενικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη. Ἐπειτα ξαφνικὰ μὲ ἓνα εἶδος ταχυδακτυλουργίας ὁ φιλόσοφος ἀλλάζει αὐτὸ τὸ οἰκουμενικὸ σκηνικὸ μὲ τὴν πεδιάδα τῆς Τρωάδας καὶ συνεχίζει μὲ μιὰ φανταστικὴ ἀφήγηση ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς Τροίας. Τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἓνα περιέργο σχόλιο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ιδέα ὅτι οἱ Ἡρακλεῖδες ἔχασαν μιὰ μεγάλη εὐκαιρία. Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν Δωρικῶν θεσμῶν, ποὺ ἐκεῖνοι τοὺς ἔφεραν, ἦταν, ὑποστηρίζει ὁ Πλάτωνας, νὰ προστατεύσουν ὅλο τὸ Ἑλληνικὸ γένος ἐναντίον τῶν βαρβάρων· κι ἂν εἶχαν νομοθετήσῃ μὲ πιὸ προνοητικὴ σοφία, θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν μόνιμη ἔνωση ἢ ὁμοσπονδία τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου τόσο δυνατὴ, ὥστε ν' ἀντιμετωπίσῃ ὅλες τίς ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων. Σὰν ἱστορία αὐτὸ εἶναι ἄτοπο· τὸ διαφέρον βρίσκεται στὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν Ἑθνικὴ Ἰδέα τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὁποίαν εἶχε διακηρύξει ὁ Ἰσοκράτης. Οὔτε πρᾶγματι σκόπευε ὁ Πλάτωνας νὰ θεωρηθοῦν αὐτὰ μὲ σημασία περισσότερο κυριολεκτικὴ ἀπ' ὅ,τι ἡ προηγούμενη φανταστικὴ ἀναπαράσταση τῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πρωτόγονη κατάστασή του.

Αὐτὸ τὸ πολὺ γενικὸ περίγραμμα ποὺ παρουσιάζει ἠθικὰ χρυσή τὴν πρωτόγονη ἐποχὴ, ἀλλὰ ὑλικά πτωχὴ, πρέπει, φαντάζομαι, νὰ τὸ εἶχε ζωηρά, στὴ σκέψη του ὁ Δικαίαρχος, ὅταν ἀποφάσισε νὰ συνθέσῃ τὴν πρώτη γνωστὴ Ἱστορία τοῦ Πολιτισμοῦ (Culturgeschichte) στὸ ἔργο του «Βίος Ἑλλάδος», ὅπου, ξεκινώντας ἀπὸ καταστάσεις σὰν ἐκεῖνες ποὺ ἐνδεικτικὰ ἀναφέρει ὁ Πλάτωνας, παρακολουθεῖ βῆμα μὲ βῆμα τὴν πρόοδο τῆς Ἑλλάδος στοὺς θεσμοὺς τῆς ιδιωτικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς καὶ στὶς τέχνες. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πὼς ἐκεῖνες οἱ ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸν πρωτόγονο πολιτισμὸ εἶχαν συνδεθῇ μὲ τὴν παράδοση γιὰ τὰν ξεπεσμό ἀπὸ μιὰ χρυσὴ ἐποχὴ· τὴν παράδοση αὐτὴ τὴν εἶχε ἐκθέσει ὁ Ἡσίοδος στὰ πλαίσια τῶν Πέντε Ἐποχῶν.

Ἀλλὰ, ἂν ὁ Δικαίαρχος βρῇκε στὸν Πλάτωνα τὸ γενικὸ σχῆμα του, τὸ ἔργο του ἦταν χαρακτηριστικὸ δημιούργημα τῆς Περιπατητικῆς Σχολῆς, στὴν ὁποία ἀνῆκε. Ἦταν προσφορὰ τῆς Σχολῆς ἐκείνης τὸ ὅτι προώθησε τὴν εἰδικὴ ἔρευνα καὶ γέννησε ἀξιόλογη ἱστορικὴ λογοτεχνία πάνω σὲ ὅλα τὰ εἰδικὰ θέματα, ὅπως στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τοῦ δράματος, στὴ βιογραφία τῶν γλυπτῶν. Ὁ

Δημήτριος ὁ Φαληρέας ἔπαιξε ἐνεργὸ ρόλο γιὰ τὴν καθιέρωση στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο τῆς Περιπατητικῆς ιδέας γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ ταξινόμηση γεγονότων κάθε εἶδους. Γιατί στὴ δική του παρακίνηση κι ἐπιρροή ὀφειλόταν, ὅταν ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Αἴγυπτο, τὸ ὅτι μὲ τὴν προστασία τοῦ Πτολεμαίου Α' συγκεντρώθηκαν βιβλία, τὰ ὁποῖα ἀποτελέσαν τὸν πυρήνα γιὰ τὶς δυὸ μεγάλες βιβλιοθηκὲς ποὺ θεμελιώθηκαν τυπικὰ ἀπὸ τοῦ Πτολεμαῖο Β'.³⁴ Πολιτικὴ ἱστορία πραγματικὰ δὲ γράφηκε ἀπ' τοὺς σοφοὺς τῆς Ἀλεξάνδρειας, ποὺ τὰ πιὸ μεγάλα ἐπιτεύγματά τους ἦταν στὸν τομέα τῆς φιλολογίας, ἀλλὰ ὁ ζῆλος γιὰ τοὺς ἀρχαίους, ποὺ βρῆκε τὴν πιὸ ρωμαλέα ἔκφρασή του ἐκεῖ κι ἀργότερα στὴν Πέργαμο, στὴ σκιὰ μεγάλων βιβλιοθηκῶν, εἶχε εἰσαχθῇ ἀπὸ τὸ περιπατητικὸ κίνημα ποὺ πέτυχε νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τὴν ἱστοριογραφία. Μποροῦμε νὰ σημειώσουμε τὴν ἐπίδραση αὐτὴ στὸ ἔργο τοῦ Τίμαιου, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἦταν ὁλότελα ἀνίκανος γιὰ φιλοσοφικὲς ιδέες κι ἔκαμε ἀνευλαβεῖς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλη, εἶχε κοινὸ μὲ τὴν Ἀριστοτελικὴ Σχολὴ τὸ πάθος γιὰ τὴ συλλογὴ γεγονότων κάθε εἶδους καὶ ἦταν τόσο μικρολόγος στὴν ἐνασχόλησή του αὐτῇ, ὥστε τοῦ κόλλησαν τὸ παρατσούκλι «ρακοσυλλέκτης» (γραοσυλλέκτης).

Ἡ δημιουργία τοῦ ρεύματος αὐτοῦ τῆς ἀρχαιολατρίας εἶναι μία ἀπὸ τὶς πολυάριθμες πολὺτιμες ὑπηρεσίες τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀξία τῆς ἔγκειται σὲ τοῦτο, ὅτι φανερὰ καὶ ἄμεσα εἶναι ἀμερόληπτη. Οἱ Ἕλληνες τὴν εἶπαν «πολυπραγμοσύνη», ἀσχολία κάποιου μὲ πράγματα ποὺ δὲν εἶναι τῆς δουλειᾶς του· μιὰ μοναδικὰ ἐπιτυχημένη φράση γιὰ μιὰν ἐνασχόληση ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ (μὲ τὸ βιοπορισμό). Ἡ Ρωμαϊκὴ λέξη γιὰ τὴν ἀρχαιολατρεία εἶχε παρόμοια σημασία: *curiositas*, ἐπιφανειακὴ φροντίδα γιὰ κάτι ποὺ εἶναι πρακτικὰ ἀσήμαντο, ἢ πραγματικὰ ἀγάπη γιὰ τὴν ἄχρηστη γνώση. Ἀλλὰ, ἐνῶ ἡ *curiositas* ἔφθασε νὰ εἶναι ἐνστικτο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ποῦν κανένα λόγο χρησιμότητας γιὰ τὶς ἐπιδιώξεις τους, πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι αὐτὴ προήλθε ἀπὸ κάποια πλευρὰ τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη καί, ἀφοῦ εἶχε θέση μέσα σ' ἓνα σύστημα, εἶχε μιὰ πρωταρχικὴ δικαιολόγηση ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της. Ἴσως νὰ ὀνομασθῇ ἄχρηστη μὲ μιὰ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιά, ὅπως θὰ δείξω σ' ἐπόμενη διάλεξη, εἶχε μιὰν ἀνθρώπινη ἀξία καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι τελικὰ ἀδιάφορη.

Μολονότι οἱ ἀρχαιολάτρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχαν περισσότερη πολυμάθεια παρὰ κριτικὴ ἱκανότητα καὶ ἡ κριτικὴ τους ἦταν μάλλον λεπτομερειακὴ καὶ λεπτόλογη παρὰ διαφωτιστικὴ, ἐντούτοις ὑπῆρξαν καὶ λαμπρὲς ἐξαιρέσεις ὅπως ὁ Ἐρατοσθένης, ὁ πιὸ μεγάλος καὶ πιὸ δημιουργικὸς γεωγράφος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Οἱ μελέτες του στὴν φυσικὴ ἐπιστήμη τὸν βοήθησαν, ὥστε οἱ ἔρευνές του πάνω στοὺς ἀρχαιότερους συγγραφεῖς νὰ ἔχουν ἐντονὴ διεισδυτικότητα. Θὰ τονίσω ἰδιαίτερα τὴ στάση του ἀπέναντι στὰ ὁμηρικὰ κείμενα. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ ἐμπόδια ποὺ ἔκλειναν τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς πρῶμης Ἑλλάδος ἦταν ἡ ὀρθόδοξη πίστη στὴν παντογνωσία καὶ τὸ ἀλάθητο τοῦ Ὁμήρου — πίστη ποὺ μπόρεσε νὰ ἐπιζήσῃ κι ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις

τῶν Ἰώνων φιλοσόφων καὶ τὴν εἰρωνεία τοῦ Θουκυδίδη. Ὁ Ἐρατοσθένης διακήρυξε θαρραλέα τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ κριτικὴ, ὅταν σπουδάζῃ τὸν Ὅμηρο, πρέπει νὰ θυμᾶται ὅτι οἱ γνώσεις τοῦ ποιητῆ ἦταν περιορισμένες λόγω τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία ἦταν συγκριτικὰ ἐποχὴ ἄγνοιας.³⁵ Αὐτὸ ἦταν σπουδαῖο βῆμα γιὰ τὴν Ἱστορικὴ κριτικὴ.

Οἱ ἀρχαῖοι φιλόλογοι δὲ διατύπωσαν ἀρχεὲς μεθοδικές καί, πέρα ἀπὸ τὴ συλλογὴ βιβλίων, οὔτε πρόβλεψαν νὰ διευκολύνουν τὴν ἔρευνα μὲ μέσα, ὅπως οἱ βιογραφίες καὶ τὰ ἀμέτρητα ἔργα ἀναφορᾶς πού ἔχουν γίνεῖ γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ σημερινοῦ μελετητῆ. Εἶναι ἐκπληκτικὸ κάπως πὺν δὲν ἔγινε συστηματικὴ ἀντιγραφὴ ἀρχείων καὶ συγκέντρωση ἐπίσημων στοιχείων. Ἡ ἰδέα δὲν ἦταν ἄγνωστη. Ὁ Κρατερός, πὺν φαίνεται νὰ ἦταν σύγχρονος μὲ τοῦ Θεοφραστο, συγκέντρωσε σ' ἓνα corpus (σῶμα) τὰ Ἀττικὰ ψηφίσματα τοῦ Ε' αἰῶνα, ταξινομημένα σὲ χρονολογικὴ σειρά. Ὁ περιηγητὴς Πολέμωνας ἀπὸ τὸ Ἴλιο, ἦταν τόσο ἐπιμελὴς ἀντιγραφῆς ἐπιγραφῶν, ὥστε κέρδισε τὸ παρατσούκλι «στηλοκόπας». Ἀπὸ τοὺς Ρωμαῖους ὁ φίλος τοῦ Αὐτοκράτορα Βεσπασιανοῦ Mucianus, συγκέντρωσε καὶ δημοσίευσε μιὰ μεγάλη συλλογὴ ἀπὸ ἐπίσημα ἔγγραφα, πὺν περιεῖχε ἴσως πρακτικὰ ἀπὸ τὶς συνεδράσεις τῆς Συγκλήτου (acta Senatus) κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Δημοκρατίας.³⁶ Ἐπειδὴ ἡ συλλογὴ αὐτὴ περιεῖχε δημηγορίες διαπρεπῶν ρητόρων καὶ πολιτικῶν, τὸ διαφέρον τοῦ Mucianus, γιὰ τὴ συγκέντρωσή τους ἦταν πιθανῶς μᾶλλον ρητορικὸ παρὰ ἱστορικὸ. Ὅπωςδὴποτε τέτοια ἔργα ἦταν ἐξαιρέσεις.

Ἡ Ἑλλάδα δὲ δημιούργησε ἐπιστημονικὴ φιλολογία, περισσότερο ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἱστορία. Ἀλλὰ ἡ κίνησι πὺν ἄρχισε ἀπὸ τὴν Περιπατητικὴ Σχολὴ ἦταν ἀνεκτίμητη καὶ διότι διατήρησε τὶς πηγές καὶ διότι ἐρεῦνησε τὰ βάθη τοῦ παρελθόντος. Καὶ ὅσοδὴποτε ἄκριτες καὶ ἀκαλλιέργητες κι ἂν φαίνονται σὲ μᾶς σήμερα οἱ μέθοδοι τῶν ἀρχαίων ἐκείνων φιλολόγων, ἀποτελοῦν ἑξοχὴ φάσι στὴν πρόοδο τῆς γνώσεως. Ἀλλὰ, ἐνῶ τὸ ἀμερόληπτό πάθος τοὺς γιὰ τὴν ἔρευνα ἐπηρέασε τὴν ἀναπαράστασι τῆς ἱστορίας τοῦ παρελθόντος, τὴ σύγχρονη ἱστορία τὴ συνέθεσαν ἄθρῳποι πὺν ὑπέταξαν τὴν ἀλήθεια στὸ ρητορισμό. Ὑπῆρξαν λίγες ἐξαιρέσεις, πρῶτα πρῶτα ὁ Ἰερώνυμος, πὺν τὸν ἀνέφερα, καὶ ὁ Πολύβιος, στὸν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ἐπόμενη διάλεξι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αὐτὴ εἶναι παρατήρησι τοῦ von Wilamowitz - Mollendorfi.

2. Ἡ διατήρησι τῶν ἔργων τοῦ ὀφείλεται στὴν ὑπερεκτίμησι πὺν δημιουργήθηκε γι' αὐτὸν μὲ τὴν Ἀττικιστικὴ ἀναβίωσι. Κατατάχθηκε ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ μαζί μὲ τὸ Θουκυδίδη καὶ τὸν Ἡρόδοτο. Ἰδὲς, Λουκιανοῦ «Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν», 4. Ὅλοι θέλουν νὰ εἶναι «Θουκυδίδαι καὶ Ἡροδοτοὶ καὶ Ξενοφῶντες».

3. Βιβλίον I, Βιβλίον II, μέχρι Βιβλ. III, 10.

4. Αὐτὰ μᾶς θυμίζουν τὶς προσωπογραφίες τῶν νεκρῶν Ἀργείων ἀρχηγῶν στὶς Ἰκέτιδες τοῦ Εὐριπίδη (816 κ.έ.).

5. Για τις παρατηρήσεις αυτές πάνω στη γένεση της βιογραφίας χρησιμοποίησα το θαυμάσιο έργο του F. Leo: Die griechisch - romische Biographie (1901).

6. De Glor. Athen, ad init. (ed. Bernardakis, II, σ. 455).

7. Ο E. M. Walker νομίζει ότι έχει γραφή πριν από το τέλος του Φωκικού πολέμου (355 - 346 π.Χ.).

8. Διονύσιος, Περί Θουκυδίδου, 16.

9. Το χωρίο, για το οποίο καμιά πειστική υπόθεση δεν έχει διατυπωθεί, είναι στη στήλη 10, όπου: «οὐ γὰρ ὥσπερ οἱ πλείστοι τῶν δυναστευόντων καὶ δημοτικῶν» εἶναι τὰ μόνα λεπτά ἔχνη. Αναφέρονταν πιθανῶς στο Διονύσιο τῶν Συρακουσῶν; Ὅτι ἡ Σπάρτη ἐνδιαφερόταν γιὰ ὀριμένες ἐνέργειές του, πὺν τις ἀφηγεῖται ὁ Διόδωρος (XIV, 7, 8) μπορούσε εὐκόλα νὰ ὀδηγήσῃ σὲ μνεία τοῦ ὀνόματος του ἐδῶ καὶ σὲ μίαν παρέκβαση γιὰ τὴν πολιτική του.

10. Ιστορία τῆς Σικελίας, III, 63.

11. Διονύσιος, περὶ μιμήσεως, 426 (Usener καὶ Radermacher, 6, 208). Οἱ διαφορὲς ὕφους ἀνάμεσα στὸ Θουκυδίδη καὶ τὸ Φίλιστο ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸ Διονύσιο. (Ἐπιστολὴ στὸν Πομπήιο, 5). Τὸ ὕφος τοῦ Φιλίστου ἦταν ἀνιὰρὰ μονότονο.

12. Cicero, De Div. 1, 33 = fr. 48.

13. Τὸ ἔργο του ἔφθανε ὡς τὸ θάνατο τοῦ Φιλίππου.

14. Ἰδὲς τὸ ἄρθρο τοῦ Schwartz Ἐφορος στὴν Pauly - Wissowa Encycl.

15. Ἐνα τριακοστὸ βιβλίον προστέθηκε ἀπὸ τὸ γιὸ τοῦ συγγραφέα· ἔφθανε ὡς τὴν πολιορκία τῆς Περίνθου (344 - 339 π.Χ.). Ὁ τρόπος ἀφηγήσεως ἦταν ἀξιοσημεῖωτα πὺν συνοπτικὸς παρὰ στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ Ἐφόρου, τοῦ ὁποῖου τὰ τελευταῖα δέκα βιβλία δὲ φαίνεται ὅτι κάλυπταν χρόνο μεγαλύτερο ἀπὸ 34 χρόνια (ἀφ’οὗ τὸ 390 π.Χ. τὸ πραγματευόταν στὸ 29ο βιβλίον). Βλέπε Schwartz ὅπου παραπάνω σ. 5-6.

16. Τὸ ἔργο αὐτὸ (πὺν δημοσιεύθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 324 π.Χ.) ἀποτελοῦσε σύνολο 58 Βιβλίων.

17. Βλέπε Wachsmuth, Einleitung, σ. 537 κ.έ.

18. Γράμμα στὸν Πομπήιο, 6, 7. «Ὑποθέτω» προσθέτει ὁ Διονύσιος «ὅτι οἱ δικαστὲς στὸν Ἄδη διεκεραίωνουν τίς δίκες τους γιὰ τοὺς νεκροὺς μὲ τὴν ἴδια λεπτόλογη αὐστηρότητα τοῦ Θεόπομπου».

19. Ἡ ἀποψη τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀλήθειας μὲ κάθε θυσία ἐπιδοκιμάσθηκε σ’ ὅλους τοὺς αἰῶνες πὺν μεσολάβησαν· ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ εἶναι καὶ προσιτὴ γιὰ τοὺς πολλοὺς· γιὰτί τότε παίρνει ἀξία καὶ ὁ μόχθος ἐκείνου πὺν τὴν ἀνακάλυψε. Γι’ αὐτὸ προσθέτομε ὅτι ἡ ἱστορία πρέπει νὰ ἐκθέτῃ τὴν ἀλήθεια μὲ ὅση γίνεται σαφήνεια καὶ γλαφυρότητα (μεταφραστικῶς).

20. 340 - 256 π.Χ. Ἐξορίσθηκε τὸ 317 π.Χ.

21. Απόσπασμα 2 (ed. Muller, Ser. rer. Alexandri Magni, σ. 140):

Ὅμοιον πεποίηκας Ἀλέξανδρε,
Θήβας κατασκάψας,
ὡς ἂν εἰ ὁ Ζεὺς
ἐκ τῆς κατ’ οὐρανὸν μερίδος
ἐκβάλῃ τὴν σελήνην
τὸν γὰρ ἥλιον ὑπολείπομαι ταῖς Ἀθήναις
δυὸ γὰρ αὐταὶ πόλεις
τῆς Ἑλλάδος ἦσαν ὄψεις.
διὸ καὶ περὶ τῆς ἐτέρας ἀγωνιῶ νῦν
ὁ μὲν γὰρ εἰς αὐτῶν ὀφθαλμὸς ἡ Θηβαίων
ἐκκέκοπται πόλις.

(Βλ. ἀνάλυση τοῦ ρυθμοῦ στοῦ Norden Gr. Kunstprosa I, 136).

22. Πρέπει νὰ ἔχωμε στὴ μνήμη μας ὅτι ὁ Πολύβιος εἶχε λόγους νὰ μὴ συμπαθῇ τὸ Φύλαρχο, σὰν ὁπαδὸ τοῦ Κλεομένη. [Ὁ πατέρας τοῦ Πολύβιου ἦταν στρατηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας· ἐναντίον τῆς πολέμησε ὅσο μπορούσε ὁ βασιλιάς τῆς Σπάρτης Κλεομένης],

23. Ιδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Νέαρχου γιὰ τὰ ταξίδια του στὸν Ἰνδικὸ Ωκεανό.
24. Ἐγραψε κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Λογγίνου καὶ τοῦ Δημητρίου φαίνεται ὅτι τὸ ὕφος του εἶχε γνωρίσματα ποὺ θύμιζαν τὴν Ἀσιατικὴ Σχολή.
25. Μποροῦμε πράγματι νὰ παραβάλουμε μέρη ἀπὸ τὴν Ἀνάβαση τοῦ Ξενοφώντα. Καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νέαρχου ἴσως μᾶς θυμίζει τὴν ἀφήγηση τοῦ Σκύλακα γιὰ τὸ Δαρεῖο.
26. Σύγκρινε J. Kaerst, *Die antike Idee der Oekumene in ihrer politischen und kulturellen bedeutung*, 1903.
27. *L'Apologie d'Antiphon*, ἡ λόγος περὶ μεταστάσεως, 1907 (Geneva).
28. Ὁ ἴδιος μελετητὴς κατέστησε πιθανὸ ὅτι ἓνα μέρος τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτη σκοπὸ εἶχε ν' ἀντικρούσῃ ἓνα πολιτικὸ φυλλάδιο γραμμéνο ἀπὸ κάποιον Ἴωνα (περίπου τὸ 404 π.Χ.) ἐναντίον τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἡγεμονίας καὶ ὑπὲρ ταῆς Σπάρτης.
29. Στὴ φιλολογία πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀνήκει ὁ «Συμβουλευτικὸς» τοῦ Θρασύμαχου (411 π.Χ.), τὸ φυλλάδιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήσῃ ὁ Ἀριστοτέλης πολὺ ὕλικό γιὰ τὴ δική του Ἀθηναίων πολιτεία· ἀργότερα (403 π.Χ.) ὁ Λυσίας «Περὶ τοῦ μὴ καταλῦσαι τὴν πάτριον Πολιτείαν Ἀθηνησίν». [Τὸ αἰνίγμα γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ «περὶ Πολιτείας», ἡ ὁποία ἀποδόθηκε στὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττικὸ ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμος, συζητήθηκε σὲ μία λεπτομερειακὴ καὶ προσεκτικὴ μελέτη ἀπὸ τὸν E. Drerup, 1908 (*Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums*, II, 1, Paderborn). Ἡ ἀνάλυση του εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν ἐνδείξεων συμπεραίνει ὅτι γράφηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 404 π.Χ. ἀπὸ Ἀθηναῖο ποὺ ἀνῆκε στὸ κόμμα τοῦ Θηραμένη καὶ εἶναι πολιτικὸ φυλλάδιο σχετικὸ μὲ τὴν Ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ τῆς ὥρας ἐκείνης, ἐνῶ ἡ Θεσσαλία, τὸ ὀνομαστικὸ θέμα του, εἶναι μόνο μεταμφίεση. Ὅπως ἓνας Ἰρλανδοὺς πατριώτης θὰ μποροῦσε νὰ βάλῃ μιὰν κατηγορίαν γιὰ τοῦ Home Rule στὸ στόμα ἑνὸς Βοημοῦ. Ἄν ὁ Drerup ἔχῃ δίκιο, τότε καὶ τὸ παρακάτω συμπέρασμά του, ὅτι ἡ δημηγορία τοῦ Θρασύμαχου «Ὑπὲρ Λαρισαίων» ἦταν μπροσούρα τοῦ αὐτοῦ εἶδους, εἶναι πιθανό].
30. Ὅπως ἔχει κάμει ὁ Nissen.
31. Σύγκρινε, Bauer, σ. 274.
32. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαία ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας εἶναι τὸ φῶς ποὺ κερδήθηκε γιὰ τοὺς λησμονημένους Ἱστορικοὺς τῆς Ἀθήνας ποὺ στέκονταν στοὺς ὤμους τοῦ Ἑλλάνικου καὶ ἀποτελοῦσαν πρωταρχικὴ πηγὴ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὼς μερικοὶ ἀπὸ τοὺς χρονικογράφους αὐτοὺς ἦταν «ἐξηγητὲς τῶν Πατρίων», ἱερωμένοι, ποὺ ἦταν γιὰ τὴν Ἀθήνα κάτι περίπου ἀνάλογο μὲ τοὺς Ποντίφηκες τῆς Ρώμης. Ἰδὲς Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, 1, 280 κέ, Γνωρίζομε τὰ ὀνόματα τοῦ Κλείδημου, τοῦ Μελάνθιου, τοῦ Φανόδημου. Ἀνδρoτίωνας εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἓνα ὄνομα. Ἡ σειρὰ συνεχιζόταν μὲ τὸ Δήμονα καὶ ἔκλεινε μὲ τοῦ Φιλόχορο, ἓναν ἐξηγητὴ, τὸν τελευταῖο καὶ πιὸ μεγάλο, ποὺ τὸ ἔργο του ἐπισκίασε τοὺς προκατόχους του. Ἡ ἀνάκτηση τοῦ ἔργου τοῦ Φιλόχορου θὰ σημαίνει μεγαλύτερο πλουτισμὸ τῶν ἱστορικῶν μας γνώσεων ἀπὸ ὅσο μᾶς πρόσφερε ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία. Μερικὰ νέα ἀποσπάσματα περιέχονται στὰ σχόλια τοῦ Δίδυμου πάνω στοὺς Φιλιππικοὺς τοῦ Δημοσθένη.
33. Νόμοι, 678 - 9, ἀγγλ. μετ. Jowett. Ὁ κύκλος ἐκφυλισμοῦ τῶν πολιτειῶν (Πολιτεία, VIII) εἶναι συνέπεια λογικὴ, ὄχι χρονικὴ.
34. Susemihl, 1, 6.
35. Στράβωνας, 7, 3, 6. Ἐπίσης 1, 23 - 25.
36. Tacitus, *Dial*, 37.

ΠΟΛΥΒΙΟΣ

Ἡ ζωὴ τοῦ Πολύβιου κάλυψε περίπου τὰ 80 πρῶτα χρόνια του Β' αἰώνα π.Χ., (περ. 198 - 117 π.Χ.) δηλ. τὴν περίοδο τῆς μεγάλης πολιτικῆς ἀλλαγῆς ποὺ συνέδεσε στενὰ τὰ πεπρωμένα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης. Γεννήθηκε στὸν Ἑλληνικὸ κόσμον, ὄντας αὐτὸς εὐγενῆς ἐκπρόσωπος τοῦ πολιτισμοῦ του, γιὰ νὰ γίνη ὁ κήρυκας τοῦ νέου Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, στὸν ὁποῖον εἶδε μὲ τὰ μάτια του νὰ μεταμορφώνεται τὸ Ἑλληνικὸ σύστημα, θὰ θυμάστε ὅτι, ἐπειδὴ εἶχε παίξει κάποιον δημόσιο ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, στὴν ὁποίαν ὁ πατέρας του Λυκόρτας ἦταν ἡγετικὴ πολιτικὴ φυσιογνωμία, καὶ ἐπειδὴ εἶχε ὑπηρετήσῃ σὰν ἀρχηγὸς ἱππικοῦ, μεταφέρθηκε μαζί μὲ ἄλλους ὁμήρους ἔπειτα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Πύδνας (168 π.Χ.) στὴ Ρώμη, ὅπου φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ νηκητῆ στρατηγοῦ Αἰμίλιου Παύλου. Ἐκεῖ εἶχε τὴν εὐτυχίαν νὰ διατηρῇ ἐγκάρδιους δεσμοὺς μὲ τοῦ Σκιπίωνα Αἰμιλιανὸ καὶ εἶχε ἐξαιρετικὰ καλὰς ἐυκαιρίες γιὰ νὰ κερδίζῃ ἀπὸ πρῶτο χέρι πληροφορίες γιὰ τὰ Ρωμαϊκὰ ζητήματα καὶ νὰ σπουδάζῃ τὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχουσας τάξης καὶ τὴ λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος. Ἐκεῖ συμβιβάστηκε μὲ τὴ μοῖραν τῆς χώρας του. Ἐξῆσε 16 χρόνια στὴ Ρώμη, πρὶν τοῦ δοθῇ ἄδεια νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Ἑλλάδα, καὶ σ' αὐτὸ τὸ διάστημα συνέλαβε τὴν ἰδέαν τοῦ ἔργου του καὶ ἔγραψε ἕνα σημαντικὸ μέρος του (τουλάχιστον 15 βιβλία). Τὸ ἀρχικὸ σχέδιόν του ἦταν νὰ διηγηθῇ τὴν ἱστορίαν τῶν Ρωμαϊκῶν κατακτήσεων στὴν περίοδον τῶν 53 χρόνων, ἀπὸ τὴν παραμονὴν τοῦ Β' Καρχηδονιακοῦ πολέμου (220 π.Χ.) μέχρι τὴν κατάκτησιν τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (168 π.Χ.). Ἐξηγεῖ πολὺ πειστικὰ γιατί διάλεξε αὐτὴν τὴ χρονικὴ ἀφετηρία. Τότε ἐξέσπασαν τὴν ἰδίαν σχεδὸν στιγμὴν τρεῖς μεγάλες συγκρούσεις: ὁ πόλεμος τῆς Ρώμης μὲ τὴν Καρχηδόνα, ὁ πόλεμος τῶν Συμπολιτειῶν στὴν Ἑλλάδα (στὸν ὁποῖον εἶχαν συμμαχήσει οἱ Ἀχαιοὶ καὶ ὁ Φίλιππος ἐναντίον τῶν Αἰτωλῶν) καὶ στὴν Ἀνατολὴ ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στὸν Ἀντίοχον καὶ τὸν Πτολεμαῖον τὸν Φιλοπάτορα. Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνην τὰ γεγονότα ποὺ συνέβαιναν σὲ διάφορα σημεία τοῦ κόσμου ἦσαν ἄσχετα μετὰ τοὺς καὶ δὲν ἀλληλοεπηρεάζονταν οὔτε οἱ σκοποὶ τοὺς οὔτε τὰ ἀποτελέσματά τοὺς. Ἀπὸ τότε ὅμως τὰ ζητήματα τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἰταλίας ἀρχίζουν νὰ συνδέωνται (νὰ ἀποκτοῦν αἰτιατικὴ ἀλληλεξάρτησιν) μὲ τὰ Ἀσιατικὰ καὶ Ἑλληνικὰ καὶ ἡ ἱστορία ἀρχίζει νὰ γίνεταί ἕνα ὁργανικὸ σύνολον (σωματοειδὲς)¹ καὶ ὅχι σκόρπια καὶ ἀσύνδετα κομμάτια.

Ἐνῶ ὅμως σημειώνει τὴ χρονολογίαν αὐτὴν σὰν ἐπίσημὴ ἀρχὴ τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Πολύβιος, προχωρεῖ μακρύτερα στὸ παρελθὸν μὲ τὸ μακρὸ πρόλογόν του ποὺ γεμίζει δυὸ βιβλία καὶ στὸν ὁποῖον σκιαγραφεῖ τὴν παλιότερην ἱστορίαν τῶν σχέσεων Ρώμης καὶ Καρχηδόνας, περιλαμβάνοντας τὸν πρῶτον Καρχηδονιακὸν πόλεμον καὶ τὴν παλιότερην ἱστορίαν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Ἔτσι, ὅσον ἀφορᾷ στὶς χώρας γύρω ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μεσόγειον, τὴν ἱστορίαν τὴν ἀρχίζει ἐκεῖ ποὺ τὴν εἶχε ἀφησεῖ ὁ Τίμαιος, ὅπως ρητὰ σημειώνει.²

Προδιαγράφει τὴ βασικὴν ἰδέαν τοῦ ἔργου του μὲ φράσεις ἐπιβλητικὰς. «Οἱ χρόνοι μας εἶδαν ἕνα θαῦμα, τὸ ὁποῖον συνίσταται στὸ ὅτι ἡ τύχη κίνησε σχεδόν

ὅλα τὰ ζητήματα τοῦ κόσμου πρὸς ἓνα σημεῖο κι ἀνάγκασε ὅλα τὰ πράγματα νὰ τείνουν πρὸς ἓνα καὶ μοναδικὸ σκοπὸ. Κι ἔτσι αὐτὸ εἶναι τὸ διακριτικὸ γνώρισμα τοῦ ἔργου μου, νὰ φέρω γιὰ τοὺς ἀναγνῶστες μου κάτω ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ ὅλα τὰ μέσα κι ὅλα τὰ τεχνάσματα πού χρησιμοποίησε ἡ τύχη γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ. Αὐτὴ ἡ ἰδέα ἦταν τὸ ἀρχικὸ κίνητρο γιὰ μὲ καὶ ἡ διαρκὴς παρακίνηση. Ἕνας πρόσθετος λόγος ἦταν ὅτι κανένας στὴν ἐποχὴ μας δὲν ἔχει ἐπιχειρήσει νὰ γράψῃ μιὰν παγκόσμια ἱστορία».³

Κατοπινὰ γεγονότα, ἡ καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνας καὶ ἡ προσάρτηση τῆς Ἑλλάδος στὴ Ρώμη (146 π.Χ.), ὥθησαν τοῦ Πολύβιου νὰ διευρύνῃ τὸ ἀρχικὸ σχέδιό του καὶ νὰ καθορίσῃ τὴν τελευταία αὐτῆ χρονολογία σὰν τέρμα τῆς ἱστορίας του. Στὴν ἀυξημένη αὐτῆ μορφή τὸ ἔργο του ἔφθασε στὸ σεβαστὸ ὄγκο τῶν 40 Βιβλίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὰ 5 πρῶτα ἔχουν διασωθῇ ὁλόκληρα, ἐνῶ πολλῶν ἄλλων ἔχομε μεγάλα ἀποσπάσματα. Φαίνεται ὅτι εἶχε τελειώσει τὴ σύνθεσιν τοῦ ὅλου ἔργου περίπου τὸ 134 π.Χ., ἀλλὰ συνέχιζε νὰ παρεμβάλλῃ πολλὰ προσθήκας καὶ διορθώσεις μέχρι τὸ 120 π.Χ.. Τὰ συμπληρώματα αὐτὰ βρίσκονται πολὺ συχνὰ σὲ ἀντίφαση μὲ ἄλλες παραγράφους, γιατί ὁ Πολύβιος πέθανε χωρὶς νὰ ὑποβάλλῃ τὸ ἔργο του σὲ μιὰ συστηματικὴ ἀναθεώρηση. Πραγματικὰ εἶχε ἀφήσῃ ἀμετάβλητη τὴν ἀρχικὴ εἰσαγωγὴ, ἡ ὁποία ἐξηγοῦσε τὸ ἀρχικὸ σχῆμα τοῦ ἔργου του, κι ἔκανε μόνο μιὰν παρεμβολὴ γιὰ τὸ ἀναθεωρημένο του σχέδιο.⁴ Ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες προσθήκες οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι ἐκεῖνες πού παρακινήθηκε νὰ γράψῃ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἰσπανία, τὸ 133 π.Χ.⁵ κι ἐκεῖνες πού ἀναφέρονται ἀπὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα τῶν Γράκχων. Γιὰ τὴ δεύτερη κατηγορίαν ὀφείλω νὰ πῶ παρακάτω κάτι περισσότερο.

Ἐχὼ κιόλας σημειώσει ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Πολύβιου συνεχίζει ἐκείνη τοῦ Τίμαιου καὶ πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι στὴ χρονολογικὴ ταξινόμηση ἔχει υἱοθετήσει τὸν ἀπρόσφορο ὑπολογισμὸ μὲ τὶς Ὀλυμπιάδες, τὸν ὁποῖον πρῶτος εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Τίμαιος· συμπληρώνει ὁμως τὸ σύστημα ἀναφέροντας τὰ χρόνια τῶν Ρωμαίων ὑπάτων καὶ ἄλλα χρονικὰ σημεῖα.⁶ Στὸ α' μέρος τοῦ ἔργου του μέχρι τὴ μάχη κοντὰ στὶς Κάννες (216 π.Χ.) ἐκθέτει σὲ συνέχεια τὴν ἱστορία κάθε χώρας χωρὶς διακοπὴ· ἔπειτα ὁμως υἱοθετεῖ τὴ μέθοδο τοῦ χρονικοῦ καὶ παραλληλίζει τὰ γεγονότα πού συνέβησαν σὲ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου τὸν ἴδιο χρόνον.

Ἡ τακτοποίησις τοῦ κολοσσιαίου αὐτοῦ ἔργου ἀποκαλύπτει ἐξόφθαλμη δεξιότητι, ἀλλὰ, ἂν καὶ κατὰ πόσον τὰ 40 βιβλία μποροῦν νὰ περιληφθοῦν στὸ σχῆμα ἑνὸς συμμετρικὰ συγκεντρωμένου ἔργου τέχνης, ὅπως ἡ ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου, εἶναι πρόβλημα στὸ ὁποῖο δύσκολα μποροῦμε ν' ἀπαντήσωμε κατηγορηματικὰ, ἔχοντας ὑπόψιν ὅτι ἀπὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ 40 βιβλία κατέχομε μόνο μερικὰ ἀποσπάσματα. Ὁ Nissen προσπάθησε ν' ἀνακαλύψῃ μέσα στὸ ἔργο ἓνα σχέδιον συμμετρικόν.⁷ Ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἔργο ἦταν διαιρεμένο σὲ ἑπτὰ μέρη, πού καθένα περιλάβαινε ἕξι βιβλία, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μέρος πού περιλάβαινε τέσσερα μόνο βιβλία. Οἱ ὁμάδες αὐτὲς — νομίζει — ἀνταποκρίνονται σὲ ὀρισμένες θέσεις τῆς ἐπεκτάσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Κυριαρχίας: Ἡ πρώτη ὁμάδα» λέγει «περιλαμβάνει τὴν εἰσαγωγὴν, ἡ δεύτερη τὴν ἀποκορύφωσιν τῆς ἐντάσεως ἀνάμεσα στὴ

Ρώμη καὶ στὴν Καρχηδόνα, ἡ τρίτη ἄρχιζε μὲ τὸν πόλεμο στὴν Ἀφρική καὶ τελειώνει μὲ τὴν καταστροφή τῆς Μακεδονικῆς Ἡγεμονίας, ἡ τέταρτη παρακολουθεῖ χρονικὰ τὴν ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἡγεμονίας, ἡ πέμπτη τὴ μεταμόρφωσή της σὲ Κράτος μὲ ὑπόδουλες πολιτεῖες — κράτη, ἡ ἕκτη (ποὺ εἶναι ἡ ἐξαιρετικὰ μικρὴ ὑποδιαίρεση) ἀποτελεῖ μετάβαση στὴν τελευταία ἐξέγερση τῶν Μεσογειακῶν Κρατῶν ἐναντίον τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἐξέγερση εἶναι τὸ θέμα τῆς ἑβδομης ομάδας». Γιὰ νὰ ἐνισχύση τὴν ἄποψή του ἐπισημαίνει ἀκόμη ὅτι τρία Βιβλία ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα σὲ μακρὲς παρεκβάσεις — τὸ VI στοὺς ρωμαϊκοὺς θεσμούς, τὸ XII στὸ ἔργο τοῦ Τίμαιου, τὸ XXXIV στὴ γεωγραφία — βρίσκονται τὸ καθένα στὸ τέλος μιᾶς ἀπ' αὐτὲς τὶς ομάδες. Ἀκόμη ἡ προσθήκη τοῦ XXXX βιβλίου ποὺ περιέχει ἓνα εἶδος σύνοψης τῶν περιεχομένων, ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς θεωρίας αὐτῆς, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ Βιβλίο αὐτὸ χρειαζόταν, γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν τελευταία ἐξάδα. Ἡ συμμετρία αὐτὴ δὲν εἶναι σαφῶς πειστικὴ, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἡροδότου.

Ἀλλὰ εἴτε αὐτὴ ἡ ἀσυμπλήρωτη συμμετρία ὀφείλεται στὸ σχέδιο τοῦ συγγραφέα, εἴτε μόνο στὸ μεθοδολογικὸ δαιμόνιο τοῦ μελετητῆ, ὁ Πολύβιος ἔδειξε λεπτὴ καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη εὐπρέπειας στὸν καθορισμὸ τοῦ τόπου ποὺ διάλεξε, γιὰ νὰ παρεμβάλῃ τὴν ἀφήγηση περὶ τῶν θεσμῶν τῆς Ρώμης. Τὸ τρίτο βιβλίο κλείνει μὲ τὴν ἥττα στὶς Κάννες, ἡ ὁποία ἔφερε τὴν κυρίαρχη δύναμη τῆς Ἰταλίας μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενον νὰ χάσῃ ὀριστικὰ τὴν δύναμή της. Π ὥ ς μ π ὁ ρ ε σ ε ἀ π ὸ τ ῆ δ ύ σ κ ο λ η αὐ τ ῆ θ έ σ η ν' ἀ ν α τ ρ έ ψ η τὸ θ ρ ι α μ β ε υ τ ῆ εἰ σ β ο λ έ α, ν' ἀ ν α κ τ ῆ σ η τὴν Ἰ τ α λ ί α καὶ νὰ ν ι κ ῆ σ η τὴν Κ α ρ χ η δ ό ν α; Ὁ ἱ σ τ ο ρ ι κ ὸ ς τ ο ν ί ζ ε ι τὸ π ρ ό β λ η μ α. Β έ β α ι α τὰ μ έ τ ρ α ποὺ ἐ φ ά ρ μ ο σ ε ἡ Ρ ω μ α ῖ κ ῆ κ υ β έ ρ ν η σ η ἔ π ε ι τ α ἀ π ὸ τ ῆ σ υ μ φ ο ρ ά ἦ τ α ν σ ο φ ά, ἀ λ λ ά μ ι ά σ ο φ ῆ π ο λ ι τ ι κ ῆ τὴν τ ε λ ε υ τ α ί α σ τ ι γ μ ῆ δ έ θ ά π ε τ ύ χ α ι ν ε, ἂ ν ἡ Ρ ώ μ η δ έ ν ἦ τ α ν ὅ, τ ι ἦ τ α ν. Ἡ ἐ ξ ῆ γ ῆ σ η β ρ ί σ κ ε τ α ι — π ι σ τ ε ύ ε ι ὁ Π ο λ ύ β ι ο ς — σ τ οὺ ς θ ε σ μ οὺ ς τ ῆ ς Ρ ώ μ η ς. Καὶ γι' αὐτὸ διακόπτει τὴν ἐξιστόρηση τοῦ Καρχηδονιακοῦ πολέμου σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιὰ νὰ περιγράψῃ τοὺς θεσμούς, οἱ ὁποῖοι ἔσωσαν τὴ Ρώμη.⁸ Διαλέγει τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ διαφέρον τοῦ μελετητῆ ἔχει τὴν πιὸ καλὴ προπαρασκευὴ καὶ προθυμία γιὰ νὰ μάθῃ τὰ διδάγματα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ τοῦ προσφέρουν οἱ θεσμοὶ ἐκεῖνοι.

Ὁ Πολύβιος δὲν εἶναι λιγότερο ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη κατηγορηματικὸς στὴ διαβεβαίωσή του ὅτι ἡ παρουσίαση τῶν γεγονότων μὲ ἀκρίβεια ἦταν θεμελιακὴ ὑποχρέωση τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ ἀπαριθμεῖ τρία πράγματα ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀνταπόκριση σὲ τέτοια ὑποχρέωση: 1) μελέτη καὶ κριτικὴ τῶν πηγῶν, 2) αὐτοψία, δηλ. προσωπικὴ ἐπίσκεψη χωρῶν καὶ τοποθεσιῶν καὶ 3) πολιτικὴ ἐμπειρία. Ὁ ἴδιος ἦταν ἄνθρωπος τῆς δράσεως καὶ εἶχε ἀποκτήσει πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐμπειρία πρὶν νὰ γίνῃ ἱστορικός, ὥστε ὁ ἴδιος ἀναταποκρινόταν στὸν τρίτο ὅρο καὶ ἦταν στὸν πιὸ μεγάλο βαθμὸ εὐσυνείδητος στὴν προσπάθειά του ν' ἀνταποκριθῇ καὶ στοὺς δυὸ ἄλλους ὅρους ποὺ ἐπέβαλε στὸν ἑαυτό του. Εἶχε πλατιά γνωριμία μὲ τὴν ἱστορικὴ φιλολογία καὶ ἔκρινε τὶς πηγὰς ποὺ

χρησιμοποιούσε με άφοβη ανεξαρτησία στην κρίση του. Δεν αιχμαλωτιζόταν από την «αυθεντία» και αρνιόταν να δώσει απεριορίστη πίστη σ' ένα συγγραφέα με το αιτιολογικό ότι ήταν σύγχρονος ή άνθρωπος με χαρακτήρα. Π.χ. κριτικά-ρει τις απόψεις του Ρωμαίου ιστορικού Fabius για τα αίτια του Καρχηδονιακού πολέμου. «Υπάρχουν — γράφει—⁹ μερικοί, οί όποιοι νομίζουν ότι, επειδή ήταν σύγχρονος και Ρωμαίος συγκλητικός, πρέπει και να είναι αξιόπιστος χωρίς περισσότερη συζήτηση. Θεωρώ την υπόληψή του υψηλή, αλλά όχι απόλυτη ή τέτοια που ν' απαλλάσσει το μελετητή από το να σχηματίσει ό ίδιος γνώμη για τα γεγονότα».

Ο Πολύβιος ήταν επίσης ταξιδευτής και ταξίδεψε πολύ με σκοπό την ιστορική έρευνα σύμφωνα με την πίστη του ότι ή τοπογραφική αυτοψία ήταν αναγκαία προϋπόθεση για τη συγγραφή ιστορίας. Κάνει αυστηρή κριτική στον Τίμαιο, που πάντα «ζούσε στον ίδιο τόπο», και στο Ζήνωνα το Ρόδιο, για τα χονδροειδή λάθη, που έκαναν από άγνοια της γεωγραφίας. Γνώριζε καλά την Ελλάδα.¹⁰ Η περιγραφή του για τη μάχη της Σελλασίας κατακρίθηκε από τον Delbruck αλλά την υπεράσπισε με επιτυχία ό Kromayer. Ταξίδεψε στην Ιταλία και στην Σικελία, επισκέφθηκε την Αφρική μ' επίσημη αρμοδιότητα, πήγε στην Ισπανία με του Σκιπίωνα, εξερεύνησε την Ατλαντική ακτή της, επέστρεψε στην Ιταλία μέσω Νοτίου Γαλλίας και Άλπεων.

Οί ιστορικοί που φαίνεται να εκτιμούσε πάρα πολύ ό Πολύβιος ήταν ό Έφορος και ό Άρατος. Τ' απομνημονεύματα του Αχαιοϋ πολιτικού εύλογα μιλούσαν πιο πολύ σ' αυτόν σάν Αχαιο επίσης πολιτικό, αλλά και γιατί ικανοποιούσαν το άξιώμά του, ότι ή ιστορία είναι σπουδή πρακτική, όχι παρελθοντολογία κενή. Γραμμένα από άνθρωπο της δράσεως, που τα διαφέροντά του ήταν άμεσα πρακτικά, πρόσφεραν εκείνο το είδος διδαγμάτων που πρέπει να προσφέρει ή ιστορία, κατά την εκτίμηση του Πολύβιου. Αλλά και ό Έφορος τον συγκινούσε σάν συγγραφέας παγκόσμιας ιστορίας, «ό πρώτος και μοναδικός συγγραφέας που έπιχείρησε να γράψει παγκόσμια ιστορία».¹¹ Έτσι ό Άρατος κι ό Έφορος έδειξαν αυστηρά τα δύο μεγάλα χαρακτηριστικά του έργου του Πολύβιου, στα όποια αυτός έμμένει σταθερά. Η σκοπιά απ' όπου αντικρύζει την ιστορία είναι πραγματική και παγκόσμια. Η λέξη πραγματικός έχει μερικές φορές παρεξηγηθή. Λέγοντας πραγματικό άνθρωπο έννοεί τον πρακτικό πολιτικό και με τη φράση πραγματική ιστορία έννοεί την ιστορία που καθοδηγεί την πολιτική δραστηριότητα και προμηθεύει πρακτικά διδάγματα. Σ' ένα ενδιαφέρον απόσπασμα γράφει ότι εκείνο το είδος ιστορίας υπήρξε πάντα χρήσιμο και περισσότερο από ποτέ άλλοτε είναι τώρα επίκαιρο, «γιατί στους καιρούς μας ή επιστήμη και ή τέχνη (έμπειρία και τέχνη) έχουν κάμει τόσο μεγάλες προόδους, ώστε οί μελετητές μπορούν να πραγματεύονται πάνω σέ μεθοδικές αρχές τις καταστάσεις που παρουσιάζονται». Επέμενε πολύ έντονα στο σημείο ότι, για να έξυπνηρετήση τέτοιες πρακτικές ανάγκες, ή άπλή αφήγηση των γεγονότων δεν άρκει και ότι ό ιστορικός όφείλει να έρευνά και να έξηγη τα αίτια των γεγονότων και τις άμοιβαίες σχέσεις τους. Όλη ή άξία της ιστορίας, έλεγε, βρίσκεται στη γνώση

τῶν αἰτίων. Μερικοὶ ἐρμηνευτὲς τοῦ Πολύβιου ἔχουν ἀποδώσει τὸν ὄρο «πραγματισμός» στὸ ἔργο του μὲ τὴν εἰδικὴ σημασία ὅτι ἐρεῦνησε τὴν αἰτιακὴ σύνδεση τῶν γεγονότων. Πρόκειται γιὰ κατάχρηση τοῦ ὄρου καὶ δὲν ἀποδίδεται μὲ τὴ γλώσσα του. «Ἀποδεικτικὴ» εἶναι ὄρος πὺν χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος γιὰ τὴν ἱστορία του, ὅταν ἀσχολῆται μὲ τὴν ἀνίχνευση τῶν αἰτίων.¹² Ἡ ἱστορία εἶναι πραγματικὴ καὶ ἐπειδὴ εἶναι πραγματικὴ, εἶναι καὶ ἀποδεικτικὴ.

Τώρα τί ἐννοεῖ ὁ Πολύβιος μὲ τὸν ὄρο αἴτια; Μὲ προσοχὴ ἐπεκτείνεται στὴ διάκριση αἰτίας καὶ ἀρχῆς καὶ παρουσιάζει τὴ διαφορὰ μὲ παραδείγματα. Π.χ. ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Περσικοῦ πολέμου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἦταν ἡ διαπεραίωσή του στὴν Ἀσία, τὴν αἰτία τοῦ πολέμου αὐτοῦ τὴν ἀναζητεῖ ὁ Πολύβιος πολὺ μακριὰ στὸ παρελθόν, μέχρι τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου καὶ τοὺς πολέμους τοῦ Ἀγησίλαου.¹³ Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι προχωρεῖ πολὺ βαθιὰ στὸ πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν αἰτίων. Ἀντιλαμβάνεται τὴν αἰτιότητα κατὰ τρόπο μηχανικὸ καὶ ἐσωτερικὸ καὶ δὲν προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἀπλῆς καὶ μονόπλευρης αἰτιότητας πρὸς τὴν ἰδέα τῆς ἀλληλοεπιδράσεως, δηλ. δράσεως καὶ ἀντιδράσεως, ἡ ὁποία συχνὰ εἶναι ἀναγκαία, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ μὲ ἐπάρκεια τὶς σχέσεις τῶν ἱστορικῶν φαινομένων.

Ἡ ἄποψη τοῦ Πολύβιου γιὰ τὴν αἰτιότητα γενικὰ εἶναι περισσότερο ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις. Ὅσο ἦταν ἀκμαῖος καὶ εἶχε πραγματικὰ συμπληρώσει τὸ ἔργο του συμμεριζόταν τὴ λαϊκὴ πίστη ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κανονικὴ δράση τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρωπίνων αἰτίων μιὰ ὑπεράνθρωπη δύναμη πὺν τὴν ὀνομάζουν Τ ὕ χ η ἀσκεῖ ἔλεγχο πάνω στὰ ὅσα γίνονται καὶ τὰ ἐκτρέπει σὲ δρόμους ἀπροσδόκητους. Τὴ λαϊκὴ ἄποψη τὴν εἶχε παρουσιάσει μὲ μισοφιλοσοφικὸ ἔνδυμα ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρέας, τοῦ ὁποίου τὸ δοκίμιο «Περὶ τύχης»¹⁴ ἔκαμε ἀναμφίβολα βαθιὰ ἐντύπωση στὸ πνεῦμα τοῦ Πολύβιου, γιὰτί τέτοια ἐπίδραση ἐπισημαίνει σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου ὁ von Scala. Τὸ γεγονὸς τοῦ 167 π.Χ., ἡ πτώση τῆς Μακεδονικῆς μοναρχίας, τὸ νέο βῆμα στὴν ἀπρόσκοπτη προέλαση τῆς δυτικῆς παγκόσμιας δυνάμεως, στῆς ὁποίας τὸ ἄρμα εἶχαν προσδεθῇ καὶ ὁ Πολύβιος καὶ ἡ χώρα του, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἀκαταμάχητη διαβεβαίωση τῶν θεωριῶν τοῦ σοφοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ Φάληρο. Μολονότι ὁ Πολύβιος ἀνιχνεύει τὰ αἴτια τῆς ἐπιτυχίας, τῆς Ρώμης στὴν ἱστορία τῆς καὶ στοὺς θεσμούς της, ἐντούτοις γράφει στὸν πρόλογο τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ἔργου του: Ἡ τύχη ἔκαμε ὥστε ὁ κόσμος ὅλος καὶ ἡ ἱστορία του νὰ τείνουν πρὸς ἓνα σκοπὸ: τὸ Κράτος τῆς Ρώμης. Αὐτὴ συνεχῶς ἀσκεῖ τὴ δυνάμη της πάνω στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ προκαλεῖ μεγάλες μεταβολές, ἀλλὰ ποτὲ πρὶν δὲν εἶχε ἐπιτύχει ἓνα τέτοιο κατόρθωμα σὰν αὐτὸ πὺν πέτυχε στὰ χρόνιά μας».¹⁵ Ἔτσι οἱ Ρωμαϊκὲς κατακτήσεις προκάλεσαν στὸν Πολύβιο τὴν ἴδια ἐντύπωση πὺν εἶχαν προκαλέσει οἱ Μακεδονικὲς κατακτήσεις στὸ Δημήτριο. Ἀλλοῦ ὁ Πολύβιος παραθέτει τὶς ἴδιες λέξεις πὺν εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Δημήτριος¹⁶: Ἡ Τύχη πὺν ἐκδηλώνει τὴ δυνάμη της παρουσιάζοντας τὸ ἀπροσδόκητο, νομίζω ὅτι καὶ τώρα ἀκόμη δείχνει τὴ δυνάμη της μὲ τὸ νὰ ἔχῃ κάμει τοὺς Μακεδόνες κληρονόμους τοῦ Περσικοῦ πλούτου. Τοὺς ἔδωσε τὴν εὐλογία της μέχρι νὰ πάρῃ

καινούρια απόφαση για τὴ μοίρα τους». Σὲ πολλὰ σημεία ἐπίσης ὁ Πολύβιος ἀναγνωρίζει τὴν ἐνεργὸ δράση τῆς Τύχης καὶ σχολιάζει τὴν ἀστάθειά της, τὰ παράδοξά της, τὶς ιδιοτροπίες της, μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τόνο, ὅπως κι ὁ Δημήτριος.

Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλα χωρία ὅπου ὁ Πολύβιος ἀπηχεῖ πολὺ διαφορετικὴ ἀποψη. Ἐτσι χαρακτηρίζει σφαλερῇ τὴν ἀποψη συγγραφέων ποὺ ἀποδίδουν δημόσιες συμφορὲς ἢ ἰδιωτικὲς ἀτυχίες στὴ Τύχη ἢ στὸ Πεπρωμένο· δέχεται μόνο ὅτι, ὅταν εἶναι ἀδύνατο ἢ δύσκολο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ν' ἀνακαλύψῃ τὰ αἷτια, ὅπως στὴν περίπτωσι τῶν καταιγίδων ἢ τῆς ἀνομβρίας, μπορεῖ τότε πάνω στὴν ταραχὴ τοῦ ν' ἀποδίδῃ τὰ φαινόμενα αὐτὰ στὸ Θεὸ ἢ στὴν Τύχη. «Ὅταν ὅμως μορῆς ν' ἀνακαλύψῃ τὴν αἷτια τῶν φαινομένων, τότε κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν εἶναι παραδεκτὸ νὰ τὰ φορτώνῃς στὸ Θεό».¹⁷ Πρὶν προσευχηθῆς γιὰ βροχή, καλὸ εἶναι νὰ κοιτάξῃς τὸ βαρόμετρο. Ἐπίσης κατακρίνει τὴν τακτικὴ τοῦ νὰ ἀποδίδουν στὴν Τύχη ἢ στοὺς Θεούς, ὅτι ὀφείλεται στὴν ἱκανότητα ἢ στὴ σύνεσι τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὲς κι ἄλλες ὁμοίες παρατηρήσεις ἴσως σὲ τελευταία ἀνάλυσι νὰ μὴν εἶναι ἀσύμφωνες μὲ τὸ δόγμα τοῦ Δημητρίου· ὁ τόνος εἶναι διαφορετικὸς· δείχνουν τὴν ἐπιθυμία νὰ περιορισθῇ ἡ ἐπενέργεια τῆς ἐξωτερικῆς δυνάμεως σὲ ὅρια ὅσο γίνεται πιὸ στενὰ. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλες διαβεβαιώσεις ποὺ εἶναι ἀπροκάλυπτα ἀντίθετες μὲ τὸ δόγμα αὐτὸ. Ὅταν ἀναζητῇ τὰ αἷτια τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ποὺ ἦταν λαὸς ὄχι πολυάνθρωπος καὶ ζοῦσε σὲ χώρα μικρῇ, γράφει:¹⁸ «εἶναι φανερό, πὼς θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀπρόσφορο νὰ μιλήσωμε γιὰ τύχη· εἶναι μιὰ ἀνίσχυρη ἐξήγησι· πρέπει μᾶλλον νὰ ζητήσωμε τὴν αἷτια. Χωρὶς μιὰν αἷτια τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ συμβῇ εἴτε κανονικὸ εἴτε ὀλοφάνερα μὴ κανονικὸ». Ὅταν τὸ ἔγραφε αὐτὸ, εἶχε φτάσει σὲ μιὰν ἀποψη διαμετρικὰ ἀντίθετη μὲ κείνη ποὺ εἶχε μάθει ἀπὸ τὸ Δημήτριο Φαληρέα. Παρακάτω ἐφάρμοσε τὸ δόγμα τοῦ στὴν περίπτωσι τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Ἀν μὲ τὰ λόγια τοῦ, ποὺ λίγο πιὸ πάνω ἀνέφερε, εἶχε ἰσχυρισθῇ ὅτι οἱ ἐπιτυχίες τῆς Ρώμης ἦταν ἢ πιὸ τρανὴ ἀπόδειξι τῶν μυστηριακῶν χειρισμῶν τῆς Τύχης, ὁ ἴδιος τώρα μὲ ἄλλη τόση πεποίθησι ἀπορρίπτει τὴ θεωρία πὼς ἡ Τύχη εἶχε σχέσι μὲ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ μεγαλείου τῆς Ρώμης. «Δὲν ἦταν ἀπὸ τὴν τύχη, ὅπως πρὲς βέβουν μερικοὶ Ἕλληνες, δὲν ἦταν ἀνάιτιο ὅτι πέτυχαν οἱ Ρωμαῖοι· ἡ ἐπιτυχία τοῦς ἦταν ἀπόλυτα φυσικὴ· ὀφειλόταν στὴν ἄσκησι καὶ στὴν πειθαρχία τοῦς· ἔβαλαν σκοπὸ τοὺς τὴν κυριαρχία καὶ τὴ διακυβέρνησι τοῦ κόσμου καὶ πέτυχαν τὸ σκοπὸ τοῦς».¹⁹

Ἐτσι λοιπὸν παρουσιάζεται ὅτι ὁ Πολύβιος ἀρχικὰ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἀντίληψι πὼς ὑπάρχει μιὰ ἐξωφυσικὴ δύναμη ποὺ διευθύνει τὸν κόσμον καὶ ἐκτρέπει τὴν πορεία τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸ φυσικὸ τοῦς δρόμο· ἔπειτα μὲ πιὸ πλατιά ἐμπειρία τῆς ζωῆς καὶ βαθύτερη σπουδὴ τῆς ἱστορίας ἔφθασε νὰ περιορίσι σὲ πλαίσια ὀλοένα πιὸ στενὰ τὴν παρέμβασι αὐτοῦ τοῦ Deus ex machina (ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ) καὶ τελικὰ ἔφτασε στὴ γνώμη ὅτι τέτοια ἀντίληψι ἦταν ἐπιπόλαια γιὰ ἓναν ρεαλιστὴ ἱστορικό. Ἀλλὰ θὰ ἦταν βιαστικὸ νὰ βεβαιώσωμε ὅτι

τελικά ἀγκάλιασε μιὰ θεωρία καθαρῆς φυσιοκρατίας. Ὅλο ὅ,τι μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ἔφθασε νὰ δέχεται εὐχαρίστως τὴν ἀποψη πὼς τίποτε δὲ συμβαίνει χωρὶς φυσικὴ αἰτία καὶ πὼς ἡ ἐπίδραση τῆς τύχης γενικὰ εἶναι μιὰ ἀνίσχυρη ὑπόθεση.

Εἶναι πιθανὸ πὼς ὁ Στωϊκισμὸς εἶχε κάποια σχέση μετὰ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τῆς ἀπόψεώς του. Εἶναι βέβαιο πὼς βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς νέας σχολῆς τῶν φιλελευθέρων Στωϊκῶν λόγω τῆς συναναστροφῆς του μετὰ τὸν Παναίτιο, ὁ ὁποῖος ὅπως κι ὁ Πολύβιος, ἦταν οἰκεῖος στὸ σπίτι τοῦ Σκιπίωνα στὴ Ρώμη. Ἐνας συνομιλητὴς στὸ ἔργο τοῦ Κικέρωνα *De Republica*²⁰ λέγει: «Θυμᾶμαι, Σκιπίωνα, ὅτι συχνὰ συζητοῦσες μετὰ τοῦ Παναίτιο παρουσίᾳ καὶ τοῦ Πολύβιου, δηλ. μετὰ τοὺς δυὸ Ἕλληνες ποὺ πιὸ πολὺ ἀπ' ὅλους εἶχαν ἐπαφὴ μετὰ τὴν πολιτικὴν (*rerum civilium*)». Ὁ Πολύβιος δὲν ἔγινε Στωϊκός, ἀφομοίωσε ὅμως μερικὲς ιδέες τῶν Στωϊκῶν, ὅπως στὰ προηγούμενα χρόνια του εἶχε δεχθῇ τὴν ἐπίδραση τῶν Περιπατητικῶν.

Ἡ ταλάντευση τῶν ἀπόψεων του ἐπὶ τοῦ προβλήματος αὐτοῦ (τῆς τύχης) δὲ δημιουργεῖ πιθανῶς διαφορὰ στὸν τρόπο ποὺ χειρίζεται καὶ παρουσιάζει τὰ γεγονότα. Μιὰ ἀλλαγὴ τῶν ἀντιλήψεων του σχετικὰ μετὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως θὰ ἐπηρέαζε τὴν πραγμάτευση τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ πολὺ πιὸ βαθιά. Ἀπὸ προσωπικὴ πείρα γνωρίζω ὅτι βλέπω τὴν ἱστορία μ' ἓνα τρόπο, ὅταν εἶμαι ὁπαδὸς τοῦ Αὐτεξούσιου²¹, καὶ μετὰ ἄλλον τρόπο τὴν ἀντικρύζω, ὅταν πιστεύω στὸν Προορισμό. Ὁ Πολύβιος ἦταν ὁπαδὸς τοῦ Αὐτεξούσιου, ὅπως οἱ πιὸ πολλοὶ Ἕλληνες· πίστευε στὴν ἐλεύθερη βούληση. Οἱ μερικὲς στωϊκὲς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκε δὲν ἐπηρέασαν αὐτὸ τὸ δόγμα του, γιατί ὁ Παναίτιος δὲ συμμεριζόταν τὴ διδασκαλία τοῦ Χρύσιππου καὶ τῶν παλιότερων Στωϊκῶν, ὅτι τὸν κόσμον τὸν κυβερνοῦν νόμοι μετὰ ἀκαμπτη ἀναγκαιότητα ποὺ ἀποκλείουν τὴν ἐλεύθερη βούληση.

Μπορούμε νὰ δοῦμε τ' ἀποτελέσματα τῆς ἐπαφῆς του μετὰ τὸ Στωϊκισμὸ στὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Πολύβιος γιὰ τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν πτώση τῶν πολιτευμάτων²². Υἱοθετεῖ τὴ νεώτερη Στωϊκὴ παραλλαγὴ τῆς θεωρίας περὶ κυκλικῆς διαδοχῆς τῶν μορφῶν διακυβερνήσεως. Ὅταν τὸ ἀνθρώπινο γένος σαρῶνεται ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς (πράγμα ποὺ συνέβη καὶ ἴσως εἶναι προσδοκώμενο νὰ ξανασυμβῇ) ἀπὸ πλημύρες, ἀρρώστειες, πείνα, ἓνα καινούριο γένος παίρνει τὴ θέση του, τὸ ἔργο τοῦ πολιτισμοῦ ξαναρχίζει ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφετηρία· μοναρχία εἶναι ἡ πρώτη μορφή ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας· αὐτὴ ἔπειτα ἀπὸ διαδοχικὲς φθορὰς κι ἀλλαγὰς (τυραννία, ἀριστοκρατία, ὀλιγαρχία, δημοκρατία) ξεπέφτει σὲ μιὰν ἀναρχικὴ δημοκρατία ποὺ ὁ Πολύβιος τὴν ὀνομάζει *Χειροκρατία*, ἐξουσία τῆς τυφλῆς δυνάμεως· ἀπ' αὐτὴ μιὰ διαλυμένη κοινωνία μπορεῖ νὰ σωθῇ μόνο μετὰ τὴν ἐπιστροφή στὴ μοναρχία καὶ τότε ὁ κύκλος ξαναρχίζει. Καὶ στὸ διάστημα μεταξὺ δύο κατακλυσμῶν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθοῦν ὅσοιδήποτε τέτοιοι κύκλοι. Ὁ Πολύβιος παραδέχεται καταστροφικὰ συμβάντα ὅχι σὰν ἀπλὴ παλιὰ παράδοση ἢ φιλοσοφικὴ θεωρία, ἀλλὰ σὰν ἐξακριβωμένα ἐπιστημονικὰ δεδομένα.²³

Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἀνακύκληση τῶν πολιτευμάτων ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Στωικούς εἶναι ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας γιὰ τὴν κυκλικὴ κοσμικὴ ἐξέλιξη, τὴν ὁποίαν εἶχαν ὑποστηρίξει οἱ παλιότεροι φιλόσοφοι. Μιὰ τέτοια θεωρία ὑποδηλώθηκε λίγο πολὺ ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἡράκλειτο, ἀλλὰ διατυπώθηκε καθαρὰ μὲ πολὺ σαφεῖς ὅρους ἀπὸ τὴν Πυθαγορικὴ Σχολή²⁴, θυμάστε ἐκεῖνο τὸ χωρίο ἀπὸ τοῦ Βιργίλιο στὴν Τετάρτη Ἐκλογή του, ὅπου ἀντιμετωπίζεται μιὰ καινούρια Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία κι ἓνας δεύτερος Τρωικὸς πόλεμος:

At iterum ad Trojam magnus mittetur Achilles (καὶ γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ἐνάντια στὴν Τροία στέλνεται ὁ μέγας Ἀχιλλέας).

Αὐτὴ εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἀνακυκλήσεως καὶ λογικὰ ἐφαρμόζεται τόσο στὰ μικρὰ πράγματα ὅσο καὶ στὰ μεγάλα. Θὰ τὴν παρουσιάσω παραστατικά, ὅπως ὁ φιλόσοφος Εὐδήμος. Σύμφωνα μὲ τὴν Πυθαγορικὴ διδασκαλία κάποια μέρα ἐγὼ ξανὰ μὲ τοῦτο τὸ χειρόγραφο στὸ χέρι θὰ στέκωμαι ἐδῶ σ' αὐτὴν τὴν αἴθουσα καὶ θὰ ἔχω διάλεξη γιὰ τοῦ Πολύβιο καὶ σεῖς καθένας χωριστὰ κι ὅλοι μαζί θὰ κάθεστε αὐτοῦ ἀκριβῶς, ὅπως ἀπόψε καὶ κάθε τί στὸν κόσμον θὰ εἶναι ὅπως ἀκριβῶς εἶναι τὴν τῶρα τούτη. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ κοσμικὴ πορεία εἶναι ἀκριβῶς κύκλοι ποὺ ξαναγυρίζουν, μέσα στοὺς ὁποίους καὶ τὰ πιὸ λεπτομερειακὰ γεγονότα ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἀκρίβεια. Δὲν τὰ θυμόμαστε — κι ἂν αὐτὸ γινόταν, τότε αὐτὰ δὲ θὰ ἦταν τὰ ἴδια.

Ἀλλὰ ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἀνακύκληση δὲν εἶχε διδαχθῇ γενικὰ μὲ αὐτὴν τὴν ἀκραία μορφή.²⁵ Ὁ Πολύβιος δὲ φαίνεται κατ' ἀρχὴν νὰ εἶχε ἐπιμένει καθόλου στὴν οἰκουμενικὴ ἰσχὺ τοῦ νόμου περὶ ἀναπτύξεως, ἀκμῆς καὶ παρακμῆς, θεωροῦσε ὅτι ἰσχύει τὸ καλὸ γιὰ τὰ ἀπλὰ πολιτεύματα, τὴν καθαρὴ μοναρχία π.χ. ἢ τὴν καθαρὴ δημοκρατία, ἀλλὰ σκεπτόταν ὅτι ἡ διαδικασία τῆς παρακμῆς μποροῦσε ν' ἀποφευχθῇ μὲ σωστὸ συνδυασμὸ συνταγματικῶν ἀρχῶν (πολιτειακῶν θεσμῶν). Ὑπέβαλε σὲ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τὸ Σπαρτιατικὸ καὶ τὸ Ρωμαϊκὸ σύστημα διακυβερνήσεως σὰν ἑξοχα παραδείγματα συνενώσεως τριῶν (πολιτευμάτων): μοναρχίας, ἀριστοκρατίας, δημοκρατίας, ποὺ συνδυάζονται μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ ἰσορροποῦν τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ ἀμοιβαίᾳ νὰ ἐξουδετερώνουν τὴ χωριστὴ τάση τοῦ καθενὸς πρὸς τὸν ἐκφυλισμὸ. Οἱ Σπαρτιάτες ὀφείλαν τὴν ιδέα τοῦ δικοῦ τους συνδυασμοῦ πολιτευμάτων στὴν ἐπιτυχημένη πρόβλεψη τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Λυκούργου, οἱ Ρωμαῖοι ἔφτασαν στὸ δικό τους συνδυασμὸ ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς πείρας. Μ' ἄλλα λόγια τὸ Σπαρτιατικὸ πολίτευμα ἦταν μιὰ ἐφεύρεση, τὸ Ρωμαϊκὸ ἦταν σταδιακὴ ἀνάπτυξη. Ἀπ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ποὺ κατὰ μεγάλο μέρος δὲν ἀληθεύουν, ὁ Πολύβιος ἔβγαλε σὰ συμπέρασμα τὴ μακρὰ διατήρηση τῶν πολιτευμάτων τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Ρώμης καὶ προφανῶς νόμιζε ὅτι δὲν ὑπάγονται στὸ νόμο τοῦ ἐκφυλισμοῦ. Μποροῦμε νὰ σημειώσωμε ὅτι ἡ ὑπεροχὴ ἑνὸς μεικτοῦ πολιτεύματος δὲν ἦταν καινούρια ιδέα.

Σ' ἄλλα χωρία πάντως ὁ Πολύβιος ὁμιλεῖ μ' ἄλλον τόνο. Θυσιάζει τὴ θεωρία ὅτι ἡ Ρώμη ὀφείλε τὰ πάντα στὸ συνδυασμὸ τῶν θεσμῶν τῆς καὶ

παραδέχεται ότι ή διακυβέρνηση ήταν άριστοκρατική, όταν έφθασε στο μεγάλο της, κατά την εποχή του Β' Καρχηδονιακού πολέμου. Αυτή ήταν μια μηχανική και καθόλου ικανοποιητική θεωρία, έστω κι αν τα γεγονότα στα όποια βασιζόταν ήταν σωστά —άκόμη κι αν ή Ρώμη είχε πολίτευμα στο όποιο είχε διατηρηθ ή ή ισορροπία των τριών πολιτειακών αρχών. Έγκαταλείποντάς την ο Πολύβιος ήταν υποχρεωμένος ν' αναγνωρίσει ότι το μυστικό της ζωής δέ βρισκόταν στη μηχανική συναρμολόγηση των τμημάτων μιας πολιτείας και να παραδεχθ ή ότι δέν υπήρχε καμιά έγγύηση ότι και ή Ρώμη δέ θ' ακολουθοῦσε το δρόμο της παρακμής. Αλλά τί του έκανε να εγκαταλείψη την (αρχική) θεωρία; Αναμφίβολα ή παρακολούθηση των επαναστατικών κινήσεων την εποχή των Γράκχων. Οί κινήσεις αυτές ήρθαν σαν έκπληξη γι' αυτόν· τίποτε δέν μπορούσε να φαίνεται ότι χαιρόταν πιο σίγουρη σταθερότητα παρά το οικοδόμημα του Ρωμαϊκού κράτους, όταν άρχισε ο Πολύβιος να γράφει το βιβλίο του. Αλλά ή Έπανάσταση των Γράκχων του άνοιξε τα μάτια. Η σημασία της έγινε χειροπιαστή για το φίλο του Σκιπίωνα με τη δολοφονία του Σκιπίωνα. Τα θυελλώδη αυτά χρόνια έρριξαν φλογώδες χρώμα στο παρελθόν κι ο Πολύβιος μπορούσε τώρα με φωτισμένο βλέμμα να διακρίνει στο παρελθόν την αρχή του έκφυλισμού του λαού στον Άγροτικό Νόμο του Φλαμίνιου (232 π.Χ.).²⁶ Χωρίς να θίξη ό,τι είχε γράψει πριν, πρόσθεσε στο έργο του μέσα νέες παραγράφους, που σήμαιναν την εγκατάλειψη της προηγούμενης πίστης του για την διατήρηση του πολιτεύματος. Τώρα αναγνώριζε πως ή Ρώμη επίσης ήταν πεπρωμένο να παρακμάσει και μπορούσε κατά συνέπεια να δεχθ ή άνεπιφύλακτα τη θεωρία για την ανακύκληση. Η Στωϊκή διδασκαλία ίσως τον είχε προετοιμάσει βαθμιαία για την αλλαγή αυτή της θεωρίας. Και ο Σκιπίωνας βέβαια δέν είχε μείνει τυφλός μπροστά στα σημεία των καιρών. Η επαναστατική έκρηξη ζωγραφιζόταν στη μελαγχολική πρόρρηση που άκουσε από τα χείλη του φίλου του πάνω στην έρημωμένη γή της Καρχηδόνας:

*έσσεται ήμαρ όταν ποτ' όλώλη Ίλιος ίρη
και Πρίαμος και λαός ένυμελίω Πριάμοιο*

(Κάποτε θέ νάρθη ή μέρα συμφοράς για την Τροία την ίερή και του Πριάμου την αρχή. Και θα χαθ ή τότε ο Πρίαμος κι' ο λαός του). Τα λόγια αυτά περισσότερο από επιτάφιος για την Καρχηδόνα ήταν προφητεία για τη Ρώμη.

Τόσο ο Πολύβιος όσο κι ο Θουκυδίδης πρέσβευαν, όπως έχω κιόλας παρατηρήσει, με την ίδια πεποίθηση ότι πρώτη υποχρέωση του ιστορικού είναι ν' ανακαλύπτει και ν' αφηγήται τα γεγονότα όπως πραγματικά έγιναν κι έδω αντιπροσώπευαν κι οί δυό τους μιάν αντίδραση έναντίον της ιστορίας που κρατοῦσε τα σκῆπτρα. Όμοια καθένas τους αισθάνεται ότι σκοπός του έργου του είναι να γίνη διδακτικό και όχι τερπνόν ανάγνωσμα. Ο Πολύβιος αντιλαμβάνεται πολύ καλά ότι για την πλειονότητα του αναγνωστικού κοινού το έργο του δέ θα ασκή καμιάν έλξη.²⁷ προορίζεται για τους πολιτικούς, όχι για τους αρχαιολάτρες ή για

τούς ανθρώπους που ἀναζητοῦν ψυχαγωγία. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ Θουκυδίδης ἔχει συνείδηση ὅτι ἡ ἄποψή του γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ γράφεται ἡ ἱστορία εἶναι ἀντίθετη μὲ κείνη τοῦ Ἡροδότου ἔτσι κι ὁ Πολύβιος ἀποστρέφεται τὸν τρόπο ἱστοριογραφίας που ἦταν τότε τοῦ συρμοῦ κι ἐπικρίνει τὰ ρητορικά ἐμφῆ ἢ τοὺς συναισθηματισμοὺς τῶν ἔργων που εἶχαν τὴν πιὸ μεγάλη δημοτικότητα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Τίμαιου καὶ τοῦ Δούρη. Εἶναι αὐστηρὸς γιὰ τὸν Φύλαρχο, ὁ ὁποῖος εἰσάγει στὴν ἱστορία ἐντυπωσιακὰ στοιχεῖα κατάλληλα γιὰ τὴν τραγωδία.²⁸ Ὁ Φύλαρχος ἐκβιάζει πάντα τὸ θέμα. Προσπαθοῦσε πάντα νὰ προκαλέσῃ τὸν οἶκτο καὶ τὴν συμπάθεια τῶν ἀναγνώστων παρουσιάζοντας εἰκόνες ἀπελπισμένες, ἀνδρῶν, γυναικῶν μὲ ξέμπλεκα μαλλιά, παιδιῶν καὶ ἡλικιωμένων γονέων που ἀγκαλιάζονται, κλαῖνε, ὀδύρονται, βρίσκονται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς συμφορᾶς. Ἡ τραγωδία καὶ ἡ ἱστορία, σημειώνει ὁ Πολύβιος μὲ αὐστηρότητα, ἔχουν διαφορετικοὺς στόχους. Σκοπὸς τῆς τραγωδίας εἶναι νὰ συγκινήσῃ τὴν ψυχὴ, τῆς ἱστορίας νὰ διδάξῃ τὸ πνεῦμα. Καὶ πάλιν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θουκυδίδης παραβλέπει ὅλα τὰ σκανδαλοθηρικὰ ἀνέκδοτα που συγκέντρωναν ἀπομνημόνευματογράφοι σὰν τὸν Ἰωνα καὶ τὸν Στησίμβροτο, ἔτσι κι ὁ Πολύβιος καταδικάζει τοὺς συγγραφεῖς κατοπινῶν χρόνων ὅτι γίνονται μικρέμποροι «λαϊκῆς φλυαρίας κουρείου» — δηλ. κακογλωσσιᾶς τῶν λεσχῶν ἢ σπερμολογίας τοῦ καθημερινοῦ τύπου, ὅπως πρέπει νὰ τὸ ἀποκαλέσωμε ἐμεῖς σήμερα.²⁹

Ὁ Πολύβιος λοιπὸν ἀντιπροσωπεύει, ἂν καὶ ὄχι συνειδητὰ — ἐπιστροφὴ στὶς ἀρχές τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἀντίδραση σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ φανερὲς τάσεις που χαρακτήριζαν τὴν ἱστοριογραφία τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη μέχρι τὸν Πολύβιο. Ἀλλὰ ὁ Θουκυδίδης δὲν ἄσκησε καμιάν ἄμεση ἐπίδραση σ' αὐτὸν καὶ τὰ σωζόμενα μέρη τοῦ ἔργου του δείχνουν ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς στὸν Πολύβιο ἱστορικούς. Ὁ Πολύβιος ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ θεωρίες τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀπὸ τὶς σχολές τῆς φιλοσοφίας ὅσο κι ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἀλλαγές που ἐπρόκειτο νὰ συμβοῦν ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θουκυδίδη. Ὅποιοσδήποτε που στρέφεται ἀπὸ τὸν ἕναν στὸν ἄλλο μένει ἐκπληκτος μπροστὰ στὶς διαφορὲς τῶν μεθόδων τους. Ὁ Θουκυδίδης εἶναι τεχνίτης, ὁ Πολύβιος δάσκαλος. Ὁ Θουκυδίδης, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιεῖ τὸν ἀντικειμενικὸ χειρισμὸ τοῦ «δραματοουργοῦ» καὶ σπάνια προχωρεῖ ὁ ἴδιος στὸ προσκῆνιο, γιὰ ν' ἀπευθύνῃ ἄμεσα στὸν ἀναγνώστη κάποια σύντομη κριτικὴ ἢ ἐπεξήγηση. Ὁ Πολύβιος ἀντίθετα εἶναι ὁλότελα ὑποκειμενικός. Εἶναι πάντα στὴ σκηνὴ ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ κρίνῃ, νὰ ἐκθέσῃ, νὰ ὑπογραμμίσῃ, νὰ ὑποδείξῃ τὰ σημεία, νὰ βάλῃ στιγμὴ πάνω στὸ ι καὶ ὀριζόντια γραμμὴ στὸ τ³⁰ γιὰ, νὰ προτείνῃ τὶς προσωπικὲς ἀπόψεις του καὶ νὰ τὶς ὑπερασπίσῃ. Ὁ Θουκυδίδης ἔκανε ὅλη τὴν προεργασία του ἀπὸ πρὶν καὶ παρουσιάζει στὸν ἀναγνώστη μόνον τὶς συνθέσεις του καὶ τ' ἀποτελέσματα. Ὁ Πολύβιος περιβάλλει μὲ ὅλη τὴν ἐμπιστοσύνη του τὸν ἀναγνώστη καὶ κάνει ὅλη τὴ διαδικασία τῆς ἀναλύσεως μπροστὰ του. Ὁ Θουκυδίδης προκαθορίζει μὲ λίγες προτάσεις τὸ πλάνο τοῦ ἔργου του, δείχνει σὲ λίγες γραμμὲς τὶς ἀρχές του περὶ τῆς ἱστοριογραφίας καὶ ἡ σπάνια κριτικὴ του γιὰ ἄλλους ἱστορικούς περιορίζεται σὲ μιὰ λέξη ἢ δύο. Ὁ Πολύβιος ἀφιερώνει σελίδες καὶ

σελίδες, για να εκθέσει με λεπτομέρειες το σχέδιο της ιστορίας του και το επαναλαμβάνει σε άλλη θέση. Στο τέλος του έργου του έδωσε ένα χρονολογικό διάγραμμα του όλου έργου. Είχε αρχίσει με την πρόθεση να εφοδιάσει κάθε Βιβλίο μ' ένα πίνακα περιεχομένων στην αρχή, αλλά ύστερα προτίμησε να βάλει στην αρχή κάθε Ολυμπιάδας μια σύνοψη των γεγονότων που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της³¹. Έτσι έδειξε ευγενικά την ανησυχία του αν ο μελετητής θα μπορούσε να κατανοήσει τη δομή του έργου έντελως. Μακρηγορεί πάνω στις ιδιαίτερες αρχές και μεθόδους της ιστοριογραφίας, επανέρχεται συχνά στο θέμα αυτό, κάνει παρεκβάσεις, για να επιδοθή σε καλοδουλεμένη κριτική άλλων ιστορικών, όπως του Τιμαίου, του Φύλαρχου, του Έφορου, του Θεόπομπου. Παίρνει χωρίς καμιά φειδώ στάση διδακτική και πολλές φορές οι έκτενεις εξηγήσεις του γίνονται βαρετές. Το χαρακτηριστικό του αυτό, που τον φέρνει σ' έκδηλη αντίθεση προς τους πρώτους ιστορικούς, μπορεί κατά ένα μέρος ν' αποδοθή στην επίδραση της λαϊκής φιλοσοφίας που είχε την τάση να καλλιεργήσει ένα ύφος διδακτικό. Θα μπορούσαμε αληθινά να πούμε ότι η ιστορία του Πολύβιου περιέχει το υλικό για ένα έγχειρίδιο Μεθοδολογίας της ιστορίας κι' αυτό προσθέτει πολλά στην αξία του έργου για μας.

Όπως ο Θουκυδίδης και οι αρχαίοι ιστορικοί γενικά, πίστευε ο Πολύβιος στην εξαιρετική σημασία της προσωπικότητας στην ιστορία. Επαναλαμβάνει την κοινοτοπία ότι ένα δυνατό πνεύμα είναι πιο δημιουργικό, παρά μια μάζα ανθρώπων· παραθέτει το ρητό του Εuryπίδη: «ένα σοφό σχέδιο νικάει πολλά χέρια»³². Δείχνει βαθύ διαφέρον για τον χαρακτηρισμό των ανθρώπων που εμφανίζονται στη σκηνή του. Από την άλλη μεριά το βλέπει πώς υπάρχουν ισχυρές δυνάμεις που δρουν δίπλα στους μεγάλους άνδρες. Ένας μελετητής της ιστορίας της Ρώμης, ή όποια είχε φθάσει στο απόγειο του μεγαλείου της, χωρίς να κυβερνιέται από μεμονωμένους άνδρες με εξαιρετική δύναμη, δεν μπορούσε να κλείσει τα μάτια του μπροστά σ' αυτό. Ο Πολύβιος αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα του έθνικού χαρακτήρα στους θεσμούς και στην πολιτική ζωή ενός Έθνους. Είδαμε τη σημασία που αποδίδει στο μηχανισμό των πολιτευμάτων. Αλλά, δεν έβλεπε καθόλου την ιστορία σαν πρόοδο συνεχή, δε διέκρινε καθόλου αυτό που ονομάζουμε εμείς ιστορικές τάσεις, δεν είχε καθόλου ιδέα για τον τρόπο με τον όποιον πραγματοποιούνται οι ιστορικές αλλαγές με την ανυπολόγιστη, σχεδόν άορατη δράση πολλών χιλιάδων ανώνυμου πλήθους. Είχε γνώση των γεγονότων και των συνθηκών της εποχής του, στην όποιαν εμείς δε θα μπορούσαμε να φθάσουμε, έστω κι αν είχαμε όλο το έργο του στα χέρια μας. Κι όμως ενώ η γνώση μας είναι αποσπασματική, μπορούμε να ισχυρισθούμε με αρκετή πεποίθηση ότι έχουμε βαθύτερη κατανόηση των τάσεων του καιρού του και της άμέσως προηγούμενης εποχής απ' ό,τι εκείνος και πιο καθαρή αντίληψη για την αλλαγή που περνούσε τότε το Ρωμαϊκό κράτος και για τις αιτίες που ώθούσαν σ' αυτήν. Εκείνος δε διέκρινε ποτέ του πώς οι καινούριες συνθήκες της Ρώμης κατά το β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ. μεταμόρφωναν την έμπορική και οικονομική ζωή και τροποποιούσαν ήδη το χαρακτήρα του κράτους. Τη δυνατότητά μας να

μαντεύσωμε τὴ χρωστᾶμε στὴν πλουτισμένη μας ἐμπειρία γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος.

Ἄς γυρίσωμε στοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μεταχειρίζεται τὶς προσωπικότητες τῆς ἱστορίας. Ἐνῶ ὁ Θουκυδίδης μᾶς ἀφήνει νὰ σχηματίσωμε ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς πράξεις τους καὶ ἀπὸ τὰ λόγια ποὺ τὶς παρουσιάζει νὰ λένε, ὁ Πολύβιος σύμφωνα μὲ τὴ δική του μέθοδο ἀναλύει καὶ συζητᾷ τὶς ιδιότητές τους. Ἀλλὰ εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι δὲν προσπαθεῖ—ὅπως ἔκανε ὁ Ξενοφώντας στὴν Ἀνάβαση καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ— νὰ δώσῃ ὁλόκληρη προσωπικογραφία γιὰ τὸ Φίλιππο, τὸν Ἀννίβα, τὸν Σκιπίωνα ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἡγετική φυσιογνωμία στὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ καταδικάζει κατ' ἀρχὴν τὸν τρόπο αὐτὸ. Γιατί, γράφει, οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιοι. Μόνιμα ἐνεργοῦν κατὰ ἕναν τρόπο ποὺ παραπλανεῖ καὶ ἀντιφάσκει μὲ τὴν ἀληθινὴ τους φύση, ἄλλοτε κάτω ἀπὸ τὴ πίεση φίλων, ἄλλοτε σύμφωνα μὲ εἰδικὴ περιπλοκὴ τῶν περιστάσεων. Εἶναι λοιπὸν παραπλανητικὸ νὰ χαρακτηρίζωμε ἕναν ἄνθρωπο, ὅταν πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται στὴ σκηνὴ ἢ νὰ βγάζωμε τελεσίδικο συμπέρασμα γιὰ τὸ χαρακτήρα του ἀπὸ τὶς πράξεις του, ὅπως προσφέρονται³³. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἐπαινεθῇ ὅπως καὶ νὰ κατακριθῇ· ἀλλάζει μέσα στὴ δίνη τῶν γεγονότων· ἢ συμπεριφορὰ του π.χ. μπορεῖ νὰ γίνῃ καλύτερη ἢ χειρότερη.³⁴ Χαρακτήρες σὰν ἐκεῖνον τοῦ Φίλιππου Γ' τῆς Μακεδονίας, ποὺ φαίνεται ὅτι τράβηξε ἰδιαίτερα τὴν προσοχὴ τοῦ Πολύβιου σὰν πρόβλημα, τοῦ ἔβαλαν τὴν ιδέα ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ υἱοθετήσῃ αὐτὴ τὴν ἀρχή· καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον παρουσιάζει τὸ Φίλιππο καὶ τὸν Ἀννίβα πρέπει νὰ θαυμάσωμε τὴ συνειδητὴ εὐθύτητα τοῦ Πολύβιου, ὅταν προσπαθῇ νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ τὸ χαρακτήρα τους.

Ἡ ψυχολογία πραγματικὰ ἦταν θέμα πάνω στοῦ ὁποῖο στοχάστηκε πολὺ ὁ Πολύβιος. Μποροῦμε νὰ διακρίνωμε τὸ διαφέρον του γιὰ τὴν ψυχολογία π.χ. στὴν ἀνάλυση ποὺ κάνει γιὰ τὴν ψυχικὴ διεγερσία ποὺ συντελεῖται ὅταν μαθαίνωμε ἀνάγνωση,³⁵ στὴν παρατήρησή του ὅτι στὸν πόλεμο εἶναι πλεονεκτικὴ ἡ θέση ἐκείνων ποὺ ἔχουν πιὸ δυνατὴ τὴ θέληση νὰ κατακτήσουν, ὥστε ἡ μάχη εἶναι ὡς ἕνα βαθμὸ σύγκρουση θελήσεων.³⁶ τὸ ἴδιο διαφέρον του γιὰ τὴν ψυχολογία τὸ βλέπομε στὴν ἐπιμονή του ὅτι μεγάλη σπουδαιότητα ἔχει πάντα ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία (αὐτοπάθεια)· ἢ σὲ μιὰ παρατήρησή του ὅτι εἶναι ἀνακούφιση ἢ μετάβαση ἀπὸ ἕνα εἶδος δραστηριότητος σὲ ἄλλο. Οἱ ψυχολογικὲς ιδέες του προμήθευσαν ὑλικὸ γιὰ ἕνα δοκίμιο Γερμανοῦ ἐρευνητῆ. Μιὰ ἀρχὴ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθῇ, ἐπειδὴ τὴν ἐφαρμόζει στὸ ἔργο του· ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει νὰ συνδέωμε τὸ ἄγνωστο καὶ μακρυνὸ μὲ τὸ γνωστὸ καὶ τὸ οἰκεῖο· π.χ., γράφει, εἶναι ἄχρηστο νὰ μνημονεύωμε ὀνόματα ξένων τόπων ποὺ εἶναι μόνο ἤχοι χωρὶς καμιά σημασία, ἂν δὲν τὰ συνδέσωμε μὲ τὴ γεωγραφικὴ γνώση ποὺ εἶναι οἰκεῖα στὸ μελετητή.³⁷ Καὶ δὲν παραλείπει νὰ κἀνῃ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν μαζῶν. Τὰ κύρια γνωρίσματά τους διαπιστώνει ὅτι εἶναι: ἡ ἄγνοια καὶ ἡ δειλία καὶ κατὰ συνέπεια τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα εἶναι σπουδαῖα γιὰ τὶς μάζες, γιατί δὲν μποροῦν νὰ ὑποφέρουν ἐκπλήξεις ἢ νὰ ἀντιμετωπίζουν κινδύνους χωρὶς ἐλπίδα (βοήθειας) ἀπὸ τοὺς θεοὺς.³⁸ Ἡ μόνη χρησιμότητά τῆς

μυθολογίας είναι ότι διατηρεῖ τὴ θρησκεία τοῦ πλήθους.³⁹ Ὁ Πολύβιος δὲν ἐπιμένει πῶς ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἔχει καμὴν ἀξία γιὰ τὸ μορφωμένο ἄνθρωπο· θὰ ἦταν περιττὴ σὲ μιὰν κοινωνία ἀποκλειστικὰ σοφῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ βέβαια δὲν ὑποτιμᾷ τὴ σημασία της γιὰ τὶς κοινωνίες ποὺ πραγματικὰ ὑπάρχουν. Παρουσιάζει τὴ θρησκεία σὰν ἀκρογωνιαίῳ λιθάρι γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος⁴⁰

Γενικὰ μπορεῖ νὰ εἰπωθῇ ὅτι ὁ Πολύβιος δείχνει πλατιά ἀντίληψη στὶς κρίσεις του καὶ προχωρεῖ στὸ σκοπὸ του μὲ εὐσυνειδησία καὶ εὐθύτητα. Ἐνῶ ἐφαρμόζει ἠθικὰ κριτήρια στὴ διαγωγή τῶν δημοσίων ἀνδρῶν, ἡ πλατιά σπουδὴ τοῦ πάνω στὴν ἀνθρώπινη φύση τὸν κάνει νὰ εἶναι μᾶλλον ἐπιεικὴς, ὅταν κρίνῃ τὶς πράξεις τους. Ἴσως κανένας ἀρχαῖος συγγραφέας δὲν ἦταν πιὸ ἀμερόληπτos στὸ χαρακτήρα ἀπ’ αὐτόν, οἱ δὲ προκαταλήψεις ποὺ μπορούμε ν’ ἀποκαλύψωμε ἀποτελοῦν ἐξαίρεση στὸν κανόνα. Οἱ προκαταλήψεις αὐτὲς κατὰ κύριο λόγο, ἀνακαλύπτονται ἐκεῖ ὅπου πραγματεύεται θέματα Ἑλληνικά. Ἐδῶ ὁ πατριωτισμὸς τοῦ ἀναμφίβολα χρωματίζει τὴν ἀφήγησή του προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας καὶ τὸν κάνει εὐδιάκριτα ἄδικο γιὰ τοὺς Αἰτωλοὺς. Ὁ κίνδυνος τέτοιας μεροληψίας δὲν ξέφυγε τὴν προσοχή του. Γράφει: «ἓνας καλὸς ἄνθρωπος πρέπει ν’ ἀφοσιώνεται στοὺς φίλους καὶ στὴν πατρίδα του, πρέπει νὰ συμερίζεται τὶς ἐχθρὲς καὶ τὶς φιλίες τῶν φίλων του. Ὅταν ὁμως ἀναλαμβάνῃ νὰ γράψῃ ἱστορία, πρέπει νὰ λησμονῇ τὶς δεσμεύσεις αὐτὲς, ὀφείλει συχνὰ νὰ προσάπτῃ τοὺς πιὸ μεγάλους ἐπαίνους στοὺς ἐχθροὺς του, ὅταν τὰ γεγονότα τοῦ τὸ ἐπιβάλλουν, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος νὰ ἐπικρίνῃ αὐστηρὰ τοὺς πιὸ ἐγκάρδιους φίλους του, ὅταν τὰ σφάλματά τους τοῦ τὸ ὑποδεικνύουν νὰ τὸ κάνῃ».⁴¹ Ἀλλοῦ⁴² ἐπικρίνοντας δυὸ ἱστορικοὺς ἀπὸ τὴ Ρόδο (τὸ Ζήνωνα καὶ τὸν Ἀντισθένη), γιατί διαστρεβλώνουν τὰ γεγονότα πρὸς ὄφελος τῆς πατρίδας τους, συζητᾷ τὸ πρόβλημα ἂν πρέπει ὁ ἱστορικὸς νὰ παρασύρεται ἀπὸ πατριωτικὰ αἰσθήματα. «Κι ἂν παραδεχθῶ, γράφει, ὅτι ὀφείλουν οἱ ἱστορικοὶ ν’ ἀποκλίνουν μὲ εὐμένεια πρὸς τὶς πατρίδες τους, ἀρνοῦμαι πῶς πρέπει νὰ φθάνουν σὲ διαβεβαιώσεις ἀσυμβίβαστες μὲ τὰ γεγονότα. Ἐμεῖς οἱ συγγραφεῖς πρέπει ἀναπόφευκτα νὰ κάνωμε λάθη ἀπὸ ἄγνοια, ἀλλὰ, ἂν γράφωμε ὅ,τι εἶναι ψέμα γιὰ, χάρις τῆς πατρίδας μας ἢ γιὰ νὰ εὐχαριστήσωμε τοὺς φίλους μας ἢ γιὰ νὰ κερδίσωμε εὐνοία, κι ἂν μετράμε τὴν ἀλήθεια μὲ τὴν ὠφέλεια, τότε δὲν πρέπει νὰ πιστέψωμε στὴν ἀξία τοῦ ἔργου μας καὶ δὲ θὰ εἴμαστε τίποτε καλύτερο ἀπὸ πολιτικοί». Τὸ ἀκατόρθωτο αἶτημα τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐκφρασθῇ μὲ περισσότερη σαφήνεια καὶ περισσότερη ἔμφαση καὶ ἡ ἀξία τῶν χωρίων αὐτῶν ἔγκειται στὸ ὅτι ἀποτελοῦσαν πρόκληση πρὸς τὴν κυρίαρχη τακτικὴ τῆς ἱστορικῆς σχολῆς ποὺ ἐφάρμοζε τὴ ρητορεία. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Πολύβιος δὲν εἶχε ἀπόλυτα ἀφοσιωθῇ στὸ θαυμάσιο δίδαγμα του. Εἶναι πρόθυμος νὰ κρίνῃ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες ἀνάλογα μὲ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὴν Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἀμερόληπτos ἀπέναντι στὴ Ρώμη. Ἡ δικαιολόγησις τῆς Ρωμαϊκῆς κατακτῆσεως εἶναι τὸ μοτίβο τοῦ ἔργου του καὶ τὸ πρακτικὸ μάθημα γιὰ τοὺς συμπατριῶτες τοῦ Ἕλληνα εἶναι νὰ ζοῦν μὲ ἡσυχία μέσα σ’ αὐτὴν τὴν ἐπικράτεια. Ἀλλὰ, ἂν ἀναγνώριζε ἐντελῶς τὰ μεγάλα

προτερήματα τῶν Ρωμαίων, ἡ συμπάθειά του γιὰ τοὺς Ἕλληνες τὸν προφύλαγε, ὥστε νὰ μὴ μένη τυφλὸς μπροστὰ στὰ σφάλματά τους.

Ὁ Πολύβιος λοιπὸν εἶναι ἀνάμεσα στοὺς λίγους ἀρχαίους συγγραφεῖς ποὺ κατάλαβαν τὴ σημασία καὶ ἀναγνώρισαν τὴν ὑποχρέωση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας καὶ ἀμεροληψίας. Χωρὶς ν' ἀνήκη σὲ καμιὰ Σχολὴ ἀντιστάθηκε στὶς ἀδυναμίες τῆς σύγχρονῆς του ἱστοριογραφίας, ἀλλὰ, ἐνῶ διαμαρτύρεται ἐναντίον τοῦ ὕφους ποὺ ἀποβλέπει στὸν ἐντυπωσιασμὸ καὶ ἐναντίον τέτοιων ὑποχωρήσεων ποὺ ἐπιδιώκουν τὴ δημοτικότητα, δείχνει εὐκαιριακὰ ὅτι εἶχε κι αὐτὸς τὴν τέχνη ν' ἀφηγηθῇ ἓνα συγκινητικὸ ἐπεισόδιο, ὅπως ὅταν περιγράφη τὴ διάβαση τῶν Ἀλπεων ἀπὸ τοῦ Ἀννίβα, καὶ μπορούσε νὰ ἐπιδείξη ρεαλιστικὴ ἔκφραση, ὅπως ὅταν περιγράφη τὴν ἐξέγερση στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ τὸν Ἐμπορικὸ Πόλεμο τῶν Καρχηδονίων. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ καμιὰ προσπάθεια γιὰ ἐντυπωσιακὲς λεκτικὲς εἰκόνες ἢ πορφυρὲς ἐκφράσεις· ὅταν εἶναι συναρπαστικός, ἐπιτυγχάνει, ὅπως κι ὁ Ἡρόδοτος, μὲ τὰ πιὸ ἀπλὰ μέσα. Ἀκολούθησε τὸν καθιερωμένο δρόμο νὰ παρεμβάλῃ δημηγορίες κι ἔδινε ἔμφαση στὴ σπουδαιότητά τους. Ἀλλὰ ἐπέμενε ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποδίδουν τὸ νόημα ἐκείνων ποὺ πραγματικὰ εἶχαν εἰπωθῇ κι ἔκρινε αὐστηρὰ τὸν Τίμαιο γιὰ τὸ ὅτι εἶχε πλάσει ὁμιλίες ἐντελῶς φανταστικὲς. Μερικὲς δημηγορίες ἔχουν τὸ ἄρωμα τῶν λόγων τοῦ Πολύβιου, ἀλλὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὸν πιστέψωμε ὅτι εἶχε πάντα σχετικὲς μαρτυρίες καὶ τὶς ἐπεξεργαζόταν γιὰ τὴν παρουσίᾳ τους.

Δὲν ἦταν ἀδιάφορος γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ λόγου του· ἡ φροντίδα του φαίνεται στὴ συνειδητὴ ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας. Εἶναι πολὺ σημαντικό ὅτι στὶς Ἑλληνικὲς μεταφράσεις τῶν λατινικῶν κειμένων τῶν συνθηκῶν Ρώμης καὶ Καρχηδόνας ποὺ ἔκανε παραμέλησε τοὺς κανόνες τῆς χασμωδίας, ποὺ ἂν τοὺς πρόσεχε θὰ δυσκόλευαν ἢ καὶ θὰ ἔβλαπταν τὴν ἀκρίβεια τῆς μεταφράσεως. Δὲν ἀκολούθησε, καθόσο γνωρίζομε, λογοτεχνικὰ πρότυπα. Γιὰ νὰ παραστήσωμε τὴ φρασεολογία καὶ τὸ λεξιλόγιό του, δὲν πρέπει νὰ προσέξωμε τὰ λογοτεχνικὰ πρότυπα (*belles lettres*) ἀλλὰ τὴ γλῶσσα τῆς διοικήσεως — ψηφίσματα κι ἀναφορές — καὶ τὰ τεχνικὰ δοκίμια πάνω σὲ θέματα φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Εἶχε ὅμως πλατιά γνωριμία μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τοὺς κλασσικοὺς ποιητές. Παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ λυρικοὺς, τὸν Πίνδαρο καὶ τὸ Σιμωνίδη, ἐπίσης ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη. Ὅπως ὅλοι οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες, γνώριζε τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα καὶ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ 34ου Βιβλίου του, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὴ γεωγραφία τῆς Δ. Μεσογείου, δείχνουν πῶς ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν Ὀμηρικὴ κριτικὴ. Τὸ πρόβλημα συζητήθηκε στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους, ἂν ὑπῆρχε πραγματικὰ γεωγραφικὸ ὑπόβαθρο στὶς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεύα. Τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάπων, τῆς Κίρκης, τῆς Καλυψῶς, τὰ στενὰ τῆς Σκύλλας καὶ τῆς Χάρυβδης ἀνταποκρίνονταν σὲ ὑπαρκτοὺς τόπους τῆς Μεσογείου ἢ εἶναι αὐτὲς «χωρὲς φανταστικὲς καὶ ἔρημες» καὶ εἶναι γι' αὐτὸ ματαιοπονία ν' ἀναζητήσωμε τὰ ὀνόματά τους σὲ γεωγραφικοὺς χάρτες; Ὁ Ἐρατοσθένης ὑποστήριζε ὅτι ὁ Ὀμηρὸς δημιούργησε ἐδῶ ἓναν κόσμον ποιητικῆς φαντασίας καὶ ὅτι οἱ τόποι αὐτοὶ εἶναι ἐξίσου φανταστικοὶ ὅπως καὶ οἱ κάτοικοί τους. «Εἶναι

ἄχρηστο», γράφει, «ν' ἀναζητοῦμε τίς σκηνές τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσεά. Θὰ βρῆτε αὐτοὺς τοὺς τόπους, ὅταν θὰ βρῆτε καὶ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔκλεισε τοὺς ἀνέμους μέσα στὸν ἀσκό». Ὁ Πολύβιος δὲ συμφωνοῦσε μὲ τὴν ἄποψη αὐτή. Παραδεχόταν τὴν κοινὴ γνώμη ὅτι ἡ γεωγραφία τοῦ ποιητῆ ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα καὶ δὲ δίστασε νὰ ταυτίσῃ τὸ πέρασμα τῆς Σκύλλας καὶ τῆς Χάρυβδης μὲ τὰ στενὰ τῆς Μεσσήνης. Τὸ ἔργο τοῦ κ. Victor Berard ἔχει ἀποδείξει τουλάχιστο ὅτι ὁ Πολύβιος εἶχε κατ' ἀρχὴν δίκαιο.

Ἐνῶ ὅμως ὁ Πολύβιος δὲν παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ ρητορική, δὲν μπόρεσε νὰ ξεφύγῃ τίς φιλοσοφικὲς καὶ ἠθικολογικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἐνα μέρος τῶν ὧν ἔχει πεῖ θὰ δείξῃ ὅτι ὁ Πολύβιος θεωροῦσε τὴν ἐφαρμογὴ ἠθικῶν κριτηρίων καὶ τὴ διακήρυξη ἠθικῶν κρίσεων σὰν ἀρμοδιότητα τῆς ἱστορίας. Ἡ ἠθικολογικὴ προκατάληψή του φανερῶνεται πολὺ καθαρὰ στὴ μελέτη ποὺ κάνει γιὰ τὰ πολιτεύματα. Οἱ αἰτίες ποὺ ἐπιδροῦν καὶ φέρνουν τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀλλαγὴ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεσὴ του, ἠθικὲς. Ἄγνοεῖ τίς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς δυνάμεις. Ἐδῶ δὲ στοχάζεται ὁ ἴδιος ἀνεξάρτητα· εἶναι κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν θεωριῶν τῶν φιλοσοφικῶν Σχολῶν. Ὁ Θουκυδίδης μᾶς ἐντυπωσιάζει σὰν πιὸ ἀνεξάρτητος κι ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀφηρημένης θεωρίας στὴν κριτικὴ τῶν γεγονότων. Δὲν εἶχε αἰχμαλωτισθῇ ἡ σκέψη του ἀπὸ πολιτικὰς μορφὲς καὶ δὲν ἀπέδωσε ποτὲ σ' αὐτὲς τὴ σημασία ποὺ τοὺς ἀναγνώρισε ὁ Πολύβιος. Ἡ ὑπεροχὴ ποὺ φαίνεται νὰ ἔχῃ σὲ μερικὰ σημεῖα ὁ Πολύβιος ἀπέναντι στὸ Θουκυδίδη ὀφείλεται στὴν πλουσιότερη ἐμπειρία τῶν δύομιση αἰώνων ποὺ ἀκολούθησαν καὶ ἦταν πλούσιοι σὲ γεγονότα καὶ γραπτὲς ἀφηγήσεις, δεύτερο στὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ κλίμακα τοῦ Μεσογειακοῦ χώρου, στὸν ὁποῖο ἔφθασε νὰ κινῆται ἡ ἱστορία, τρίτο στὴ φιλοδοξία τῆς παγκόσμιας δυνάμεως τῆς Ρώμης, ποὺ ἔδειχνε καινούρια τώρα ἀντίληψη γιὰ μιὰν οἰκουμενικὴ ἱστορία.

Ἡ θετικὴ ἀξία, ποὺ ἔχει τὸ ἐπίμοχθο ἱστορικὸ ἔργο, τοῦ Πολύβιου σὰν πηγὴ πληροφοριῶν, εἶναι ἀνεκτίμητη. Θὰ παραθέσω τὴ γνώμη τοῦ Mommsen, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν καὶ γοητευμένος ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα: «Τὰ βιβλία του μοιάζουν μὲ τὸν ἥλιο πάνω στὸν κάμπο τῆς ἱστορίας· ὅπου ἀρχίζουν αὐτὰ, τὸ πέπλο τῆς ὁμίχλης, ποὺ σκέπαζε μέχρι τώρα τοὺς πολέμους μὲ τοὺς Σαμνίτες καὶ τὸν Πύρρο, διαλύεται· ὅπου τελειώνουν, ἔχει ξαναρχίζει καινούριο καὶ μπορῶ νὰ πῶ πιὸ ἐνοχλητικὸ λυκόφως».

Ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἔργου τοῦ ποὺ ἦταν τὸ πιὸ πηγαῖο, γιατί ἔγραφε σὰ σύγχρονος καὶ δὲν μπορούσε νὰ βασίζεται ἐντελῶς σὲ ἄλλους συγγραφεῖς, μόνο κομμάτια ἔχουν διασωθῇ· κι ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια, ποὺ γνώρισαν τὴν καταστροφὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας ἀκόμη πιὸ σπάνια εἶναι πρᾶγμα τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται. Ἀλλὰ πολὺ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ τοῦ Πολύβιου ἔχει περάσει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σὲ βιβλία μεταγενέστερων ἱστορικῶν· ἐγίνε πραγματικὰ ὁ Πολύβιος γιὰ τὴν περίοδο ποὺ πραγματεύεται ἡ κύρια πηγὴ πληροφοριῶν. Ἄν ἓνας ἄλλος Πολύβιος, ἄνθρωπος μὲ τὴ δική του πολιτικὴ πείρα καὶ τὴν ἱστοριογραφικὴ του ἱκανότητα, εἶχε παρουσιασθῇ στὴν ἐπόμενη γενιά, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν περίοδο τοῦ μεγάλου δημοκρατικοῦ κινήματος, γιὰ τὴν τόσο

κρίσιμη εποχή του Ρωμαϊκού κράτους — από τον Τιβέριο Γράκχο ως τη δικτατορία του Σύλλα — θα είχαν φωτισθῇ πολὺ περισσότερο. Πάντως τὸ καθῆκον συνεχίσεως τοῦ ἔργου τοῦ Πολύβιου τὸ εἶχε ἀναλάβει ἓνας σημαντικὸς ἄνθρωπος μὲ ταλέντο ἐξαιρετικὸ ὁ Ποσειδώνιος ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια (περίπου 235-151 π.Χ.), πού ἡ πλατιά ἐπίδρασή του σὰ στοχαστὴ ἀναγνωρίζεται ὁλοένα καὶ περισσότερο — ἀναγνωρίζεται μέχρι σημεῖο ὑπερβολικό. Ἦταν μαθητὴς τοῦ Στωϊκοῦ Παναίτιου· δίδαξε στὴ Ρόδο, ὅπου ὁ Κικέρωνας ἄκουσε τὰ μαθήματά του, ἦταν φίλος τοῦ Πομπήιου καὶ πολὺ γνωστὸς σὲ μορφωμένους κύκλους τῆς Ρώμης. Ταξίδεψε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ συγκέντρωσε τὶς γεωγραφικὲς πληροφορίες του σὲ βιβλίον μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τοῦ Ὤκεανου», τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Στράβωνα. Ἐκτός του ὅτι εἶναι φιλόσοφος καὶ γεωγράφος, ἦταν μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος (ἔγραψε βιβλίον γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ Ἡλίου), μετεωρολόγος, μελετητὴς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Πρὸσφερε σημαντικὴ συμβολὴ στὴ σπουδὴ τῶν παλιρροιῶν σχετίζοντάς τες μὲ τὶς φάσεις τῆς σελήνης. Εἶχε τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ διαφέρον καὶ τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴ ἱκανότητα ἐνὸς Ἀριστοτέλη ἢ ἐνὸς Λάϊμπνιτς. Ἡ ἱστορία ἦταν μιὰ καὶ ὄχι ἡ κυριότερη ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐπιδιώξεις του. Τὸ ἱστορικὸ του ἔργο (σὲ 52 ἢ ἴσως σὲ 62 Βιβλία) ἄρχιζε τὸ 144 π.Χ., ὅπου τελείωνε τὸ ἔργο τοῦ Πολύβιου, κι ἔφθανε, φαίνεται, ὡς τὸ 82 π.Χ. Μόνο μερικὰ ἀποσπάσματα ἔχομε ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ἀλλὰ εἶναι ἡ πηγὴ τῶν γνώσεών μας γι' αὐτοὺς τοὺς χρόνους — πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλησε ὁ Λίβιος, ὁ Διόδωρος, ὁ Ἀππιανός, ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Ἰώσηπος. Ὁ Ποσειδώνιος συμπαθοῦσε μᾶλλον τοὺς ὀλιγαρχικοὺς καὶ εἶναι μεροληπτικὸς γιὰ τὸ φίλον του Πομπήιον. Ὅπως ὁ Πολύβιος, ἦταν κι αὐτὸς ταξιδευτὴς καί, σὰν ἐκεῖνον, ἔπαιξε κι αὐτὸς ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ· ρόλο μικρότερο καὶ σὲ μικροσκοπικὴ σκηνή, στὴ Ρόδο. Μιὰ φορὰ ἔδρασε σὰν πρεσβευτὴς τῆς πόλεως του στὴ Ρώμη. Ὁ Πολύβιος ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ἄνθρωπος τῆς δράσεως· ὁ Ποσειδώνιος ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα φιλόσοφος καὶ σοφὸς καὶ εἶχε τὴν ἔνταση ποιητικῆς φαντασίας καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἓνα κάποιο πάθος, πού δὲν τὸ βρίσκομε στὸν Πολύβιο. Καὶ πρέπει νὰ διατυπώσωμε τὴν ὑπόνοια ὅτι γιὰ τὴν ἀοριστία τῶν γνώσεών μας πάνω σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ σπουδαῖα γεγονότα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι μᾶλλον ὑπεύθυνος ὁ Ποσειδώνιος παρὰ ἐκεῖνοι πού πῆραν στοιχεῖα ἀπ' αὐτόν. Ὁ πνευματικὸς προσανατολισμὸς του ἦταν διαφορετικὸς βέβαια ἀπὸ κεῖνον τοῦ Πολύβιου καὶ ἡ διαφορὰ αὐτὴ δὲν ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη γιὰ τὸν Ποσειδώνιον, γιατί στὴ φιλοσοφία δὲν ἀκολούθησε τὴ νηφαλιότητα τοῦ δασκάλου του· ὁ Στωϊκισμὸς τοῦ εἶχε περισσότερο μυστικιστικὸ τόνο. Πραγματικὰ ξέφευγε τόσο μακριὰ ἀπὸ τὰ πρῶιμότερα δόγματα τῆς Σχολῆς, ὥστε μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ μυστικισμὸς μᾶλλον σὰ θεολογία. Πίστευε στὴ μαντικὴ τέχνη, γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε καὶ δοκίμιον⁴³, κι ἀπέδιδε σπουδαία σημασία στὰ ὄνειρα· ἔτσι ἦταν πρόθυμος νὰ παραδεχθῇ ὅτι ὁ Πολύβιος θὰ εἶχε ἀπορρίψει σὰ μῦθο. Γενικὰ νομίζω πὼς μπορούμε νὰ ποῦμε: ναὶ μὲν ὁ Ποσειδώνιος ἄσκησε πλατιά καὶ βαθιὰ ἐπίδραση στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, κατέχει σημαντικὴ θέση στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας γνώσεως, τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ ἦταν ἡ κύρια πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ ἡ

ἀπώλεια τοῦ ἔργου αὐτοῦ μᾶς στενοχωρεῖ πολύ, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίχθῃ ὅτι ὁ Ποσειδώνιος προώθησε τὴ σπουδὴ τῆς ἱστορίας μὲ καινούριες ἀρχὲς καὶ μεθόδους· ἀντίθετα, ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις, ἔφερε ὀπισθοδρομὴν σὲ σύγκριση μὲ τὸν Πολύβιο. Τ' ἀποσπάσματά του δείχνουν ὅτι μιὰ γενικὴ *Culturgeschichte* (ἱστορία πολιτισμοῦ) ἦταν ὀλοφάνερο γνῶρισμα στὸ ἔργο του καὶ φαίνεται ὅτι εἶχε στόχο του νὰ προβάλῃ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ ἀγροῖκα ἀλλὰ πηγαῖα ἤθη τῶν βαρβάρων, π.χ. Γαλατῶν καὶ Πάρθων, καὶ τὸν φθίνοντα πολιτισμὸ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας. Δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσωμε καμιὰν ὀρστικὴ γνώμη γενικὰ γιὰ τὴν ἐκ μέρους του πραγμάτευση τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μπορούμε μὲ πιθανότητα νὰ ὑποστηρίξωμε ὅτι εἶχε τὰ χαρίσματα ἐκεῖνα ποὺ τοῦ ἔδωσαν τὸν τίτλο νὰ λογίζεται ἀνάμεσα σὲ κείνους τοὺς συγγραφεῖς στῶν ὁποίων τὰ ἔργα οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουν ὄχι γιὰ τὴν ρητορικὴ τους ἢ τὸν πλούσιο συναισθηματισμὸ τους, ἀλλὰ γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ παρελθόντος, μέσα ἀπὸ μιὰ λογικὴ σκέψη.⁴⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. I, 3, 4. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἐγίνε φανερὴ μετὰ τὴν ἥττα τῆς Καρχηδόνας, ἀλλὰ τὰ Ἀνατολικά γεγονότα ποὺ συνέβησαν κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Β' Κάρχ. πολέμου προκάλεσαν τὴ μετέπειτα ἐπέμβαση τῆς Ρώμης.

2. I, 5, 1.

3. I, 4, 1.

4. Παλιὸ σχέδιο: I, 1 - 5 καὶ III, 1-3. Νέο σχέδιο: III, 4-6.

5. Ἐχει ἀποδειχθῇ ὅτι στὴν περιγραφή του γιὰ τὴ Νέα Καρχηδόνα ὁ Πολύβιος ἔκανε λάθος στὸν προσανατολισμὸ. Ὅταν εἶχε ἐπισκεφθῇ τὸν τόπο παρενέβαλε (X, 11, 4) μιὰ διόρθωση γιὰ διάφορα σημεῖα, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν περίμετρο, ἀλλὰ ἄφησε ἄλλα λάθη ἀδιόρθωτα. Βλέπε Cunz, Polybius, 8 κέ. καὶ Strachan Davidson, Selections, Appendix.

6. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους γιὰ τὸν Πολύβιο δὲ συμπίπτει μὲ κείνη τῶν Ὀλυμπιάδων (Ιούλιος) ἀλλὰ πέφτει κάπου τρεῖς μῆνες ἀργότερα (περίπου Ὀκτώβριος). Ἡ διαίρεση αὐτὴ φαίνεται ὅτι προσδιορίστηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φθινοπωρινὴ ἰσημερία καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπίσημου ἔτους (θητείας) τῶν Ἀχαιῶν καὶ Αἰτωλῶν στρατηγῶν συνέπιπταν. Βλέπε Nissen, Rheinisches Museum, 26, 241 κέ. Ἐφιστῶ τὴν προσοχὴ σ' ἓνα ἀπόσπασμα (XII, 11, 1) ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ἴσως νὰ ἦταν ὁ Τίμαιος κατὰ ἓνα ποσοστὸ ὑπεύθυνος γι' αὐτὸ τὸ σύστημα.

7. Ἡ θεωρία αὐτὴ σχολιάζεται εὐνοϊκὰ ἀπὸ τοῦ Susemihl, II, 125.

8. Στὸ Βιβλίον VI. Τὰ παρεμβαλλόμενα Βιβλία IV καὶ V πραγματεύονται τὰ σύγχρονα Ἑλληνικὰ γεγονότα. Βλ. καὶ III, 18.

9. III, 9.

10. Ὑπάρχει ἀλήθεια (στὸ XVI, 16, 5) μιὰ περίεργη διατύπωση γιὰ τὴ θέση τῶν Μυκηνῶν σὲ σχέση μὲ τὴν Κόρινθο.

11. V, 33.

12. II, 37, 3.

13. III, 6.

14. Δὲ διασώθηκε, ἀλλὰ ἡ γενικὴ ἐπιχειρηματολογία του καὶ τὰ περιεχόμενά του ἔχουν μεταφερθῇ ἀπὸ τοῦ Πλούταρχο στὸ ἔργο του «Παραμυθία εἰς Ἀπολλώνιον» βλ. τὸ ἔργο τοῦ von Scala (στὴ Βιβλιογραφία).

15. I, 4, 5.
16. XXIX, 21, 5 - 6.
17. XXXVI, 17, 1 - 14.
18. II, 38, 5.
19. I, 63, 9.
20. I, 21, 34.
21. Στο βιβλίο VI.

22. Πάνω στο αιώνιο πρόβλημα της Έλευθερίας ή παγκόσμια διανόηση έχει διατυπώσει δύο βασικές θέσεις: 1) το Αὐτεξούσιο (ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ σκέπτεται, ν' ἀποφασίζει, νὰ πράττει), 2) τὸν Προορισμὸ (τὸ τέρμα τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας εἶναι προκαθορισμένο, ἀπὸ τὸ Θεὸ ἢ ἄλλη δύναμη ἀδιάφορο, οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φαινομενικὰ μόνο ἐλεύθερες ἢ καθαρὰ ἀναγκαῖες). Ὁ συγγραφέας, ἐπειδὴ ἔγραφε γιὰ θέμα ἱστορικὸ καὶ ὀρισμένο πήρε τὶς δυὸ ἔννοιες σὰ δοσμένες. Καὶ δὲν ἔχομε πρόθεση ἐδῶ νὰ ἐπεκταθοῦμε μόνο μιὰ διευκρίνιση ὀφείλομε νὰ προσθέσωμε: τὴν ἐλευθερία (σὲ ὅποιο βαθμὸ καθέννας τὴν πραγματοποιεῖ) τὴ θεμελιώνουν δυὸ μεγάλες δυνάμεις: 1) αὐτονομία τῆς βουλήσεως καὶ 2) ἀνεξαρτησία τῆς σκέψεως.

23. VI, 5, 5.

24. Ἰδὲς Gomperz, Griechische Denker, I, 46, 54, 113 >ξ.

25. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ Διονύσιος (Περὶ τῶν Ἀρχαίων ρητόρων, 2) δὲν θεωρεῖ τὴν περιοδικότητα σὰν ἐξήγηση τῆς Ἀττικῆς Ἀναγεννήσεως: «εἴτε θεοῦ τινος ἄρξαντος εἴτε φυσικῆς περιόδου τὴν ἀρχαίαν τάξιν ἀνακυκλούσης».

26. II, 21, 8.

27. IX, 1.

28. II, 56.

29. III, 20, 5: «κουρεακῆς καὶ πανδήμου λαλιᾶς». Πβ. τὴν κριτικὴ του γιὰ τοὺς ὑπαινιγμούς τοῦ Τίμαιου ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη (XII, 8, 5-6).

30. Ἀγγλικὴ φράση ποὺ δηλώνει τὴν ἐνασχόληση μὲ τὶς λεπτομέρειες.

31. Ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε ἔπειτα ἀπὸ τὸ Βιβλίο V. Κοίταξε τὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου XI.

32. VIII, 5, 3 καὶ I, 35, 3. [Τὸ σχετικὸ χωρίο ὅπου παραπέμπει ὁ συγγραφέας ὑπάρχει στὴν ἐπόμενη παράγραφο τοῦ Πολύβιου (I, 35, 4) καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: Καὶ μὴν τὸ παρ' Εὐριπίδη πάσαι καλῶς εἰρησθαι δοκοῦν ὡς ἓν σοφὸν βούλευμα τὰς πολλὰς χεῖρας νικᾶ τότε δι' αὐτῶν τῶν ἔργων ἔλαβε τὴν πίστιν. Εἷς γὰρ ἄνθρωπος καὶ μία γνώμη τὰ μὲν ἀήττητα πλήθη καὶ πραγματικὰ δοκοῦντα εἶναι καθεῖλε, τὸ δὲ προφανῶς πεπτωκὸς ἄρδην πολίτευμα καὶ τὰς ἀπηλγηκυῖας ψυχὰς τῶν δυνάμεων ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἤγαγεν],

33. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ δίνει γενικὴ προσωπογραφία μόνο γιὰ δευτερεύοντα πρόσωπα ποὺ δὲν ἐμφανίζονται παρὰ μιὰ δυὸ φορές. Ὁ προκαταρκτικὸς χαρακτηρισμὸς γιὰ τὸ Σκιπίωνα (στὸ Βιβλίο X, 2) ἀναφέρεται μόνο στὴ νεότητά του.

34. XVI, 28.

35. X, 47.

36. Fr. 58.

37. V, 21, III, 36.

38. X, 2, 10.

39. XI, 12, 9.

40. VI 56, 6.

41. I, 14, 4.

42. XVI, 14.

43. Τὸ χρησιμοποίησε ὁ Κικέρωνας γράφοντας τὸ De Divinatione, Βιβλίο I.

44. Μερικὲς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πολύβιου, τὶς ὁποῖες δὲν μπορούσα νὰ θίξω στὴ διάλεξη αὐτὴ, περιλαμβάνονται στὸ περισπούδαστο κεφάλαιο ποὺ ἀφιερώνει ὁ Mahaffy γιὰ τὸν ἱστορικὸ στὸ ἔργο τοῦ Greek Life and Thought.